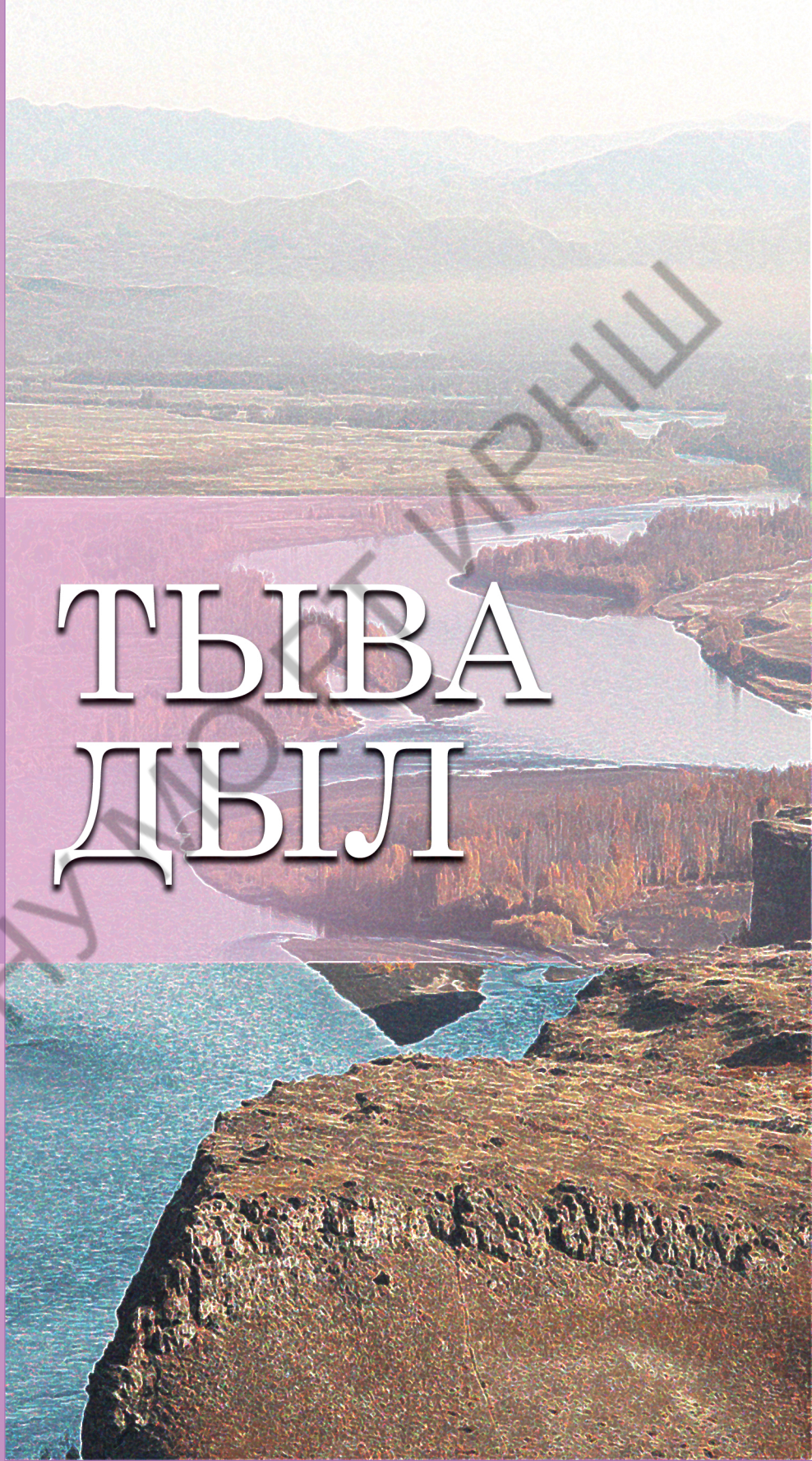

5

ТЪІВА ДЫЛ

Тыва дыл

5 класс

Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному

Федералдыг күрүнениң өөредилге стандарттарының
негелделеринге дүүштүр тургускан шенелделиг ийиги үндүрүлгези

Тыва Республиканың өөредилге болгаш
эртем яамызы сүмелээн

ББК 81.2. Тув

Д 55

Авторлар:

**К.Б. Доржу, Н.Д.Сувандии, А.Б. Хертек, Б.Ч.Ооржак, Ч.А.Сарыглар,
М.В. Бавуу-Сюрюн**

Эртем талазы-биле редактору ф.э.к. *М.В. Бавуу-Сюрюн*

Рецензентилери: ф.э.к., доцент *Е.М. Куулар*, РФ-тиң ниити өөрөдигезиниң хүндүлүг ажылдакчызы, дээди категорияның тыва дыл болгаш чогаал башкызы *З.О. Шожал*.

Номнуң даштыкы каасталгазы *Май-оол Чоодунуу*

Номда «Дыл дугайында ниити билиглер» болгаш «Эге сөстү» – ф.э.к., профессор *М.В. Бавуу-Сюрюн*; «Лексика» болгаш «Сөс тургузуу», «Сөс чогаалдылгазы» деп кезектерни ф.э.к., доцент *К.Б. Доржу*; «Фонетика», «Графика», «Орфография», «Орфоэпияны» – ф.э.к., доцент *Н.Д. Сувандии*; «Чүве адын» – ф.э.к. *А.Б. Хертек*; «Демдек адын» – дээди категорияның тыва дыл болгаш чогаал башкызы *Ч.А. Сарыглар*; «Сан ады», «Сөс каттыжышышкыннарын» – ф.э.к. *Б.Ч. Ооржак* кылган.

К.Б. Доржу болгаш өскелер-даа.

Д 55 Тыва дыл. 5 класс. Ниити өөрөдиге черлеринге өөрөдиге ному. 2-ги үндүрүлгө. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2016. – 256 ар.

Өөрөдиге ному РФ-тиң ФКӨС-түң негелделеринге дүүштүр ортумак ниити өөрөдиге черлериниң 5–11 класстарына тыва дылдың чижек программазына даянып кылдынган.

ББК 81.2 Тув

ISBN 978-5-904864-62-0

© Авторы-составители К.Б.Доржу, Н.Д.Сувандии и др., 2016

© Обложка художника М.Ч. Чооду, 2016

© Институт развития национальной школы, 2016
Все права защищены

Тускай демдеглелдер:

– дүрүм

– аас чугаа сайзырадыр онаалга

– шинчилел ажыл

– немелде онаалга

– оюн хевирлиг онаалгалар

– бижимел ажылдар

– этнокомпонентилиг онаалгалар

– өске дылдар-биле (орус, англи) деңне

– айтырыглар

– сактып ал

Сайгарылга демдектери:

*хой*¹ – фонетиктиг сайгарылга

*саннар*² – тургузуунуң аайы-биле (морфемниг) сайгарылга

*дыт*³ – морфологтуг сайгарылга

*Дээрде куштар ужуп бар чор*⁴. – синтаксистиг сайгарылга

*Көк кызыл чечектерни тарып алдывыс*⁵. – домакта бижик демдектерин салыр.

*цлгцир*⁶ – сөстүң лексиктиг сайгарылгазы.

*протекторат** – сөстүң тайылбырын сөзүглелдиң адаанда берген.

Эге сөс

Эргим уруглар! Эге класстарга чедип алган билиглериңерге даянып алгаш, тыва дылыңарның үн тургузуунуң, сөс курлавырының дугайында оон-даа ханы, делгем өөренип эгелээр силер. Бир талазында чаа-чаа терминнерни шиңгээдип алыр силер, өске талазында аас болгаш бижимел тыва чугааңарны сайзырадыр силер. Ол дээрге силерниң дараазында чадада оон-даа артык билиг чедип алыр тепкиижиңер болур.

Кандыг-даа билигниң дөзү кижиниң дылында. Ол дээрге бодалдарын шын илередири азы бижээн, чугаалаан, дыңнаан чүүлдү билип, сайгарып алыры-дыр. Ол чаңчылдар өөрөдилгениң кол таваа, үндезини. Ынчангаш бодуңарның төрээн, эки билир, чугаалаар дылыңарга бодалыңарны чиге, тода, өскелерге билдингир кылдыр чугаалап, бижип турар апаар болзуңарза, чедишкинниң чартыы силерни болур. А бир эвес өске кижиниң бижээн, чугаалаан чүүлүн билип ап, сайгарып турар кылдыр өөренип алыр болзуңарза, янзы-бүрү эртемнерге билиг чедип алырыңа ол чаңчылдарыңар хөлчөк дузалаар. Ынчан чедишкин долузу-биле силерни.

Шак ындыг чаңчылдарны чедип ап тура, төрээн тыва чонуңарның, төрээн чериңерниң, чуртуңарның дугайында чаа-чаа чүүлдерни номчуур, азы чамдыкта билир, номчаан чүүлдериңерни дыл эртеминиң талазындан сайгарып тура, номчаан чүүлүңерни катаптап, бир өске талазындан көөр силер. Чугааңарга чаа-чаа сөстерни немеп, дылыңарны байыдып алырыңарны күзээр-дир бис.

Ынчангаш тыва дылывыс, ооң сөс курлавыры болгаш дылдың кезектери силерге ховар дээн үнүштүң хөй янзы каас, чараш чечектери дег хөй янзы болгаш төттүнмес билиглерни сөңнээр болзун! Чүс-чүс чылдарда салгалдан салгалче дамчып келген төрээн тыва дылывысты өөрениринче чалап тур бис.

Авторлардан

ЧААГАЙ ЧОЛУМ, АЛДАР АДЫМ СЕНДЕ ТУДУШ,
ЧАЛГЫН, ЧАКПАМ БОЛУП ЧОР СЕН, ТЫВА ДЫЛЫМ!

А. Даржай

1. Номчунар.

БИСТИҢ ТӨРЭЭН ЧУРТУВУС

Бистиң төрөөн чуртувус – Россия Федерациясы – делегейде эң улуг девискээрлиг чурттарның бирээзи. Ол Азия болгаш Европа диптеринде чыдар. Россияда 100 ажыг аймак-сөөк чоннар чурттап турар.

Амгы үеде Тыва – Россия Федерациясының база бир булуңу, ооң адырылбас кезээ. Ол бурунгу төөгүлүг: бурунгу Түрк, Уйгур, Кыргыз, Моол күрүнелерниң составынга кирип турган.

Өске республикаларга бодаарга, Тыва Россияның составынга эң сөөлүндө бактаап кирген. 1912 чылда Маньчжур империясының дүшкениниң соонда, ол 1914 чылда Россия-

ның протектораты* апарган. 1921–1944 чылдарда бот-догуннаан тускай Тыва Арат Республика деп аттыг күрүне турган. 1944 чылдың октябрь 11-де ынчангы ССРЭ**-ниң составынче кирген.

1. Тыва Россияның составынга кажан киргенил? Оң мурнунда кандыг төөгүлүг турган-дыр? 2. Сөзүглелде улуг үжүктөрүни чүгө ажыглаан-дыр? Россия Федерациясында өске кандыг национал республикалар бактаап турарыл, аттарын сактып бижирер.

2. Дараазында айтырыгларга харыылаңар.

1. Кайы чурттуң хамаатызы силер?

2. Төрүттүнген чериңерни албан ёзузу-биле болгаш боттарыңарның чугаалап чаңчыккан аайыңар-биле адап, бижирер.

3. Төрээн чериңерни алгап-мактаан ыры азы шүлүктүң одуругларын сактып чугаалаңар.

4. Харыыңарны кыска чугаа кылдыр бижип алыңар. Ында кандыг сөстөрүни улуг үжүк-биле бижип алдыңар? Чүгө ынчаар бижээниңерни тайылбырлаңар.

3. Кайда чурттап турар силер, уруглар? Силерже чагаа бижирде, адресиңерни чагаа хавынга канчаар бижирил? Башкыңарның дузазы-биле адресиңерни орус база тыва дыл кырынга долузу-биле бижирер.

4. Сөзүглелди номчуңар. Номчаан чүүлүңерни кысказы-биле чугаалаңар.

ТӨРЭЭН ДЫЛЫВЫС

Тыва дыл – тыва чоннуң төрээн дылы. Тыва Республиканың девискээринде орус дыл-биле бир деңге тыва дыл күрүне дылы болуп турар. Ынчангаш силер төрээн тыва

*Протекторат – бир күрүнениң хоргаадалының адаанга кирери.

**ССРЭ – Совет Социалистиг Республикаларның Эвилели 1921 чылдан 1991 чылдарда турган күрүне. Ол 1991 чылда аңгы-аңгы күрүнелерге чарлы берген. Тыва Россия Федерациязының составынга арткан.

дылыңарга билиг чедип алыр, тыва дыл болгаш чогаал кичээлдерин тускай кичээлдер кылдыр өөренип турар силер.

Кандыг-даа дыл – чоннуң сагыш-сеткил өнчүзү*. Дыл чоннуң амыдыралының төөгүзүн, чуртталгазының онзагай талаларын шыгжап чоруур. Чижээлээрге, хөөмей – тыва чоннуң хөгжүм культуразының байлаа, ооң чоргааралы. Ооң *каргыраа, сыгыт, хөөмей* деп кол хевирлери бар. Хөөмейни чамдыкта орустап «Хоомей – жемчужина тувинской культуры» деп база чугаалаар. Делегейде *хөөмей* деп сөс улусчу хөгжүмнүң сонуургактарына билдингир апарган. А ол сөс тыва тоолдардан, тоолчургу чугаалардан-на билдингир бурун шагның сөзү-дүр. Шак ынчаар биче-буурай тыва чон делегей хөгжүмүңгө хензиг-даа бол бодунуң үлүүн кирип турар. «Хүн-Хүртү», «Чиргилчин», «Тыва», «Алаш», «Тыва кызы» дээн чергелиг аас чогаалының бөлүктери делегейни дескиндир тыва дыл кырында ырлажып, хөөмейлеп, бистиң тыва культуравысты өске чоннарга таныштырып чоруурлар.

1. Бо сөзүглелде кавычкаларны чүгө ажыглааныл? 2. Орус дылда *хөөмей* деп сөстү чүгө *хоомей* деп бижирил? Шын бижилгезинде чүү чүве дүүшпес-тир? Орус дыл кырында бижээн домакты тывалап канчаар очулдуруп болур-дур? Бүгү клазыңар демнежип тургаш, бо сөзүглелдин кыска утказын орус дылга чугаалаарын оралдажыңар.

5. Тыва дылдың шинчилекчилериниң бирээзи, профессор Шулуу Чыргал-олович Саттың төрөөн тыва дылына йөрээлин кичээнгейлиг номчуңар. Автор төрөөн дылының каас-чаражын чүгө бойдус-биле холбап, хомустуң үнүңгө дөмейлештирип турарының дугайында боданып, сайгарып көрүңерем.

ТӨРЭЭН ДЫЛЫМГА ЙӨРЭЭЛ

Улуг-Хемниң агымы дег *күштүг*, ак-көк Тывавыстың дээри дег арыг, бора хектиң эдери дег *өткүт*, алдын-сарыг

**Өнчүзү* – байы, өнчү-хөрөңгизи.

сыгырганың ырлаары дег *элдептиг* төрөөн дылым! Сенде хову-шөлдерниң делгемнери, тайга-таңдыларның бедиктери, кылаң хөлдерниң оожум-топтуу, оран-делегейниң оът-сигениниң айдызы, аң-меңиниң алгы-кышкызы сиңген.

Чырык өртемчейде тыва дылдыг төрөөн чонум аразында чор мен. Өргүн-көвей улустарның дылдарының, аялгаларының аразынга *мөңгө шагда хомустуң цнц бооп чаңгыланып чор, өлчей-кежиктиг, хайыралыг төрөөн дылым.*

(Ш.Ч. Сам)

6. Номчуңар.

ДЫЛ БОЛГАШ ЧУГАА

Дыл – кижилерниң *харылзажыр* чугула *чепсээ*. Делегейде 6000 хире дыл бар. Оларның бир чамды делегейде нептереңгей, хөй кезии эвээш санныг чоннарның дылы.

Дылдан аңгыда кижилер чурук, хөгжүм, танцы дээш өскө-
даа чүүлдерниң дузазы-биле бодунуң бодалдарын, сагыш-
сеткилин дамчыдып, өскөлөргө таныштырып турар. Олар
дузалал хүлээлгелиг.

Кижини хүн бүрүдө бодунуң дылын ажыглап, чугаалажып,
бир-ле чүүлдү дыңнап, бижип, номчуп турар. Ону *дылды*
чугаага ажыглаары дээр. Ынчангаш *чугаа аас* болгаш
бижимел хевирлиг болур. Амгы үедө аас чугааны диктофон,
магнитофон дээн чергелиг янзы-бүрү техника дузазы-биле
бижидип, кадагалап болур. Бис ону дыңнап турар бис.
Бижимел чугаа номнарда, солуннарда, рекламада көстүп
турар. Бис оларны номчуп турар бис.

Бижик нептеренгей эвес үедө чон бодунуң тоолчургу,
төөгү чугааларын, тоолдарын, ыры, кожомук, үлегер
домак, тывызыктарын, чалбарыгларын, алгыш-йөрээлдерин
салгалдан салгалче аас чугааның дузазы-биле дамчыдып
чораан. Ынчангаш оларны *улустан аас чогаалы* (орус
дылда – фольклор, устное народное творчество) деп адаар.
Кичээлдер үезинде, онаалга кылып тургаш, номчуттунуп
олургаш, боттарыңарның чугааңарны сайзырадып турар
силер.

1. Бодуңар чугааңарга аас чогаалының кандыг хевирлерин
ажыглап турар силер? Улуг улустардан кандыг тоолдар дыңнаан
силер? Бодуңар номчааныңар тоолдар, ырыларның аттарын
сактып бижинер. 2. Аас чугаа таварыштыр чүнү дыңнааш,
сактып алган, а бижимел чугаа таварыштыр чүнү билип алган-
дыр силер? 3. Кичээлдерге кандыг чугааны ажыглап турар-дыр
силер?

§ 1. Лексика дугайында билиг

Лексика дээрге элээн каш уткалыг термин болур:

- 1) сөс-биле холбашкан билиглерни өөренир дыл эртеминиң бир адыры (кезээ);
- 2) кайы-бир дылдың бүгү сөс курлавыры;
- 3) кайы-бир чогаалчының азы чогаалдың сөс курлавыры.

7. Дараазында дыл дугайында тайылбырны номчааш, адаанда айтырыгларга харыылаңар.

Дылдың сөс курлавырын (дылда чеже сөс барын) эртемденнер шагда-ла санап өөренип алганнар. Эң сайзыраңгай дылдарның сөс курлавырында 500 000 сөс, а бижик чок дылдарның азы диалектилерниң сөс курлавыры 10 муң хире деп санап турарлар. Дылдарда хөй кезиинде 150 муң хире сөс бар деп бадыткалдар бар. Дылдарның сөс курлавырын, кандыг-бир сөстүң утказын тайылбырлыг словарьлардан билип ап болур.

Кижини бүрүзүнүң дылда бар сөстөрүн ажыглап турары янзы-бүрү, дылда бар сөстөрүн долузу-биле ажыглап турар бис. Россияның эртемденнериниң санап турары-биле, улуг назылыг кижиниң идепкейлиг сөс курлавыры 12 муң сөс чедип турар. Чогаалчыларның, эртемденнерниң, аас чогаал эдилекчилериниң идепкейлиг ажыглап турар сөстөрүнүң саны оранчок хөй. Чижээлээрге, Лев Толстойнун «Война и мир» деп 4 томнуг чогаалында (романында) 19 муң сөс санаттынган, А.С.Пушкинниң шүлүктөрүндө 21 муң сөс кирген. Ам дээреде тыва чогаалчыларның чогаалдарында каш сөс ажыглаанын чугаалап берип шыдавас бис. Ону

чоокку үеде тодарадып шыдаптар апаар үе келир. Бо талазы-биле тыва эртемденнер ажылдап турар.

Амгы делегейде нептереңгей дылдарның санынга англи, испан, немец, француз, орус, португал, кыдат дылдар хамааржыр. Россияда чоннар аразының харылзажыр дылы – орус дыл. Ооң ачызында бис өске делегейни база билип ап турар бис. Ынчалза-даа кандыг-даа кижиге ооң төрөөн дылы эргим. Хөй дылдыг кижиге хөйүнү билир дигир. “Чеже дыл билир сен, ынча катап кижиге сен” деп мерген угаанныглар чугаалаан.

Бо сөзүглелде кирген сөстөрнүң чежезин хүн бүрүдө чугааңга ажыглап турар-дыр силер? Каш чаа сөс билип алдыңар? Кандыг чаа чүүл билип алдыңар?

8. Бердинген шүлүкте автор төрөөн дылын *ие дылым* деп адап турарының барымдаазын тайылбырлаңар. Ында илереттинген бодалды бадыткаңар.

ИЕ ДЫЛЫМ

Арга-эзим аялгазын,
агым сугнуң шулураажын,
оът-сиген сымыраныын,
оолдуг элик огуарын*,
чуулган көшке** диңмирээрин,
шуурган хаттың улуурун-даа,
дыңнап, билип чоруурумга,
тивалап-ла турар боор-дур...

(Антон Үержаа)

**Огуар* – элик азы хүлбүстүң алгыраары азы эдери.

***Көшке* – кадыр ийде чуглуп бадып болгу дег хая-даш, хар болгаш ындыг черден хая-даштың, харның бадары.

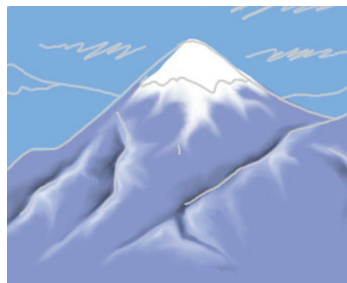
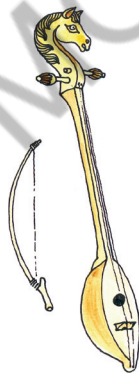
§ 2. Сөстүң лексиктиг утказы

Сөстөрниц хөй кезии чүгле ооң бодунга хамаарышкан, ооң илередип турар чүүлүн тодарадып, тайылбырлап чоруур лексиктиг уткалыг болур.

9. Бердинген лексиктиг уткаларга болгаш адаанда чуруктарга даянып, ук сөстөрни тывыңар.

- 1) Ча-биле тыртып ойнаар ийи хылдыг хөгжүм херексели.
- 2) Салааларга суп алыр кадыг материалдан кылган дээрбек хевирлиг каасталга, чүскүк, холга-сугар.
- 3) Ыт төрелдиг араатан амытан.
- 4) Арга-ыяштыг черге чоруур, саглагар кудуруктуг, кежи үнелиг, хээкчилерге хамааржыр бичии амытан.
- 5) Долгандыр турар черден өрүлөп, бедий берген чер.
- 6) Чыдарда баш адаанга салып алыр эдилел.

10. Таблицада демдектерге даянып алгаш, сөстөрнүң лексиктиг утказын тайылбырлаңар.

Хамааржыры чугаа кезээ (чүве ады, демдек ады, кылыг сөзү, наречие, сан ады, өтгүнүг сөс)	Иштики темалыг бөлүү (кижи, ооң мага-бодунуң кезектери, дириг амытан, бойдус болуушкуну...)	Бодунуң темалыг бөлүүндө онзагай демдектери	Бодунга дөмей, чаңгыс аай чүүлдерден ылгавырлыг демдээ
Диис – чүве ады	азырал амытан	күске тудар	узун дырбактыг
Ак – демдек ады	өң	чырык өң	харга өңнөш өң (хар өңү)
Ажылдаар – кылыг сөзү	кижиниң кылдыныы	кандыг-бир ажылды кылып бүдүрери	—
Дыт – чүве ады	үнүш, ыяш аймаа	ине бүрүлүг	бүрүлери күзүн саргаргаш, дүжер
Пөш – чүве ады	үнүш, ыяш аймаа	ине бүрүлүг	кезээде ногаан бүрүлүг, тооруктуг
Чойган –			
Дилги –			
Кызыл (чечек) –			
Номчуур –			
Узун –			

11. Дараазында сөстөрнүң лексиктиг уткаларын үстүндө таблица ёзугаар тайылбырлаңар.

Хой, хураган; өшкү, анай; аът, бе, кулун.

12. Бердинген чүве аттарының ылгалдыг болгаш дөмейлешкек демдектеринге даянмышаан, лексиктиг утказын тайылбырлаңар.

1) Пар, арзылаң, адыг; 2) элик, киш; 3) теве, сарлык.

13. Олег Сувакпиттин куштар дугайында шүлүктөрүндө олар-
ның кол демдектерин айыткан сөстөрүн, сөс каттыжыышкыныннын
тывыңар. Оларга даянып ол куштарның аттарының лексиктиг
утказын тайылбырлаңар.

ТОРГА

Арга-эзим эмчизи
ала-шокар торга мен...
Ток-ток кылдыр соктапкаш,
топтап-топтап дыңнапкаш,
чилби-чазый курттарны
чиптер чаңныг болгай мен.
Ынак черим өкпези
ыяш, арга өссүннер!
Кажан шагда түрег чок
каң дег кадык болзуннар!

ХАМНААРАК

Алдын хүнүм чырызын дээш,
аян тудуп ырлай бээр мен,
амыр-дыш чок ырлай бээр мен.
...Хову кужу болуп төрөөн,
хоюг үннүг болганым дээш,
эргим ынак делгемнерим
ээзи болуп чоруурум дээш,
аян тудуп ырлай бээр мен,
амыр-дыш чок ырлай бээр мен.

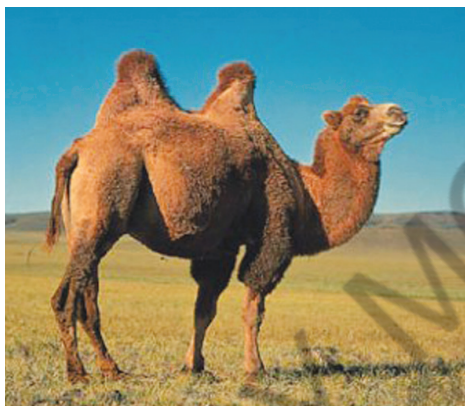
14. Сөзүглелде адаан шыйган сөстөрүнің лексиктиг утказын
тайылбырлаңар. Чүве аттарын адаарының падежинге (а.п.) турар
кылдыр эге хевиринге салып алыңар.

Соңгадан часкы хуннун херелдери өрээлче хөглүү дегет шургул киргеш, орунда чыткан уругнун чуга сарыг кештиг, кадыр хавактыг арнынга, чундурган соонда өл хевээр бажынын дыдыраш кара дүгүнге чарашсынган дег дэи берген.

(Игорь Иргит)

15. Дириг амытаннар дугайында тывызыктарны тыпкаш, оларда ук амытаннарнын кандыг демдектерин, аажы-чаын онзагайлап көргүскенин тайылбырлаңар.

Шуглак чок удуур,
суг чок чунар.

Ийи кижии бараан хараан,
ийи кижии дыннаалаан,
ийи кижии дураннаан,
дөрт кижии малгаш шаптаан,
бир кижии ымыраа хоюскан,
бир кижии өлең* кескен.

Мыйыстыг – аң эвес,
салдыг – ашак эвес,
сыргалыг – кадай эвес,
кудуруктуг – аът эвес,
адыр дуюглуг – инек эвес.

*Өлең – кадыг чиңге узун сиген, кыяр-сиген

Тайылбырлыг словарь дугайында

Сөстөрнiң лексиктиг утказын тайылбырлап каан словарьны *тайылбырлыг словарь* дээр.

Тыва дылдың тайылбырлыг словарьн Тываның гумани-тарлыг шинчилелдер институту белеткээн. Ол словарьның 2 тому үнген: 1 дугаар томунда А–Й деп үжүктөр-биле эгелээн 10 300 сөс, 1700 быжыг сөс каттыжыышкыны кирген. 2 дугаар томунда К–С деп үжүктөргө 12 000 ажыг сөс, 1700 хире быжыг сөс каттыжыышкыны кирген. Бирги том 2003 чылда, а ийигизи 2011 чылда үнген.

Словарьга сөстөрнi алфавит чуруму-биле киирер. Ону сөстөрнiң үш дугаар үжүүнге чедир сагыыр. Чижээ: *а, аа, аай, аак, аал, аан, аар, аас, аат...*

16. Дараазында сөстөрнi словарьга турар чурумун барымдаалап чыскаай салыңар.

Ат, аң, каң, ал, сан, тал, тар, таан, ам, ары, алаак, саат, сат, сүт.

17. Тыва дылдың тайылбырлыг словарьндан сөстүң лексиктиг утказын тайылбырлаанын кичээнгейлиг номчуңар.

Ак-кызыл – агылдыр кызыл, кызыл өңү кошкак. – Розовый. *Ак-кызыл аржыыл. Ак-кызыл чечек. Ак-кызыл торгу.*

Мең – кижиниң кежинде төрүмелинден тывылган өске өңнүг болгаш кыры арай кылыннай берген чер. – Родинка, родимое пятно. *Ооң дылының адаанда кара мең бар болган.* (Кыс-Халыыр, 1974.)

Коргар [коьргар] – айыылдыг деп бодаар, айыылзынар. – Бояться, пугаться, страшиться, трусить. *Аваңар, ачаңар ажына бээр, коргар мен. (С. Сарыг-оол) – Мен-дир мен кортпа – дизе-ле, Кызыл-оол болган. (А. Даржай)*

Куй – чер алдында, даг, хая ийинде кирер аастыг ханы, хос чер. – Пещера. *Кара туруг баарында куй бар чүве.* (К. Кудажы.) *Хая баарында куй аксында койгун хоруй берген чыдыр.* (К. Аракчаа)

18. Дараазында сөстөрнүң лексиктиг уткаларын тодараткаш, оон тайылбырлыг словарьдан хынаңар. Ол сөстөрнүң синонимнерин дамчыштыр база тайылбырлап болур силер.

Бөмбүк, кадыргы, сивирик, сылдаглаар.

19. Дараазында “Шораан” деп тоожудан үзүндүдө караа көзүлбес оолдуң өңнөр дугайында сайгарып олулар бодалында ол өңнөрни канчалдыр ылгап турарын номчааш, түңнелден үндүрүңер.

Ак деп өң хар-биле өңнөш. Ай база ак.

Хүн кызыл, от кызыл, ону авамдан дыңнаан мен. Элдептиин аа, кызыл өң чылыг, агы шала соок?

Хаялар сарыг, көк, өкпең... Мен оларның чүгле чаңгызын дыңнаар мен.

Чаңгы база янзы-бүрү: өткүт, чидиг, чоон...

Чер кара. Кара дээрге оожум, дүн база оожум. А меңээ кандыг-даа өң чок. Мээң мурнумда бүгү-ле чүве муңгаш. Чүгле үннерни дамчыштыр азы суйбап тургаш, бодумну долгандыр турар чүвөлөрни дөзевилеп билер мен: борбак, шөйбек, бедик, кырлаң, бизең, чиңге...

(Черлиг-оол Куулар)

Орус дылдың тайылбырлыг словарьларының дугайында

Орус дылдың 20-ги чүс чылда сөс курлавырын чыгган кол словарьларның бирээзи – Сергей Иванович Ожеговтуң (1900–1960) тургусканы «Толковый словарь русского языка». Ол 1952 чылдан 1972 чылга чедир чаңгыс авторнуң

ады-биле 9 катап парлаттынган. Дараазында С.И. Ожеговтуң словарынга немелделерни Н.Ю. Шведова кирип турган болгаш ийи авторнуң ады-биле 14 катап үнген. Ниитизибиле 23 үндүрүлгелиг словарьда сөс саны 57 мундан 80 муң чедир өскөн.

20. Орус дылдың тайылбыр словарында сөстөрнүң лексиктиг утказын тайылбырлаанын номчуңар.

Родинка – врожденное пятнышко на коже человека, обычно немного возвышающееся.

Продолжать – вести начатое дальше, не останавливаясь, не прекращая. *Продолжать свою речь. Продолжать работать.*

Тыльный – находящийся сзади, являющийся задней стороной чего-нибудь. *Тыльная сторона. Тыльная часть руки* (поверхность кисти).

§3. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр

 Чамдык сөстөр чүгле чаңгыс чүүлдү илередип, ооң дугайын тайылбырлап чоруур болгаш чаңгыс уткалыг болур, ындыг сөстөрни *чаңгыс уткалыг сөстөр* дээр. Чижээ: *далган-өөр* – чуурган чиг далганны калбак ыяш кырынга чугаладыр өөр борбак ыяш; *авыяас* – кандыг-бир сорулга-биле алыс мөзүзүн чажырып, эки көстүрүн оралдажыр, чашпаа, ийи арынныг, мегечи аажы; *агаарлаар* – даштыгаа агаарлыг черге дыштанып чоруур.

21. Дараазында үлегер домактарда чаңгыс уткалыг сөстөр деп санап болур сөстөрни ушта бижээш, оларның лексиктиг утказын тодарадыңар. Харыңарны словарь-биле шүүштүрүп хынаңар. Үлегер домактарның утказын тайылбырлаңар.

Үлегер сөстө нүгүл чок, үер сугда балык чок.
Үжүк билбес кижиге үнү чоктан дора.

22. Карартыр парлаан сөстөрнүн лексиктиг утказын тайылбырлаңар.

Даг бажындан **салгын** үрүп келген. Ыттын думчуунга аң чыдын салгын үзүк чок эккеп турган. Ооң ынаардаа баар харыы чок. Чаагай чыттан аштаары дам барып, сыйылавышаан, улуг **хая** баарынга чыдып алган. **Удуур** дээрге, балыг чер саргааш, мырыңай хоржок. Үнүп **кылаштаар** дээрге, коргунчуу чүден артык. Ыт аштаанындан думчуун дээрже сунупкаш, **улуп** олурган.

(Эдуард Донгак)

Дылда сөстөр хөй кезиинде элээн каш чүвени илередир болгаш элээн каш лексиктиг уткалыг болур, ындыг сөстөрнүн *хөй уткалыг* сөстөр дээр.

23. *Азм* деп хөй уткалыг сөстү “Тыва дылдың тайылбыр словарында” тайылбырлаанын көрүңер. Ооң дорт утказы-биле арткан доора уткалары кандыг харылзаалыг болуп турарын тодарадыңар. Оларның дугаарын кандыг чурагай-биле бижээнин көрүңер.

1. Кош эвес дуюглуг, сеглегер кудуруктуг, челдиг улуг азырал амытан, чылгы мал. Чижээ: *чүгүрүк азм, мунар азм, аал ағды*. 2. Эр мал. Чижээ: *Бо бе эвес, азм-тыр*. 3. Аът бажы хевирлиг шыдыраа бодазы (фигуразы). Чижээ: *Азм-биле цнер. Азм-биле чшир*. 4. Чөөн чүк календарында ээлчежип турар 12 чылдың чедигизинин ады. Чижээ: *2014 чыл – ыяш олуттуг көк Азм чылы*.

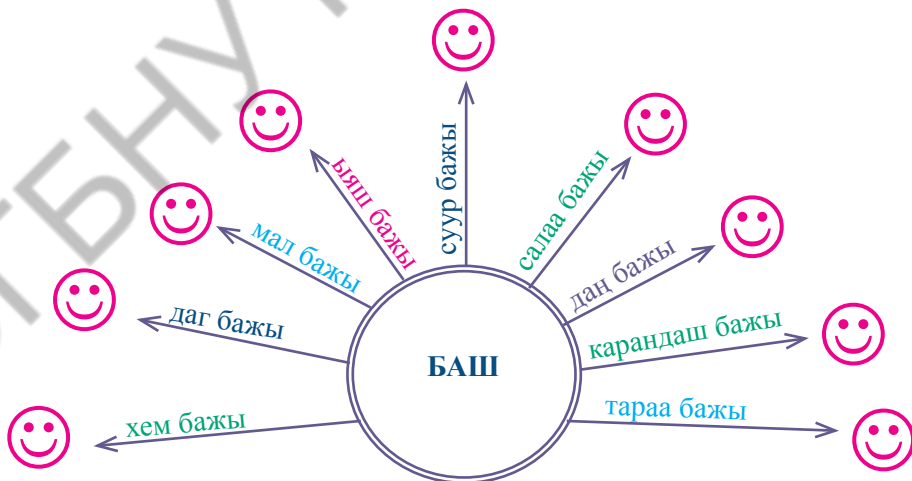
24. Кылыг сөстөрнүн лексиктиг утказын синонимнер дузазы-биле тайылбырлаңар.

Бижиир, маңнаар, өөрүүр, ыглаар.

25. Хөй уткалыг *баш* деп сөстүң дугайында профессор Ш.Ч. Саттың тайылбырын кичээнгейлиг номчуңар. Ук сөс утказының айы-биле кандыг сөстөргө хамааржыр-дыр? Үндүргөн түң-нелиңерни кыдыраажыңарга бижип алыңар.

Баш (ба'ш) деп сөс тыва дылдың база өске-даа түрк дылдарның эң бурунгу сөстөринге хамааржыр болгаш дылдарның хөгжүлдезинге улуг ужур-дузалыг бооп келген. Ооң эң-не баштайгы утказы – кижиниң мага-бодунуң бир кезээниң ады болур: *кижиниң бажы*. Чоорту ол уткага метафора (дөмейин барымдаалап, бир чүве ады-биле өске чүвени адаар) аргазы-биле чаа уткалар немешкеш, чамдык таварылгаларда аңгы сөс ышкаш апарган: 1) чүвениң үстүкү кезээ (*даг бажы, кожагар бажы, ыяш бажы, о'т бажы*); 2) чүвениң эгези (*кудумчу бажы, орук бажы*); 3) чүвениң төнчүзү (*бут бажы, думчук бажы*) болгаш оон-даа өске уткаларны илередир...

26. Адаанда схемада *баш* деп сөстүң дорт болгаш доора уткаларда ажыглалын хайгаараңар. Кол утказын 1 деп чурагай-биле, доора уткаларын улаштыр саннар-биле демдеглеңер. Ол уткаларда кандыг ниити утка бар-дыр?

27. Сөзүглелде адаан шыйган сөстөрнүң чаңгыс азы хөй уткалыг болурунун аайы-биле бөлүктөй ушта бижирер. Чүве аттарын адаарының падежинге, кылыг сөстөрүн эге хевирге (-ар кожу-мактыг) салып алырын утпас силер.

Төрөөн чуртунга ынакшыл ада-иезиниң бажыңындан, өөренип турар клазындан, школа музейинден эгелээр ужурлуг деп, Дембилдей башкы суртаал салып үндүргөн. Бодунун төрүттүнгөн чериниң үнүштерин, байлактарын, аңын-меңин, аңаа чурттап чораан алдарлыг кижилерниң намдар-төөгүзүн болгаш амгы үеде кады-кожа чурттап турар өгбелерниң кылгылаан херээн билбес өөреникчи болза, мелегейзиг болганы ол...

(Монгуш Кенин-Лопсан)

§4. Сөстүң дорт болгаш доора уткалары

Хөй уткалыг сөс дорт болгаш доора уткалыг болур. Сөстүң *дорт утказы* дээрге ооң эң кол утказы болур. А *доора утказы* дээрге ооң баштайгы утказындан адырланып, аңаа даянып, ооң-биле кандыг-бир дөмейлешкек чүүлү, демдээ азы кылдыныындан тывылган утказы болур.

28. Тыва дылдың тайылбыр словарында *арзылаң* деп сөстүң уткаларын тайылбырлаанын көрүңер. Ол тайылбырларда саннарны бижээнин болгаш бижик демдектерин салганын хайгаараңар.

Арзылаң – 1. Моортай төрелдиглерге хамааржыр, дүгү сарымзык чолдак, эрги узун саглагар челдиг улуг араатан амытан. – **Лев.** *Арзылаңны арга-биле тудар.* (Үлегер домак). 2. Ындыг амытан чураан азы ооң дүрзүзү хевирлиг кылган. – С изображением льва или сделанный в виде льва. *Ийи быктында арзылаң хээлиг мөңгүн дергилерлиг.* (С. Сарыг-оол). 3. Мөге кижилерге тыпсыр хүндүлүг ат. –

Почётное звание, присваиваемое борцам. *Арзылаңның онаан эккелице-ер!* (Е. Танова)

Арзылаң.

Арзылаңның скульптуразы.

Тываның Арзылаң мөгези
Маадыр Монгуш.

Мөге кижиге тыпсыр хүндүлүг ат ук амытанның кандыг шынарындан үнген деп бодаар силер? Оларның кандыг шынарлары, ылгавыр демдектери дөмейлешкек болган-дыр?

29. Бердинген үзүндүдө кижиниң мага-бодунуң кезектериниң аттары кандыг утканы илередип турар-дыр? Ол сөстөр чүнүң аттары апарганын хайгаараңар. Ук сөстөрниң дорт утказы-биле оларның харылзаазын тодарадыңар.

Хөвөң ышкаш хоюг булут-биле орааттынып алгаш, шөлээн удуп хонган хүн оттуп келген. Оон чоорту бедип, баштай тейи, ооң соонда хөрээ, ынчап чоруй бели, адак

соонда мырыңай үпчү боду көстүп келген. Сактырга-ла, хүн үнер чүкте бедик дагларның бажында улуг-ла кызыл бөмбүк салып каан чүве дег кыннып турган. *(Кызыл-Эник Кудажы)*

● Хүннүң даг артындан көстүп олуарының аайы-биле: баштай тейи, оон хөрээ, ооң соонда бели, эң соонда бүгү боду көстүп кээр кылдыр чадаланчак 4 аңгы хевирге чуруңар.

30. Бердинген сөс каттыжышкыннарының дорт болгаш доора уткаларының аайы-биле бөлүктөп бжиңер. Адаан шыйган сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

Соңганы ажыдар – хуралды ажыдар; чон хайнып турар – чем хайнып турар, чүгүржүп турар карактар – чүгүржүп турар уруглар; сава садыы – хемниң савазы ашкан; уругнуң арны – ном арны; ак саазын – ак орук.

31. Сөзүглелде доора уткада ажыглаттынган сөстөрни, сөс каттыжышкыннарын болгаш домактарны ушта бжиңип алыңар. Оларны чүге ук уткаларда ажыглаттынган деп бодап турарыңарны харыыңарга бадыткаңар.

Ол дүне база-ла шуурган улуп тура хонган. Кышкы дээрни көжегелеп алгаш турган булуттарның изи-даа артпаан. Шуурган ойладырга, та дээрже үнгүлей бергеннер, та черже киргилей бергилээннер... Кол-ла чүве – ажыл-ишчи аяс хүннүң сыннар сирттеринче чажыпкан чылыгзымаар херелдеринде, дорту-биле чугаалаарга – тыныжында дивес силер бе. *(Доржу Монгуш)*

§5. Омонимнер

Чамдык сөстөрниң бжиңири, адаары дөмейлежи бээр, а оларның уткалары дөмей эвес, ынчангаш аңгы сөстөр болу бээр. Ындыг сөстөрни **омонимнер** дээр.

32. Тыва дылдың тайылбырлыг словарында омоним сөстөрнү канчалдыр тайылбырлап турарын кичээнгейлиг номчунар. Оларны дугаарлаан демдектерни, саннарны хайгаараңар.

Саваң. I. Бастырган тараа сывы. – Солома // Соломенный. *Ашактарның шала аныяа овааланы берген саваң кырынга чыдып алган. (К. Кудажы). Борбаяк саваң шляпалыг үңүп келир. (С. Пюрбю).*

Саваң. II. Чүве чуурунга болгаш чунарынга хереглеттинер, сугга эзилгеш, көвүктели бээр кадыг, хоюг азы суук чүүл. – **Мыло.** *Саваң, диш чуур херекселдеримни уттуп аптыр мен. (Л.Чадамба) Чунар саваң. Хеп чуур саваң.*

33. Шүлүктерде омонимнерни айтыңар. Оларның уткалары дөмей эвес, ынчангаш хөй уткалыг сөстөр эвес-даа болза, оларның дөмейлежип турар чүүлдерин айтыңар. Адаанда чуруктарда чамдык омоним сөстөрнү айтыңар.

Ай дээрде үнүп келген,
ай чечээ частып келген.

Ала-буга* – хемде,
ала буга – шөлде.

Кежээ кижини тура дүшпейн,
кежээ дүшкүже, ажылдаар.

Ай-ай, тенек болбайн көр,
ай, багайын, халалыгын ай!

Башкы үжүк айтып берген
башкы черле уттундурбас.

Мыйыт хемде эжинген,
мый-ыт ону тудуксаан.

(Николай Куулар)

* *Ала-буга* – чакпалары кызылзымаар, хол-биле тударга, чакпалары тенниг чүве дег балык. – Окунь.

Ала буга.

Ала-буга.

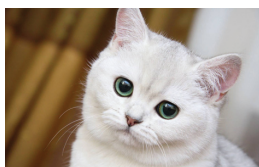
Бел.

Кижинин
бели.

Мыйыт.

Мый-ыт.

34. Тыва дылдың тайылбыр словарындан омоним болур 3–3 сөстен ушта бижээш, оларны чүге омонимнер деп санап турарыңарны бадыткаңар.

Чамдык омоним сөстөрнүң бижири дөмей, а адалгазы ылгалдыг. Чижээ: омонимнернүң бирээзинде бир ажык үннү өк-биле адаар, а өскезинде – өк-биле адавас: *одаар* (от салыр) – *одаар* [оъдаар] (бак сөглээр); *арга* [аърга] (арыг) – арга; *будук* (краска азы дозу) – *будук* (ыяшта) [буъдук].

Ыяштың будуу [буъдук].

Чуруттунар будук.

35. Адаан шыйган сөстөргө омонимнер болур сөстөрдөн тып бижээш, олар-биле домактан чогаадыңар.

Чассыг (часка дөмей) хүн –
Шала ырадыр кылаштаар –
Чеңиңни даг –
Эртен чаъс чаар –
Кадык хайындырар –

 Бир чамдык сөстөрниң өскерилген хевири өске сөстүң хевиринге дөмейлежи берип, ооң омоними болу бээр. Чи жээ: *эзер* деп чүве адынга *эс* деп кылыг сөзүңге причастие кожумаа (-ер) немежи бээрге, ук өскерилген хевир *эзер* деп чүве ады-биле дөмейлежи, омоним апарган: *Ачам мээң ағдымга эзер кылдырып берген. Пашта ээтти эзер өйү келген.*

36. Баштак одуругларда омонимнер бооп болур сөстөрни ушта бижээш, оларның чүге омонимнер болурун бадыткаңар.

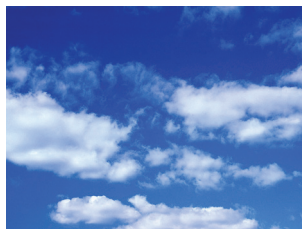
1. Баар черим ырак болгаш,
баар эъдин таваар дайнап,
хырным дүптөп орумда,
кызыл хүн-даа ашкан-дыр.
2. Кышкы хүннер эгелээрге,
кылын хар-даа урдунар.
Хар-даа сеңээ немежи,
харын ам-даа өзөр сен.

(*Клара Куулар*)

37. Чуруктарда сөстөргө омоним болу бээр сөстөрдөн тыпкаш, дужунга оларның омоними болур сөстү бижиңер. Ол сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

Аал.

Дээр.

Хой.

Илиир*.

38. Аңгылаан сөстөрнiң кайылары хөй уткалыг, а кайылары омонимнер болуп турарыл, таблицага ийи аңгы кылдыр бөлүктөп бижиңер.

Эртен келир **бис – бис** чидидер; бажыңның херими **агара берген** – кодан күскээр **агара берген**; ачазы печканы **одаар** – оолду кочулап **одаар**; шылгалданы **моондак** чокка эртер – **моондак** чечекти сунар; кадырның **бизи** – карандаштың **бизи**; тавак **долу** чем – **долу** чаапкан; сигенни **кезер** – аарыг кижини **кезер**; уругнуң **ооргазы** – дагның **ооргазы**.

Хөй уткалыг сөстөр	Омонимнер

§6. Лексиканың темалыг бөлүктери

Кандыг-даа дылдың кол өзээн сөс курлавыры тургузар болганда, дыл дугайында эртемниң өөренир кол чүүлү сөс болур. Сөстөрни илередип чоруур утказының аайы-биле тус-тус темалыг бөлүктөргө чарар. Чижээ: идик-хеп аймаа, дириг амытаннар, бойдус болуушкуннарының аттары, өң-чүзүн, хемчээл илередир сөстөр, күш-ажылчы кылдыныглар, шимчээшкин аттары дээш оон-даа өске.

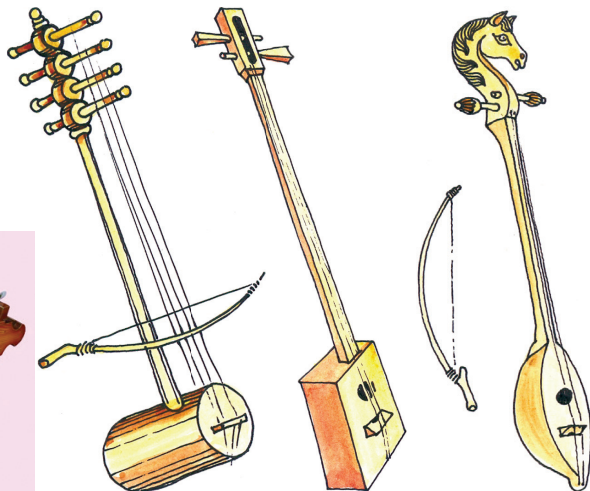
* *Илиир* – хөрзүн үлдүрертир (чымчадыр) шиш диштерлиг көдээ ажыл-агый чепсээ.

39. «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп чогаалдан үзүндүдө кандыг темалыг бөлүктүң сөстери ажыглаттынганыл? Оларны тема аайы-биле ушта бжиңер.

Иемниң угу дөгере-ле ыраажы, янзы-бүрү хөгжүм ойнаар: мырай-ла ады-сураа үнген дээр чүве бе, азы хөйге билдингир апарган улус. Кырган-авам Чиңзелиг кадай мээң билирим дөрт кыстыг, ...оларның аразында эр чаңгыс оглу Мукураш даайым ол. А эң улуг даай-авам Седивел чеди кыстыг. ...Ооң улуг кызы Ханды база чеди кыстыг...

Мээң кырган-авамдан эгелээш, ол-ла даай-аваларым, угбаларым дөгере-ле игил, бызаанчы, дошпулуурдан чадаган чедир тутканын-на ырладыш, кожаннадыш чугаалады бээр. ...Мээң ол даай-аваларым, угбаларым дошпулуур, демир-хомус, шелер (кулузун) хомус, игил, бызаанчы, чадаган чедир ойнавазы ховар. Мен бичии чорааш, аңаа өпей ыры дыңнаан ышкаш таалаар мен. *(Степан Сарыг-оол)*

Сөзүглелде кирген тыва хөгжүм херекселдериниң аттарын адаанда чуруктан тодарадыңар. Ол темалыг бөлүккө кирип болур сөстөрдөн немей адап, бжиңер.

40. Дараазында темалыг бөлүктөргө хамааржыр чүве аттарындан тып бжиңер:

- 1) Өөредилге херекселдериниң аттары:
- 2) Кижиниң мергежилиниң аайы-биле аттары:
- 3) Казымал байлак аймааның аттары:
- 4) Аяк-сава аттары:
- 5) Чечектер аттары:

41. Бердинген сөстөргө темазының аайы-биле тааржыр бөлүк сөстөрдөн немеп бижээш, оларга ниити аттан бериңер.

Бөмбүк, аът, хана, кадыргы, сылдыс, хат.

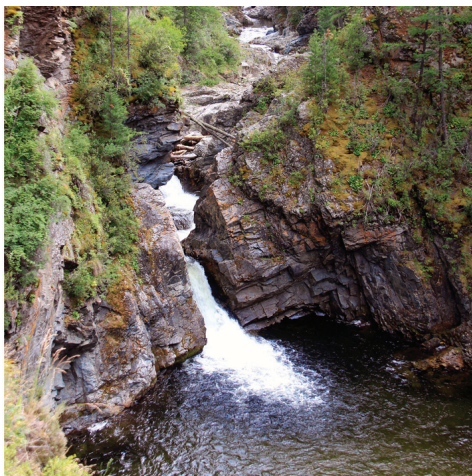
42. Бердинген сөстөрниң ниити адын (темалыг бөлүктүң адын, аймаан азы клазын) тодаратпышаан, сөстөрдөн немеп бжиңер.

1. Демир-орук (поезд), чадаг-терге, машина, трактор...;
2. Тон, моюн-ораар, хөйлең, чүвүр...;
3. Кызыл-кат, чыжыргана, инек-караа...;
4. Хек, хартыга, айлаң-куш, сайлык...;
5. Эжик, хана, соңга, дээвиир... .

43. Бодуңарны экскурсовод бис деп бодап алыңар. Тыва өггө бир дугаар кирип, таныжып турар аалчыга өг дугайында тайылбырлаар силер. Чугааңарны баштай тыва дылга белеткеп алгаш, оон орус дылга чугаалаарын кызыдыңар.

44. Бердинген сөзүглелде кайы темалыг бөлүккө хамааржыр сөстөр ажыглаттынганыл? Оларның өзек азы дүлгүүр сөстөрүн тыпкаш, ниити аттан бериңер. Адаан шыйган сөстөрниң лексиктиг утказын тайылбырлаңар. Карартыр парлаан сөстөрниң чогаалда утказын тодарадыңар.

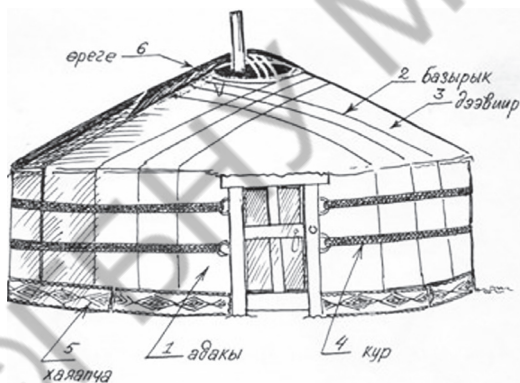
Шораан Чиңгениң эринге чунуп орган. Даштар кыры-биле шураалыктаан агым тааланчыг **шолураан**. Хемниң сериин сайын алгаш, ол сугже мойт кылдыр октагылап

каап, шөлээн боданып орган: “Бойдушта кайгамчыг-ла чараш үннер бар-дыр аа! Бо кезигни Сайлыг-Саарыг дээр. Өске эриктерге бодаарга, мында хем сыык болгаш калбак. Шапкын агым сая-сая даштарны хоюглап, дүн-хүн чок чыраалап бадып чыдар. Суг дажының хоюун аа! Бир-ле катап оолдарның холумга тутсуп берген кадыргызы-ла,

чылбыргайын! Арта баларзыг. Агым ону амыр-соксаал чок суйбап кээрге, ынчаар хоюп калганы ол ирги бе? Маңаа баларзыды өгенип каарын бодаарга, балыктар дыка-ла хөйдүр аа?! (Куулар Черлиг-оол)

45. Чуруктарда өг, ооң кезектери болгаш өг иштинге хамааржыр сөстөрни адаңар. Темалыг бөлүктөрнүң адын тодарадыңар. Ол сөстөрни ажыглап тургаш, “Малчын аалда” деп чогаадыгдан бижинер.

Өг болгаш ооң кезектери.

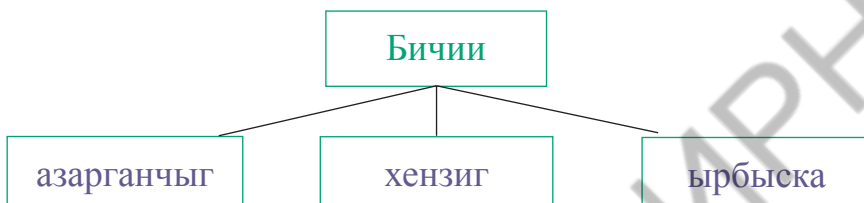

Өгнүң ишти.

46. “Уруглар садында”, “Күсү аргага”, “Бистиң бөлгүмү-вүсте”, “Мээң өг-бүлем”, “Мээң ынак эжим (угбам, акым...)” деп

темаларның кайы-бирээзинге улуг эвес чогаадыгдан бижирер. Бижип алган чогаадыңарда кайы темалыг бөлүккө хамааржыр сөстөрни ажыглааныңарны тодарадыңар.

§7. Синонимнер дугайында билиг

Дылда чамдык сөстөрниң бижиири, адаары аңгы, а уткалары дөмей азы чоок болур. Ындыг сөстөрни **синонимнер** дээр. Чижээ: *ажыл – иш; амыдырал – чуртталга; маңнаар – халыыр – чүцүрер; эрес – дидим – коргуш чок; чугаалаар – сөглээр – айыткаар – медээлээр; хөй – көвей – эмгежок – санчок* дээш оон-даа өске.

47. Бердинген сөстөргө синонимнерден тып бижээш, оларның уткалары дөмей азы чоок бе дээрзин тодарадыңар.

Амыраар – ..., адыыргак – ..., аяк – ..., узун – ..., халас – ..., дээр (чүве ады)– ..., чаъс– ..., өөренир– ..., амыдыраар

48. Сөзүглелде карартыр парлаан сөстөр синоним болурун бадыткаңар. Оларның уткалары дөмей азы чоок болуп турарын тайылбырлаңар.

Надя Рушеваның хенертен саарылдыр куттула каапкан талантызы кижилерниң сагыш-сеткилин челээштелдир байыдып, чарашылды* **угаап, медеprep** билиринге кижилерни

**Чарашыл* – чараш чүүл дээн уткалыг авторнуң сөзү.

кыйгырып турар улуг күш дээрзин ие кижиге биле берген. Уруунуң арттырып каан чуруктарын камныг **ажаап, кадагалап**, ооң талантызы кижиге сеткилиниң дээди хайыразы дээрзин чоргаарал-биле миннип, оларны сонургаан кижилерге күзелдиге-биле **тайылбырлап, чугаалап** бээри – иениң албан хүлээлгези апарган. (Екатерина Танова)

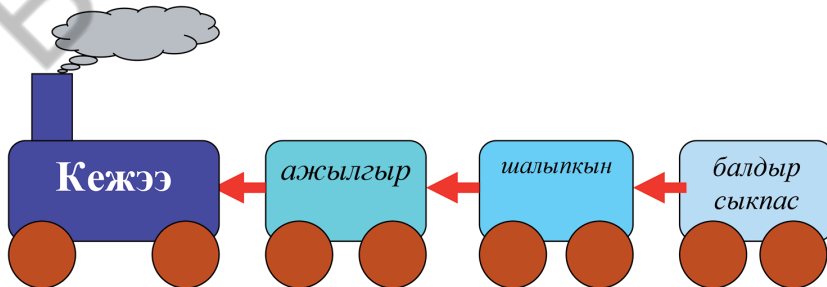
● Надя Рушева деп кымыл? Ооң чураан чуруктарын Интернеттен тып алгаш, сонургап көрүңер. Кандыг темаларга чураан чуруктары силерге солун болду?

49. Бердинген синонимнерниң аразында кандыг ылгал барын айтыңар.

Кирер – моорлаар, багай – чүдек – чииртим – бужар, думчук – хаай, чиир – чооглаар, чүгүрер – шошкуур.

☑ Чаңгыс сөстүң синонимнери чаңгыс чугаа кезээнге хамааржыр болгаш, *синонимниг одуруг* тургузуп турар. Оларның составынче быжыг сөс каттыжыышкыннары база кире берип болур. Ук одуругга ол бөлүк синонимнерниң эң кол өзек азы *доминанта* сөзү турар. Ч и ж э э : *кежээ (кижи)* деп каттыжыышкында *кежээ* деп өзек сөстүң синонимнери: *ажылгыр, ажылчын, шалыпкын, балдыр сыкпас...*

Синонимнерни чугаага чедимчелиг ажыглаанындан аас-даа, бижимел-даа чугаа кончуг байлак, каас-чараш болу бээр.

50. Дараазында сөстөр синонимниг одуруг тургузуп турар деп чүвени бадыткаңар. Кайы синоним сөстөрниң уткаларында ылгалдар барын тодарадыңар.

Чер – бөмбүрзек, демир-үжүк – ручка, орлан – эрес, самолёт – ужар-хемер, билдингир – тода, сыын – мыйгак.

51. «Өдүгенде чайлаг» деп тоожудан үзүндүдө хоорай чурттуг оолга билдинмес сөстөрни кандыг арга-биле тайылбырлап турарыл? Ол сөстөрни оол кандыг чылдагаан-биле билбейн турар деп бодаар силер?

– Сырбык деп чүл?

– Диинни сырбык-даа дээр чоор.

Хөлде өдүректер эштип чорлар. Оолдар ону сиргейлер дидир. А оларның ындында коңзагар думчуктарлыг, улуг кара өдүректерни хараалдар дээр.

Малгашта кызыл-даван кижиди будунуу ышкаш исти Артыш-оол меңээ көргүскеш:

– Мажаалай изиди бо-дур, көрдүңер бе.

Мен ужурун билбейн баарымга, тайылбырлап берди:

– Адыгның изиди-дир ийин.

Айбааңгы дээрге чүү дээрди ол ирги деп боданып олур мен. Шала дыңнаан кижиди бооп, айтыра кааптым эвеспе.

– Айбааңгы? Ийе, айбааңгы. Багай үгүжүгөш-тир ийин.

(Эргеп Монгуш)

52. Машина деп сөскө синонимнер бооп турган, амгы үедө ажыглаттынмайн барган сөстөрни номчуңар. Ук сөстөр амгы үедө чүгө ажыглалдан үне берген деп бодаар силер? Амгы дылда машина деп сөскө өскө синонимниг одуруг тургузар сөстөр бар бе? Бир эвес бар болза, синонимнерден немеп бжиңер.

 53. Сөзүглелде аңгылаан сөстөргө синонимниг одуруг тургузуп болур сөстөрни немеп бжиңер.

А ынчан **тайгага** чүү болуп турган ийик. Даң адып турда, хензиг када **кум кынны берип-тир мен**. Удупкаш, элдепейлиг, дүннү өттүр **дыштанып**, дүжөп хонган кижиге дег, сергээм кончуг тура халып келген мен... Ырак эвесте **дааш** үнзе-ле, дээр өңнүг бора бо черге дегбейн **ужугуп олурган**. Даңгынам эзерде **саадапкан**, сактырымга, **ырак** черже **аъттаныр** деп барган-даа ышкаш. (*Николай Куулар*)

 54. Шүлүкте *оглум* деп сөскө синоним болу бээр сөстөрни тыпкаш, оларны ушта бжиңер. Автор ол сөстөрни чаш оглунга чүгө чоокшуладып, дөмейлештирип турар деп бодаар силер? Дылда ук сөстөрдөн кайы сөс *оглум* деп сөскө ёзулуг синоним болу бээрил?

СЕНИ ЧАПТААШ...

Оранымның оргаадайы,
орлан, шоваа эреспейим.
Дамырактың сымыраны,
чараш үннүг матпадагым.
Оглум, кежиим сени чаптааш,
омак-сергээм хайныгып чор.

(*Олчат-оол Монгуш*)

 55. Бичии чаш кижини кандыг синонимнер-биле адап болурул? Оларны чыскаап бжиңер.

 56. Дараазында синонимнерни кижиниң базымының болгаш эмоциязының күштелип олуларының аайы-биле дес-дараалаштыр бжиңер. Күзелдиг улус ол кылдыныгларны чурувушаан, көргүзүп болур.

1. Элейтир, элеңнээр, калгыыр, майтаңнадыр, кылаштаар, шөшпүртүр;

2. Кылыктаныр, чеди өкпези турар, ажынар, хорадаар;

3. Авыяастаар, чашпаалаар, чанныр, чаннып-чашпыыр;

4. Сөгленир, кончуттунар, хөрөктенир, химиренир, хыйланыр, көскенир.

 57. Бердинген сөстөрни уждуушкуннуң өзүлдезиниң аайы-биле дес-дараалаштыр бжиңер. Оларны синонимнер кылдыр санап болур барымдааларны айтыңар.

Кушталыр, кылайтыр, ужугар, ужар, киискиир.

§8. Антонимнер дугайында билиг

Антонимнер дээрге удурланышкак утканы илередип чоруур сөстөр: *эрген – кежээ, хун – дун, удуур – оттур, кадыг – чымчак, ак – кара.*

Антонимнерниң холбажыр, хамааржыр сөстери колдуунда чаңгыс чугаа кезээ болур. Ч и ж э э: *ээлдек – каржы* деп антонимнер кижиниң аажы-чаңында удурланышкак демдекти илереткен сөстөр-биле холбажыр (*ээлдек кижини – каржы кижини; ээлдек сөс – каржы сөс*).

 58. Дараазында үлегер домактарда антонимнерни айыткаш, оларның кандыг удурланышкак демдекти илередип чоруурун тодарадыңар. Ук үлегер домактарның уткаларын тайылбырлаңар.

Даартагы чагдан
бөгүнгү өкпе дээре.

Арның бодава,
адың бода.

Сеткилдин бичези херек,
эртемниң улуу херек.

Даг дег караны
довук дег ак базар.

Кижиге экизи – хүн,
кижиге багы – чылан.

Антонимнер антонимниг одуруг тургузар. Ч и ж э э: *ак – кара, эрги – чаа, цнер – кирер, өрц – куду, ишкээр – дашкаар.*

59. Чуруктарда антоним болур сөстөрни тыпкаш, олар-биле домактардан чогаадыңар.

60. Сөзүглелде антонимнерни болгаш антонимниг одуруг тургузуп болур сөстөрни ушта бижээш, оларга утказы тааржыр антонимнерден немеп бижидер.

Оглу кыш боорга, интернатка баар, а чайын авазын эдергеш чоруп бээр. Кады чораанда иешкилер арта силиг, тодуг, өөрүшкүлүг кылдыр көстүрлөр. Оглунуң угаанныг, томаанныы хөлчөк, авазыңга ёзулуг эш апарган. Бо чайын оглу авазын хой кыргыыр черге чайлаткан дижир. Иешкилер кезек кыргыкчылааш, шору ажылдап алган сураглыг болган. Чогум ажылдай бергенде, Бырлаңмааның шалыпкынын, арыг-шевергинин улус мактаар. *(Михаил Дуюнгар)*

61. Бердинген сөстөргө антонимнерден тып бижээш, олар-биле домактардан чогаадыңар. Хөй уткалыг сөстөрниң доора уткаларының аайы-биле антонимнерин айтып болур силер.

Чымчак	
Каржы	
Келир	
Далажыр	
Бедик	

62. Тывызыктарны тывыңар. Оларда ажыглаттыңган синонимнерни, антонимнерни ушта бижээш, оларның ужур-утказын тайылбырлаар.

Хөө дег кара,
хөл кавайлыг,
туң дег ак.

Челер, челер боорда,
чел, кудуруу чок.
Маңнаар, маңнаар боорда,
макпалчыы* чок.

Ак, кара чүзүннүг,
алдан дөрт хонаштыг,
алды аңгы шолалыг.

Үнерде үне калбаш,
кирерде кире калбаш.

63. Дараазында сөстөр антонимнер бооп болур бе? Оларның утказында ылгалды тайылбырлаңар.

Ажылдаар – ажылдавас, кылыр – кылыр эвес, чараш – чараш эвес, аът – бе, инек – буга.

**Макпалчык* – дириг амытанның дуюунуң үстүү талазында чоруур чүс сөөгү.

64. Бердинген кожамыктарда синонимниг болгаш антонимниг одуруг тургузуп турар сөстөрни ушта бижээш, оларның ужурдузазын тайылбырлаңар.

Сиген-көкке борам семис,
чортарымда, мунарымда.
Силер турда, бодум чоргаар,
үнеримде, киреримде.

Өрү челген, куду челген
Өле-Дайда чорук-ла бар.
Өрү көрген, куду көрген
өөрүмде ужур-ла бар.

65. Дараазында нарын сөстөрниң кезектери кылдыр кандыг уткалыг сөстөр каттышкан-дыр?

Үнер-кирер, аштап-суксаар, арыгланып-аштаныр, чагып-сургаар, тайга-таңды, хову-шөл, өрү-куду.

66. Сөзүглелде адаан шыйган сөстөрниң кезектери канчалдыр каттышканыл? Олар кандыг утка илередип турарыл?

Хүн даглар сиртин ажилдыр, бөмбүк дег чуглуп үнүп келген. Дөргүн* алаак оттуп, херлип-көстүп дойлуп эгелээн. Ында-мында хадың-теректерниң будуктарында улуг-биче куштарның чирилешкен үннери янзы-бүрү аялгалыг бүдүн улуг хөгжүм болуп, куттула берген. Куштар үнүнге чаржалаштыр опчок, сериин, хоюг сырынчыгаш бүрүлери сылдырады дагжадып, хемчигештиң агар-акпас суун бырлаңнады ойнай берген. (Александр Даржай)

§9. Табу (хоруглуг сөстөр)

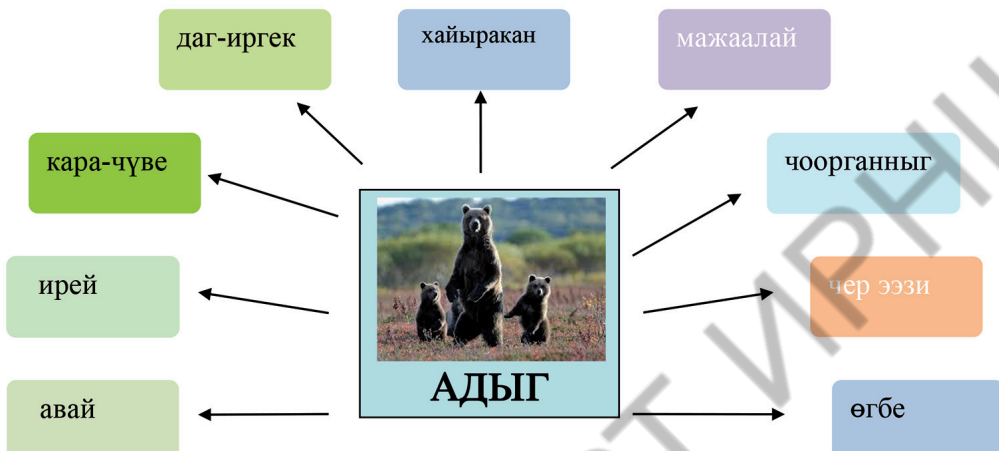
болгаш эвфемизмнер (ойзу адаан сөстөр)

Дылда доңгун, дошкун, ааска эптешпес чамдык сөстөрни адап болбас, хоруглуг азы табу сөстөр турар. Оларны солуп азы чымчадыр адаар сөстөрни эвфемизмнер азы ойзу адаан

* *Дөргүн* – ховуда азы даг ийинде агып чыдар суг болгаш ону дургаар үнген арыг.

сөстөр дээр. Чи жээ: бөрү деп сөстүң эвфемизмнери – коккаарак, кокай, кызыл-карак...

67. *Адыг* деп сөстүң эвфемизмнерин ушта бжиңер. Ол сөстөр эвфемизмнер болур деп чүвени бадыткаңар. Ук сөстөрниц чогаалга уjur-дузазын тодарадыңар.

Ирей ораны чер чораан. Изи бо-ла чыдар, өдээ чап-чаа.

...Баарывыста арыскан* чыжыр-чыжыр-ла диди. Степан Агбановичиде мөгүдээн шинчи черле чок болду.

Дааш ынаар-ла ырап чоруй барды. Та кандыг аңы, хирезин бодаарывыска, черле адыг ышкаш.

Сарыг-оол карактарын имирерттир хүлүмзүрээн тур:

– Өгбевис чоруй барды аа?

Оон кезек кылашташкаш, изин көрдүвүс, шынап-ла, ол чорду. Адыг.

...Казанакты ылап кылган чорду. Соңгазын-даа, эжиин-даа. Ынчалза-даа оларны үреп, шилди буза шаап турган хевир бар чораан.

– Ирейлерниц аалдап турганы ол-дур – деп, Степан Агбанович тайылбырлады. (*Кызыл-Эник Кудажы*)

* *Арыскан* – тура кургап калган ыяштарлыг арга.

Тыва дылдың эвфемизмнери чоннуң амыдыралының онзагай талаларын (ажыл-ижин, өг-бүле амыдыралын, кижилерниң аразында харылзаазын, культуразын, ёзу-чаңчылдарын дээш өске-даа) ойзу сөглөп, көргүзүп чоруур.

68. Аңчының чалбарыгларын аянныг номчуңар. Аңчы тайга-таңдыдан чүнү дилеп турарыл? Чалбарыгларда ойзу адаан сөстөрниң синонимнерин айтыңар. Оларның ужур-дузазын тайылбырлаңар.

Арттың улуу сенде болзун!
 Артынчактың улуу менде болзун!
 Оваа улуу сенде болзун!
 Олчаның улуу менде болзун!
 Дагның дазыргайындан*,
 сугнуң суук-каразындан,
 эрээн алаң** эрнинден,
 каас алаң хаайындан
 астырып-дестирип тур,
 Алдын Таңдым!

69. Бердинген ойзу адаар сөстөрниң кайыларын ада-иеңер, улуг улузуңар ажыглап турарыл? Олардан өске сөстөрни ада-иеңер ажыглап турары чадавас. Ындыг сөстөрни немеп бижээш, олар-биле чогаадыгдан бижиеңер.

Аал ээзи (ишти), өг ээзи (ишти), амдыы кижини, уругларның ачазы (авазы), кады кырыырым...

Улуг улустуң адын адап болбас, оларга хүндүткел ёзузу көргүзери-биле эвфемизм сөстөрни азы шола аттарны ажыглаар: *шубаганчы, Челер-Аъттыг.*

Кижилерниң физиологтуг тургузуу, хууда гигиеназы-биле холбашкан сөстөрни база ойзу адаар. Ч и ж э э: *уругнуң хөрээ, чииген аар, арыгланыр, цнцп алыр.*

* *Дазыргай* – мында: дазырадыр (дааш үндүрбүшаан) маңнаар аң.

** *Алаң* – мында: ала азы холушкак чүзүннүг дээн уткалыг

 70. Бердинген үзүндүдө кижилерниң шола аттарының утказын тайылбырлаңар. Улуг улусту шолалаарының утказы чүдө деп бодаар силер? Улуг улустуң адын адавазы, харын айтырбазының ужурун тайылбырлаңар.

Мээң черимниң кижилери улуг улустуң ат-сывын дорт адавас чаңчылдыг. Ынчангаш Диин-Соляр, Хөм-Соктаар, Өшкү-Малдаар, Узун-Кадай дээн ышкаш аттар тыптып, чаңгыс эвес салгалче дамчып бар чыдар чадавас.

Улугларның шола аттары хүндүткелдиң ёзузу-биле бадыткаттынып, чоок-кавызынга алдаржып, турумчуй берген болгулаар...

Ийи дөмбүңге суглап чораан шуваганчы ие кижиниң ыя оозун чедиржиптерин бодай бердим. Ооң хары тозан ашканна боор. Улуг кижилерниң назынын айтырарга, оларны куду көргени-биле дөмей болур дээрзин авам дириг чордала билип алган мен... *(Доржу Монгуш)*

 71. Чурттап турар чериңерде улгады берген улустуң азы кырган-ава, кырган-ачаңарның шола аттарын билир боор силер. Оларның тывылган төөгүзүн, чылдагаанын олардан айтырып көрүңер. Чамдык шола аттарны чүгө ажыглаарының ужур-дузаның дугайында чугаалаңар.

 72. Сөзүглелде эвфемизмнерни айтыңар. Оларның ужур-дузанын айтыңар.

Кандыг-даа мергежилге кайгамчык билдилиг болганы-биле чонундан тускай ат-шола четтирген кижилер чоргулаар. Ындыгларның бирээзи – Шевер-Кадай. Ооң шын ады – Селикпаа, ынчалза-даа кедергей шевер болган ужун ону аныяандан Шевер-кыс деп адап чоруй, назы дөгүп, улгадып кээрге, Шевер-Угбай, Шевер-Кадай дижи берген.

Тыва улус шаг шаандан ус-дарган, уран-шевер кижилерни «уктуг шевер», «чаяанныг шевер», «ээлиг шевер» дижип

чугаалажыр чораан. Оларның иштинден уктуг шевер кижиде ада-өгбе салгап, ада-иезин дөзөп, мергежиир; чаяанның шевер кижиде чүвеге чайгаар өөренир, а ээлиг шевер кижиде олардан шуут онзагай – ооң кылып бүдүргөн чүвезин кым-даа ынчаар кылып шыдавас, дөмейлешпес, өттүнерге, өттүнмес боор дижир. Ындыг улус чер, суг ээлеринге таварышкылаан болгулаар, ынчангаш иженгенде кижиде сагыжынга кирбес, кайгамчык хуулгаазын чүвелер кылыр ужуру ында. Ынчалдыр ээлиг шевер кижиде Шевер-Кадай бооп чадавас дижип улус чугаалажыр. (Чулдум Чап)

Лексиктиг сайгарылганың чурумун болгаш үлегерин көрүңер. Ук сайгарылганы кылыр чурумун сактып алыңар.

1. Сайгарар ужурлуг сөстү өзек сөзү-биле катай домактан ушта бижип алгаш, ооң чугаа кезээн айтыр. Чүве ады биле кылыг сөзүн эге хевиринге салып алыр.

2. Ук сөстүң лексиктиг утказын тайылбырлаар.

3. Сөстүң чаңгыс азы хөй уткалыг болуп турарын тодарадыр.

4. Бир эвес хөй уткалыг болза, ооң доора утказын айтыр, чүнү барымдаалап ук уткада ажыглаттынганын тодарадыр.

5. Омоними бар болза, айтыр.

6. Синонимниг болза, синонимин айтыр.

7. Антонимниг болза, антонимин айтыр.

8. Табу азы хоруглуг сөс болза, ооң ойзу адаан эвфемизм сөзүн тодарадыр.

Аңгылаан сөстөрниң лексиктиг сайгарылгазының үле-герлери:

Хадыңның этпектелип бады келген чиңге будуунуң ужунда ойнаарак дег **бопугур ак уя** халая берген тур. (Черлиг-оол Куулар)

1. **Чиңге будук** [буъдук] – чүве ады, лексиктиг утказы – *ыяштарның унундан цнген адыры*; чаңгыс уткалыг сөс; синоними, антоними чок, омоними – будук (кандыг-бир чүвени будуур бүдүмел). Эвфемизм эвес.

2. **Ак уя** – демдек ады, лексиктиг утказы – *хар азы сүт өңүг* демдек; хөй уткалыг сөс, домакта дорт утказында ажыглаттынган; синоними чок, антоними – *кара*, омоними – *ак* (*агар* деп кылыг сөзүнүң дөзү). Эвфемизм эвес.

3. **Бопугур уя** – демдек ады, лексиктиг утказы – *борбая берген, борбак* дээн уткалыг демдек; хөй уткалыг сөс, домакта дорт утказында ажыглаттынган; синоними – *төгерик, борбак*; антоними – *шөйбек, узун*; омоними чок. Эвфемизм эвес.

4. **Уя** халая берген – чүве ады; лексиктиг утказы – *куштуң чурттаар оран-савазы*; хөй уткалыг сөс, домакта дорт утказында ажыглаттынган; синоними, антоними, омоними чок. Эвфемизм эвес.

Ус-кушкаштың уязы, тыва кижиниң уруг **кавайы** ыш-каш, хөй ада ызыгуурун **дамчып** келир. (*Черлиг-оол Куулар*)

5. Уруг **кавайы** – чүве ады, лексиктиг утказы – *чаш уруг чыттырар бичии орун*; хөй уткалыг сөс, бо домакта дорт утказында ажыглаттынган. Омоними, синоними, антоними чок. Эвфемизм эвес.

6. Ада ызыгуурун **дамчыыр** – кылыг сөзү, лексиктиг утказы – *кандыг-бир кижиниң азы чүвениң дузазы-биле тараар азы шилчиир*. Домакта утказы: *салгал дамчыыр – ол-ла этти элээн каш салгал дамчыштыр эдилеп кээри*. Чаңгыс уткалыг сөс, бо домакта дорт утказында ажыглаттынган. Синоними – *шилчиир*. Омоними, антоними чок. Эвфемизм эвес.

§10. Фразеологизмнер азы быжыг сөс каттыжыышкыннары

Чамдык сөс каттыжыышкыннарының кезектери чардын-мас, быжыг азы турум болур болгаш олар чаңгыс айтырыгга

харыылаттынып, чаңгыс лексиктиг утка илередир база домакка чаңгыс домак кежигүнү болур. Оларны фразеологизмнер азы быжыг сөс каттыжыышкыннары дээр. Чи жэ э: *Ол аалдың улуг оглу чыткан хой тургуспас, дыка томаанныг кижиге болгай.*

73. Бердинген фразеологизмнер азы быжыг сөс каттыжыышкыннарының синонимнерин айтыңар. Олар чүгө фразеологизмнер болурун бадыткаңар.

Соон салгаар, сөөк баштыг, чер дырбаар, тыртым хол, күш четпес, дайнам четпес, шоотка кирер, дүктүг арынныг.

74. Сөзүглелде фразеологизмнерни хамаарышкан сөзү-биле ушта бижээш, оларның ужур-дузазын айтыңар. Эвфемизмнерни база тодарадыңар.

Аялга кавайны тудуп алгаш, сонуургап шаг-ла болган...

– Бо кавайны чүгө ынча үр шыгжап чорааның ол ынчаш, кырган-авай? Мону көөрге, чараш-даа эвес чүве-ле-дир – деп, Аялга улам сиңнигип айтыра берген.

– Ээта, мооң кончуун, чарт угаан кирбээн чаш төлүмнү! Бо дээрге меңээ ыдыктыг эт-тир. Чеди оглум, кызымны маңаа өстүрдүм деп чаа чугааладым. Оларның шуптузунуң хини быжыг, онча-менди улус. Ол-ла хамык ужур бо кавайда. Ынчангаш ыдыктап, шыгжап чор мен – деп, кырган-ава дорт харыылап каан.

Кырган-ава кавайже көрүп алган ора, чайгаар сеткили сергеп, бодалынче шымны бергенин боду безин эскербээн: «Ийе, чеди оглум, кызым бо кавайга доругуп өскен, төрээн уязындан ужуп үнгөш, чалгын-чакпазын херип, улус-чоннуң ажылын кылып чоруурлар. Ээта! Ужурлуг-ла кавай, ыдыктыг эт!» – дээш, кырган-даа кавайын алдын-биле дөмей аптаразынче катап шыгжап алган. (*Өөлөт Чиңмит*)

75. Бердинген фразеологизмнерге адаанда киирген немеп болур сөс каттыжыышкыннарын синоним кылдыр бижинер. Оларның чамдыктарының дорт утказынга таарыштыр чуруктан чуруңар.

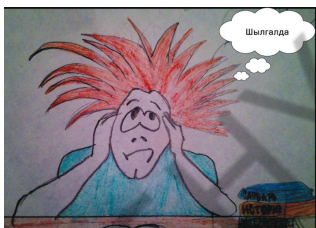
Салаа (хол) бажы-биле ажылдаар, бажын силгиир, боску дүктүг, чымчак сеткилдиг, чеди өкпези турар, баары кадар, чүрээ уштунар.

Немеп болур сөс каттыжыышкыннары: *чер дырбаар, чүрээ аксынга кээр, эриг баарлыг, бажын дергилээр, хол дашты-биле кылыр, өдү чарлыр.*

76. Адаанда фразеологизмнерниң кайылары бердинген чуруктарга утка талазы-биле тааржырыл? Оларны ушта бижээш, синонимнерин айтыңар. Быжыг сөс каттыжыышкыннары-биле домактардан чогаадыңар.

Аксы бош, аксы быжыг, аксын хаар; бажы каткан, бажы-биле кылаштаар, бажының дүгү адыяр, бажы дескинер, бажы эъттенир; дылы узун, дылы кызаңнаар, дылын долгаар; думчуу тыртыяр, думчуундан чедер, думчуу хертеер; диштиг тулуп, иштинде диштиг, джинге чедир чепсегленир.

77. *Кызыл* деп сөс кирген фразеологизмнерде ук сөстүң ужур-дузазын, дорт утказы-биле харылзаазын тайылбырлаңар. Ук каттыжыышкыннарның утказын тодарадыңар. Оларның чам-дызы-биле домактардан чогааткаш, оларга чуруктан чуруңар.

Карак кызыл, кызыл чудурук, кызыл хырын, кызыл анай, кызыл тын, кызыл арын, кызыл аас.

78. Орус болгаш тыва дылдарда *карак* (глаз) деп сөс кирген фразеологизмнерни деңнеңер. Оларны ажыглап тургаш, орус азы тыва домактардан чогаадыңар.

В глазах помутилось – карак шокараңнаар; глаза разгорелись – карактары хып келген; глазом не моргнул – караан чивеш кылбас; глядеть другими глазами – өске карактар-биле көөр; глядеть прямо в глаза – караанче дорт көөр; не смыкать (не сомкнуть глаз) – карак шиммес; глаза слипаются – карактары шимдиниң турар.

79. *Баш* деп сөс кирген тыва, орус болгаш англи дылда фразеологизмнерни деңнеңер. Оларның уткаларында болгаш тургустунганында дөмейлешкек болгаш ылгалдыг чүүлдерни айтыңар. Кижиниң мага-бодунуң өске-даа кезектериниң аттары кирген быжыг сөс каттыжыышкыннарынга мындыг деңнелгени чорудуңар.

<i>Тыва дылда</i>	<i>Орус дылда</i>	<i>Англи дылда</i>
Бажы дескинер; башка кирер; башка чык дээр (хенертен башка кирер); бажы-биле кылаштаар.	Голова закружилась (кружится); голова идёт кругом; прийти в голову; лезть в голову; взбрехать в голову; стукнуть в голову; ударить в голову; кидаться в голову.	1) smb's head goes; 2) smb's head round 3) smb's head spins «бажы дескинер»; to come into smb's head «башка кирер»; to come into smb's head; to seize smb head [букв. «ударить в голову, схватываться в голову»].

80. Айыткан сөстөр кирген фразеологизмдерден тып бижирер.

Аяк, ийи, бут, чиик, сеткил, көк.

81. Бердинген хөй уткалыг фразеологизмдерниң аңгы-аңгы уткаларына домактардан чогаадынар.

Бажы каткан, чүрек чок, изин базар, экти бүдүн.

Фразеологизмдерниң лексиктиг сайгарылгазының чурumu:

1. Сайгарар ужурлуг быжыг сөс каттыжышкынын өзек сөзү-биле катай домактан ушта бижип алгаш, ооң фразеологизм болур демдектерин айтыр. Ооң өзек сөзү чүве ады биле кылыг сөзү болза, оларны эге хевиринге салып алыр.

2. Синонимниг болза, синонимин айтыр.

3. Антонимниг болза, антонимин айтыр.

Фразеологизмдерни сайгарарының үлегери:

Даша дүште-даа чок эде олуруп алгаш, уламчылаан:

– Ол черле чаңныг турар ужурлуг уруг ол. Чогум адазын орта билбес мен, иези күжүрнү, чогум чоок-даа эвес, анаа ынчаар таныыр-ла чораан кижин болгай мен... Ийи чыл бурунгаар чок калган деп сураан дыңнаан мен ийин; чүрээ багай чораан хире уруг чорбадыва... (*Шаңгыр-оол Суваң*)

Чок калыр – фразеологизм, чүге дизе кезектери турум, чаңгыс лексиктиг утка илередир; синоними – *бурганнаар, кызыл-дустаар* дээш оон-даа өске; антоними – *чурттаар*.

ЛЕКСИКАГА КАТАПТААШКЫН

82. Бердинген домакта адаан шыйган сөстөрнүң лексиктиг сайгарылгазын кылыңар.

Чайгы сырындан хадыңның бүрүлери сылдыражып, хүнге кыланнашты. Ус-кушкаштың чинге будук ужунда, ак көгээржик дег, чаптанчыг уязы база чайганып тур. Бойдус ооң оолдарын өпейлеп турары ол-дур. (*Черлиг-оол Куулар*)

83. Бердинген үлегер домактардан 5 сөстен бодуңар шилип алгаш, оларның лексиктиг сайгарылгазын кылыңар. Үлегер домактарның ужур-утказын тайылбырлаңар.

Ада сөзүн ажырып болбас,
ие сөзүн ижип болбас.

Демниг сааскан
теве тудуп чиир.

Будуктуг ыяшка куш чыгыр,
буянныг өгге улус чыгыр.

Кижиг болуру чажындан,
аът болуру кулунундан.

Буура кырыыр –
бодаган өзер.

Олутта олча чок,
чыдында чыргал чок.

Ажылдан дескен түрегге дүжер,
билигден дескен чазыгга дүжер.

84. Тыва улустуң ырында антоним, синоним сөстөрнү ушта бижээш, оларның ужур-дузазын тайылбырлаңар.

САМАГАЛДАЙ

Хажызындан харап көөрге,
хана хээлиг Самагалдай.
Катавыла чорбаан киж
хараганныг дээр-ле боор оң.

Дооразындан харап көөрге,
торгу хээлиг Самагалдай.
Топтавыла көрбээн киж
довурактыг дээр-ле боор оң.

85. Сөзүглелде синонимнер, антонимнер база эвфемизмнерни тодарадыңар.

Кастыктары мөңгүннелдир көгергилей берген, аразында элбек ак-ак дүктерлиг сегел салдыг, делгем эгиннерлиг, хүрең шырайлыг, киж ортузундан шагда-ла эрте берген назылыг ашак кижиниң адын Суваң дээр. Ол аныяанда белен эвес мөгелерниң бирээзи чораан. Ынчангаш ону арбан-суму араттары Мөге-Суваң деп адап чораан. Чамдыктары шуут Мөге-даа дижир-ле. Аңаа ужурашкан кижилер: «Мөге сол-ла-дыр бе! Мөгениң кайы сунуп чедери ол ирги?» – деп суг айтыргылаар. Ооң ол үези эрте берген, ону ам улус Суваң ашак дээр, шала аныяктары мырыңай Суваң ирей дээр апарган. (*Кызыл-Эник Кудажы*)

86. Сөзүглелден фразеологизмнер азы быжыг сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, лексиктиг сайгарылгазын кылыр.

Шупту он бир киж доктаамал чурттап турар. Хөй уругларлыг улустуң черле сагыжы ак боор ышкажык. Оон аңгыда үнген, кирген чонунуң үзүлбес деп чүвезин, иий-дадай, бичии вокзал деп-даа болур...

Кежээки чем. Оолак бир-ле дугаарында барып олурупкан. Сактырга, бо хире амданныг чемни кажан-даа чип көрбээн ышкаш. Хлебтиң чыдының чаагайын канчаар. Котлеттиң боостааже чылгырын чүү дээр. (*Салим Сүрүң-оол*)

Лексикага хыналда айтырыглар:

1. **Лексика** деп сөстүң утказын тайылбырлаар. Дыл эртеминиң лексика кезээнге чүнү өөренирил?

2. Сөстүң лексиктиг утказы деп чүл?

3. Сөстүң лексиктиг утказын кандыг словарьда тайылбырлап турарыл?

4. **Тыва дылдың тайылбырлыг словарының дугайында** чугаалаар (каш томнуг, кайы үжүктөрдөн эгелээн сөстөр кирип турары, кажан, каяа үндүргени).

5. **Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр** деп чүл? Оларның чижектерин бээр.

6. Сөстүң **дорт болгаш доора утказы** деп чүл? Сөстү доора уткага чүнү барымдаалап ажыглай бээрил? (Сөстүң доора утказы канчалдыр тыптып келирил?)

7. **Омонимнер** дээрге кандыг сөстөрил? Оларны хөй уткалыг сөстөрдөн канчалдыр ылгап алырил?

8. **Синонимнер** дээрге кандыг сөстөрил? Синонимниг одуруг дугайында чүнү билир силер? Чижектерин бериңер.

9. **Антонимнер** дээрге кандыг сөстөрил? Чижектерин бериңер.

10. **Темалыг бөлүктөр** деп чүл?

11. **Табу (хоруглуг) болгаш эвфемизм (ойзу адаан)** сөстөр деп кандыг сөстөрил? Оларның ужур-дузазын тайылбырлааш, чижектерин айтыңар.

12. **Чугааның этикедин** ёзугаар адавас азы адаары эпчок сөстөрни кандыг термин-биле адаарыл? Оларның чижектерин бериңер.

13. **Фразеологизмнер** азы **быжыг сөс каттыжышкындары** деп чүл? Оларны анаа (хостуг) сөс каттыжышкындарындан канчалдыр ылгап алырил? Чижектерин бергеш, ужур-дузазын тайылбырлаар.

§11. Фонетика дугайында билиг. Чугаа органнары болгаш чугаа үннери

Чугаа үннерин дылдың *фонетика* деп кезээнге өөренир. *Фонетика* – грек дылдан *phonetikos* – үннүг, *phono* – үн дээн.

Чугаа үезинде адаар үннерни *чугаа үннери* дээр. Үннерни адаар болгаш дыңнаар, а бижикке оларны үжүктөр-биле демдеглээр. Чугаа үннеринден сөстөр тургустунар. Ч и ж э э: *ал* деп сөстө [а], [л]; *аал* деп сөстө [а:], [л] деп үннер бар.

87. Дараазында сөстөрниң лексиктиг уткаларын тайылбырлааш, үннер-биле үжүктөрниң санын деңгөңөр. Кандыг үннер солчурга, сөстүң утказы өскерли бергенин тайылбырлаңар.

Ас – аас, чук – чуук, сын – сыын, ол – оол, өк – өөк, чик – чиик, сен – сээн, дүн – дүүн.

88. Чуруктарны кичээнгейлиг көргөш, ында кирген чүвөлөрниң аттарын адаңар. Ук сөстөр чүнүң-биле ылгалып турарын тайылбырлаңар.

89. Дараазында бердинген сөстүң кайы-бир үнүн өскертптерге, ооң утказы өскерли бээр дээрзин бадыткаары-биле сөс каттыжышкыннарын уламчылаңар.

Ү л е г е р и: *чук хоорар – барыын чүк ...*

90. Үлегер домактарны аянныг номчааш, уткаларын тайылбырлаңар.

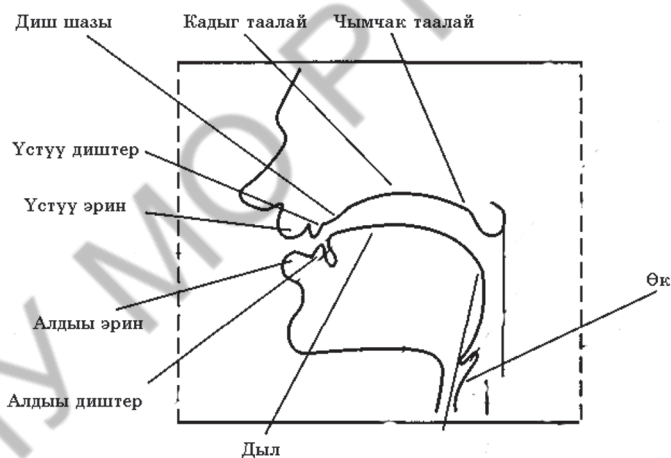
1. Эргээ өөрөнмейн, бергээ өөрөн. 2. Кежээниң мурнунда хүндү, чалгааның мурнунда кочу. 3. Эки кылган ажыл – элеп, читпес алдар.

Домактарда үннер биле үжүктөрниң саны дүүшпес сөстөрни тодарадыңар. Саннарның дүүшпейн турар чылдагаанын тайылбырлаңар.

Чугаа үннерин адаарыңа чугаа органнары кол рольду ойнаар. Оларга *өкпе, кегжир-өөш, цн шыңганнары (связкалар), өк, аас ишти, думчук ишти, алдыы, цстцү эриннер, дыл, диш, думчук, кадыг, чымчак таалай* хамааржыр.

91. Дараазында эжеш үннерни адаарга, кайы чугаа органнары идепкейлиг киржип турарын деңнеп тургаш, тайылбырлап чугаалаңар.

А – о, ы – у, э – и, ө – ү.

92. Сөзүглелди номчуңар, кол темазын тодарадыңар. Сөзүглелде ийи эринниң ажык эвес үннери кирген сөстөрни тывыңар. Олар кандыг үжүктөр-биле демдеглеттингенин хайгаараңар.

Мен бир дөс кызыл-кат чанынга келиримге, ийи эзирик* тура халыды. Хоруп чыткан черинге таваңгайым дегзиримге, чылыг болду.

...Ийи эзирик шырыш шеттер аразындан катап үне халышкаш, чанымга тура дүштүлөр. Дузакка туттунган элик мени көрүп кааш, бажын савап согаңнатты. Хөөкүйнүң оң талакы сыыргаанда демир дузак шивейлигип калган. Олаа кавының оът-сигенин, дазылын казып чиген болду. Сыыргакта шымны берген дузакты доңгураам шивегейи-биле тура кагып, уштуп кааптым. (М. Кенин-Лопсан)

93. Бердинген сөстөрнүң эгезинде ажык эвес үннерни адаттынарының аайы-биле дараазында таблицага бөлүктөп бжиңер.

Бөрт, дош, паш, ном, мал, тон, пиң**.

Ийи эриннер дузазы-биле адаттынар	Дыл бажы дишке дээрге адаттынар	Думчук дузазы-биле адаттынар

§12. Артикуляция болгаш транскрипция дугайында эге билиг

Үннерни адап турда чугаа органнарының ажылын *артикуляция* дээр. Ч и ж э э: [ы] – деп үннү адап турда, өкпеден үнген агаар аас хозунга келирге, дыл шала аткаарлай бергеш, аас кызаа кылдыр ажыттына бээрге, ук агаар оон хостуг үне бээр; [б] – деп үннү адап турда, ийи эрин бот-бодунга дегжи бээрге, өкпеден үнген агаар агымы оларны чаза тептер.

 94. Дараазында үннерниң артикуляциязын тайылбырлаңар.
Ә, ө, д, к, т.

* *Эзирик* – эликтин чаш төлү.

** *Пиң* – калбартыр өйгөш, саржаг-биле чаггаш, катап өйүп быжырып каан каътташкак далган.

95. Бердинген сөстөрнү кичээнгейлиг номчааш, орус болгаш тыва [в], [г], [д] деп үжүктөр-биле демдеглээн үннерниң адалгазында (артикуляциясында) ылгалдарны тайылбырлаңар.

сава	слава
чагаа	агроном
быра	брак

 96. Тыва, орус болгаш англи дылдарда транскрипциялаан сөстөрнү хайгаарап көргөш, оларның иштинде [т], [в] деп үннерниң артикуляциясында ылгалдыг болгаш дөмей чүүлдерин тайылбырлап чугаалаңар. Сөстөрнү дыл бүрүзүңгө адаар дүрүмүн сагып номчуңар.

тук [т'ук]	тюк [т'ук]	town [t'aun]
ава [ава]	вагон [ваго:н]	vase [vais]

А ж ы г л а а р м а т е р и а л ы :

тыва дылда: [в] – кызаалыг, ийи эринниң; [т'] – мурнуу дыл-диштиң;

орус дылда: [в] – хаалчак-кызаалыг, дыл-диштиң; [т'] – мурнуу дылдың, кадыг таалайның (бо сөсте үн чымчак болганындан дылдың мурнун таалайже чоок адаар);

англи дылда: [t'] – хаалчак, дыл мурнунуң, диш шазының; [v] – кызаалыг, эрин-диштиң.

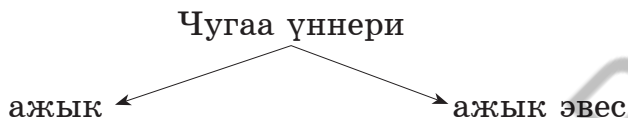
97. Аянынг номчааш, шүлүктүң темазын тодарадыңар. Карартып парлаан сөстөрнү транскрипция-биле бжиңер.

Кудумчуга кырган када*
хумуңнарга долу сугну
арай боорда апар чорда,
аңаа Аяс дузалашкан.
– Кырганнарны хүндүлээр-даа,
кылыр ишке ынак-тыр сен,
эреспейим, четтирдим! – дээш,
эргеледиң чыттап кагган. (К. Тоюң)

* *Када* – кырган-ава, кырган херээжен кижини.

§13. Дылдың үн системазы: ажык болгаш ажык эвес үннер

98. Схеманы кичээнгейлиг көргөш, чугаа үннери кандыг бөлүктерге чардынарын сактып чугаалаңар. Ажык болгаш ажык эвес үннеринң ылгалын тайылбырлааш, чижектерин беринер.

99. Чурукта чүвелерниң аттарын илередир сөстөрни адаңар. Сөс бүрүзүндө ажык болгаш ажык эвес үннерни айтып, ылгалын тайылбырлаңар.

100. Баштай ажык үннерни, ооң соонда ажык эвес үннерни адаңар. Оларның кайыларын адаарга, агаар аас ишти-биле шаптык чокка хостуг эртерин, а кайыларын адаарга, шаптыкка таваржырын, тайылбырлаңар.

А, д, о, б, и, с, м, ө, ү, ң, т, э, п, ы, ш, у, к, р.

Ажык үннерни адаарга, өкпеден үндүр тынган агаар аас ишти-биле хостуг эртер, ажык үннерде дааш чок, олар чүгле быттан тургустунар.

Ажык эвес үннерни адаарга, өкпеден үндүр тынган агаарның агымы аас иштинге шаптыктарга таваржыр, ынчан дааш азы ыт-дааш тыптыр.

Ынчангаш ажык эвес үн бүрүзү дааштан азы ыт-дааштан тургустунар.

101. Дараазында сөстөрнiң эгезинде ажык эвес үннерни тода адаңар. Ажык эвес үннерни адап турда, агаарның агымы кандыг шаптыкка таваржырын хайгаараңар.

Бус, тик, пар, сан, шерги, лаа, хөртүк, ном.

102. Чурук дузазы-биле 3 – 5 домактан тургустунган харылзаалыг чугаадан тургузуңар. Бижээн домактардан үннери болгаш үжүктери дүүшпес сөстөрни тып, тайылбырлаңар.

§14. Ажык үннернiң бөлүктээшкини

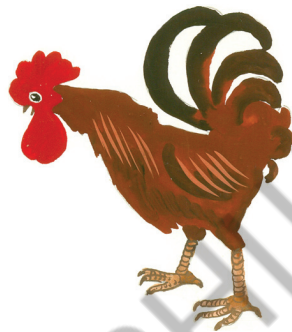
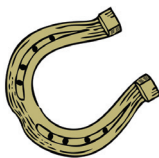

Ажык үннер адалгазының аайы-биле кыска болгаш узун болур.

Ытты узатпайн адаар ажык үннерни *кыска ажык* үннер дээр, ч и ж э э: *ол, хар, дүн, чик*.

Ытты узадып адаар ажык үннерни узун *ажык* үннер дээр, ч и ж э э: *оол, хаар, дүң, чиик*.

103. Чурукта бердинген чүүлдерниң аттарын бжиңер. Ук сөстөрниң бот-боттарындан ылгалын тайылбырлап чугаалаңар.

104. Шүлүктү номчааш, темазын тодарадыңар. Узун ажык үннерлиг сөстөрни тыпкаш, транскрипциялап бжиңер.

КУЛУНЧУГАШ

Ала кулун хүнге таалап,
аңдаштанып, тура халып,
чиңгир ногаан шыкты дургаар
сидиреди дешкилеп тур.

Амдызында күчү кирип,
амыр-шөлээн доругуп ал.
Эзер, чүген, сыдымымның
ээзи болуп өзүп кээр сен.

(А. Тамба-Сүрүң)

Тыва дылда 8 кыска ажык үн бар: [а], [ы], [о], [у], [э], [и], [ө], [ү]; 8 узун ажык үн бар: [а:], [ы:], [о:], [у:], [э:], [и:], [ө:], [ү:]; 8 өк-биле адаар ажык үн бар: [аъ], [ыъ], [оъ], [уъ], [эъ], [иъ], [өъ], [үъ].

105. Сөзүглелди номчааш, утказын тодарадыңар. Узун ажык үннерлиг сөстөрни ушта бижээш, оларның кыска ажык үннерден ылгалын тайылбырлаңар.

Чанар куштарның чизе, даңзызын кылып, ону ончалаары-биле бүгү-ле куштарның иштинден эң-не бижик-биликтиг,

эң-не дезиг кушту шилип эгелээн. Хамык куштарның аразындан шилип, дилеп кээрге, черле орта куш тывылбастап туруп берген чүвең иргин. Ам канчаар, Хаан-Херети куш бүгү-ле куштарны чаңгыстап шилип, хынап эгелеп-тир эвеспе.

Ол орта база-ла орта куш тывылбайн туруп берген. Адак соонда Дээлдигенни хынап, эртемин шылгап көөрге, шынап-ла, бүгү куштарның эң-не эртем-билиглии, оваарымчалыы ол бооп-тур. (*Таспай Саая*)

106. Кыска болгаш узун ажык үннерлиг сөстөрдөн ажыглавышаан, «Бир-ле катап ыдым-биле...» деп харылзаалыг чугаадан чогаадып бижирер. Узун ажык үннерлиг сөстөрни ушта бижээш, шын бижилгезин бадыткап чугаалаңар.

107. Шыйыгның ийи талазында сөстөрни номчааш, ажык үннерниң адалгазында кандыг ылгал барын тодарадыңар.

тал	тел
дыш	диш
хол	хөл
чук	чүк

Ажык үннер **кадыг** болгаш **чымчак** болур. *А, ы, о, у* деп ажык үннерни адаарга, дыл аткаарлай бээр, ынчангаш оларны артыы одуругнуң **кадыг ажык үннери** дээр. *Э, и, ө, ү* деп ажык үннерни адаарга, дыл бурунгаарлай бээр, оларны мурнуу одуругнуң **чымчак ажык үннери** дээр.

108. Шүлүктү аянынг номчааш, ооң кол бодалын чугаалаңар. Дүжүрүп бижээш, чымчак ажык үннерлиг сөстөрниң адаан чаңгыс, кадыг ажык үннерлиг сөстөрниң адаан ийи шыйыг-биле шыйыңар.

Улузумнуң эптиг, ээлдек чаңчылдарын
өзүп ора, бичиимде-ле эскерген мен.

Улугларның мендилежиг, хүндүлежиин
өттүнгүлөп, шиңгээдирин соругдаан мен.
«Мендивеңер», «Эживеңер», «Амыр» суг деп,
кады ойнаар өөрүмге-даа бараалгаар мен.

(В. Сагаан-оол)

● «Шын мендилежири» деп темага кожа олурар эжиңер-биле
диалогтан тургузуңар. Бодуңарның бодалыңар бадыткап чугаа-
лаңар.

109. Шүлүктү аянның номчааш, кандыг темага бижиттингенин
чугаалаңар. Адаанда бердинген таблицага кадыг болгаш чымчак
ажык үннерлиг сөстөрни бөлүктөп ушта бижээш, оларның дүрүм-
нерин адаанга тайылбырлап бижигер.

ЧЫЖЫРГАНАМ ЧААГАЙ

Кыштың соогун тоовас,
кызыл-сарыг өңнүг,
шыргай-шыргай өзер
чыжырганам чаагай.

Тенек оолдар келзе,
тени-биле шиштээр,
чыып чиирге эки,
чыжырганам чаагай.

Чиңге чүңге* кошкан
чинчилер дег чараш,
шынаа, хемни каастаан
чыжырганам чаагай. (Ч. Кара-Күске)

Кадыг	Чымчак

*Чүң – хой дүгүн тыткаш, ээргийш деп херекселге ээрип каан хендир.

110. Бердинген схеманы кичээнгейлиг көргөш, бөлүк бүрүзүнгө 2–2 сөстөрдөн тып бжиңер.

Ажык үннерниң бөлүктээшкини

Эринер-биле адаар, адавазы, кадыг, Аастың ажыттынары	Эрин-биле адавас		Эрин-биле адаар	
	кадыг	чымчак	кадыг	чымчак
Дөлгөм үннер				
Кызаа үннер				

Ажык үннерниң кадыг, чымчааның аайы-биле бот-бодунга тааржып эптежирин *аяннажылга* дээр. Бирги слогка чымчак ажык үн турар болза, дараазында слогка база чымчак ажык үн турар, *чи жээ, ки-жи-лер, эр-тем-ниг*.

Бирги слогка кадыг ажык үн турар болза, дараазында слогка база кадыг ажык үн турар, *чи жээ, оол-дар-га, аңчы-лар*.

111. Адаанда көзенектерни ажыглап, кадыг ажык үннерлиг, чымчак ажык үннерлиг болгаш аяннажылгага чагыртпайн баар сөстөрни аңгылап ушта бжиңер. Аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгаларны тодарадып тайылбырлаңар.

Кадыг ажык үннерниң аяннажыры	Чымчак ажык үннерниң аяннажыры	Аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгалар
а + ы; ы + а; о + у; о + а; у + а.	э + и; и + е; ө + ү; ү + е.	а + е; и + а.

Айдың, октаргай, дээрдиве, билек, сылдыстар, үгер, шолбан, ырак, өзүм, эрине, тарина.

112. Шүлүктү номчааш, кол бодалын тайылбырлаңар. Эрин-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрни ушта бжиңер. Карартып парлаан сөсте ажык үннерниң характеристиказын бериңер.

ХӨГЖҮМНЕРИМ

ХОМУС

Хомузумну кагбас-ла мен,
хойлап алгаш чоруур-ла мен.
Хоюм бажын дозуп алгаш,
хостуг, шөлээн ойнаар-ла мен.

БЫЗААНЧЫ

Эткир үннүг бызаанчимны
элеп-чуктуг чажагымны*.
Хоюг үннүг бызаанчимны
холдан салбас чажагымны.

ДОШПУЛУУРУМ

Дошпулуурум холумайда
ону кагар шааң бар бе?
Доруг-Дайым баглаажында
ону мунар харыың бар бе? (О. Сувакпит)

§15. Өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөр, оларны шын бижиири

Тускай аянынг адаттынар ажык үннерни *өктүң ажык үннери* дээр. Тыва дылда өк-биле адаар 8 ажык үн бар: [аъ], [ыъ], [оъ], [уъ], [эъ], [иъ], [өъ], [уъ] (өк-биле адаарын бижикке кадыг демдек көргүзүп турар).

113. Сонуургаарыңар тыва хөгжүм херекселиниң дугайында 3–5 домактан тургустунган «Сонуургаарым хөгжүм херексели» деп

**Чажак* – хылдыг хөгжүм херекселинге ойнаарыңга таарыштыр шала ээй соккаш, аът хылын ийи талазындан хере тыртып тургаш кылып каан чиңге ыяш эдилел.

чогаадыгдан бижээш, чүге ону сонуургап турарыңарны бадыткаңар. 28 дугаар арында тыва хөгжүм херекселдериниң чуруктарын көр.

114. Сөзүглелди аянынг номчааш, кол бодалын тодарадыңар. өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрни ушта бижир.

АЪТ

(Тоол)

Шаг шаанда шак бо сарыг өртемчейге аът деп амытан турбаан чүве-дир эвеспе. Ол үстүү оранга хостуг, шөлээн чурттап чораан, сарыг чүглүг чалгыннарлыг, салгын дег эстээр, маңгыр болуп чаяаттыңан.

Бир-ле хүн Курбустунуң мөңгө чөлээштиг дугазының чаражын магадап, хииктелдир киискидип тургаш, элдептиг «ойбунну» – черни эскерип кааш, ортаа оранче ужуп баткаш, бир-ле дугаар игил ойнаан оолга душкан. Эрестиг үрен ооң эргелиг ээзи апарып, уян аялга ойнаар игилиниң бажын аътка дөзевилей чазап алган. Оон бээр-ле бо черге аът, аът баштыг игил тывылган. (А. Хертек)

 Өк-биле адаар ажык үннерни колдуунда чаңгыс үжүк-биле демдеглеп бижир: *чурт, бөрт, дорт, школа*.

Тыва дылда өк-биле адаар ажык үннерлиг 9 сөстү *з* (кадыг демдек)-биле бижир кылдыр чурумчуткан: *аът, эът, оът, каът, чаъс, чүзк, дүзш, чөгп, аъш-чем*.

115. Бердинген сөстерге өк-биле адаар ажык үннерлиг эжеш сөстерден тыпкаш, домактардан чогаадып бижир. Оларның шын бижилгезинде ылгалын тодарадып чугаалаңар.

У л е г е р и: *ат – аът*.

Кат –..., час –..., дүш –..., от –..., чүк –..., эт –...

 Ук 9 сөстүң иштинден *аът, эът, оът, каът* деп сөстөрни кезээде *з* (кадыг демдек)-биле бижир: *аъттар, эъттиг, оътка, каътташкы*.

Чагс, чүгк, дүгш, чөгп, агш-чем деп сөстөргө өскертилге кожумаа немежирге, **ѳ** (кадыг демдекти) бижиир, *чи жээ, чагска, чүггүн, дүгште, чөгптен, агш-чемге*. Ук сөстөргө чогаадылга кожумаа немежирге, **ѳ** (кадыг демдекти) биживес: *частыг, чүктешки, дүштээр, чөптүг, аштыг-чемниг*.

116. Сөзүглелди номчааш, темазын тайылбырлаңар. Өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрни шын бижилгезиниң дүрүмнерин барымдаалап, 4 бөлүккө аңгылап ушта бижинер.

Ол кавыда* ыяш дээрге янзы-бүрү. Дыттар кедергей хөй. Пөш база-ла эндерик. Олар ылаңгыя сирттерде** болгаш оларның ээн эъттеринде үнгүлээн.

Аалдан элээн ыракта бир каът бар, а ооң бажында пөштер өскелеринден көзүлдүр-ле ылгалдыг, чоон-чоон, селбегер-селбегер, будуктары чөкпүр-чөкпүр. Оларже үнери эптиг. Оларда тоорук ууттунмас, будуктуң чаңгыс адырында безин дөрт-беш тургулаар. Шериг-оол оларны шагда-ла эскерип кагзажок, оларның-биле үрелдежир чай-даа, үе-даа тыппайн келген. (С. Сүрүң-оол)

117. Дүжүрүп биживишаан, хөй сектер орнунга чогуур тава-рылгаларда турза чогуур черлерге кадыг демдекти (**ѳ**) немеңер. Оларның иштинде өк-биле адаттынар ажык үжүктөрлиг сөстөрни шын бижилгезиниң дүрүмүнүң аайы-биле бөлүктөңер.

Ү л е г е р и:

1. Кадыг демдекти биживес сөстөр: *арга...*
2. Кадыг демдекти үргүлчү бижиир сөстөр: *кагт, кагттаныр...*
3. Укталган хевиринге кадыг демдекти биживес сөстөр: *дүштээр...*
4. Укталбаан хевиринге кадыг демдекти бижиир сөстөр: *чүгккө...*

* *Кавы* – кандыг-бир девискээрниң чоогу, долгандыр турар чер.

***Сирттерде* – дагның, сынның, бедиктиң кыры.

А...лгыны дыңнаар, а...ттан дүжер, ча...стан өдер, че...п-ти эжер, о...тка о...ткарар, дү...ште чемненир, дү...штеки чем, чү...ктешкини дүжүрер, ка...дыкты чиир, ба...лды-биле чарар, и...дикти уштур, а...жы-чемин садар, ка...ттан бадар, а...ргаже ыяштаар, э...тти доораар, чө...вүн шүүр.

118. Шүлүктү аянный номчааш, кол утказын тайылбырлаңар. Узун болгаш өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрни тус-тузунда таблицага ушта бижээш, бот-боттарындан ылгалын бадыткап, дүрүмүн адаанга бжиңер.

АВАМ ЧАГЫЫ

Эът быжыр хайны бээрге,
эзер таваан меңнетпес дээш,
үстүг мүннүң үстүн чаггаш,
үш-дөрт катап ыдымнап* аар
кырган ием элдеп чаңын
кыжырып-даа канчаар ийик.

Медерелдиг кижиги туржук,
мээ, дыл чок этти безин
азыраан мал, аңны, кушту
ажы-төл дег хүндүле деп,
энерелдиг авам чагы
эътте-сөөкте сиңип калган.

(М. Күжүгет)

Узун ажык үннерлиг	Өк-биле адаар ажык үннерлиг	
	кадыг демдек-биле бжиир	кадыг демдек-биле бживес

*Ыдымнап — савада куткан чемниң үстүн оран-делегейже өргүп чажары.

Сөстүң шын адалгазын көргүзөрдө транскрипцияны ажыглаар.

Латин дылдан *transkriptio* – дүжүрүп бижилге азы сөстүң шын адалгазын бижиири дээн. Транскрипция тускай демдектерлиг болур: [] – сөстү скобкага бижиир; [а:] – узун ажык үннү демдеглээри, [йа] – й үннүг үжүктөрни демдеглээри; [аъ] – өк-биле адаар ажык үннерни демдеглээри, ч и ж ээ: *чоон* – [чо:н], *хая* – [хайа:], *аът* – [аът], *урт* [урт].

Орус дылда транскрипция демдектеринде ажык эвес үннерниң чымчаан илередир тускай немелде демдек бар: ['] чижээ, пёс [п'ос], люк [л'юк].

119. Сөзүглелди аянный номчааш, темазын тодарадыңар. Адаан шыйган сөстөрни транскрипция-биле бижиеңер.

Чыл эргилдезиниң бажы Шагаа чоокшулаан... Шагааның бүдүүзүндө от-көстү солуур, өг-оранны арыглап аштаар. Чиң шайны хайындырар, чигир-боованы белеткээр, доорамчыны хайындырар, довук-дорзуктуг эътти дүлүп, быжырар өйү келир. (С. Чигжит)

Ажык үннерни сайгарарының чуруму: 1. ажык үн; 2. кадыг азы чымчак; 3. эрин-биле адаар азы адавас; 4. өк-биле адаар азы адавас; 5. кыска азы узун. Чижээ: *ажыл* – [ажыл], 4 үжүк, 4 үн бар; [а] – ажык үн, кадыг, эрин-биле адавас, өк-биле адавас, кыска; [ы] – ажык үн, кадыг, эрин-биле адавас, өк-биле адавас, кыска.

120. Дараазында домакта сөстөрниң ажык үннерин үстүндө бердинген чурум ёзугаар сайгарыңар.

У л е г е р и: [ы] – ажык үн, кадыг, эрин-биле адавас, өк-биле адавас, кыска.

Хол бөмбүүнүң маргылдаазыңга тиилээн уруглар дыштанылгада Кызыл хоорайже баар болганнар.

121. Чурукту кичээнгейлиг көргөш, аттан бериңер. Кыска, узун, эрин-биле адаар, адавас, кадыг, чымчак, өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрдөн тывыңар. Ук сөстөрни ажыглавышаан, кыска чогаадыгдан бжиңер.

§16. Й үннүг ажык үжүктөр (я, е, ё, ю), оларны шын бжири болгаш ажыглаары

122. Сөзүглелди номчааш, кол темазын тодарадыңар. Адаан шыйган сөстөрни ушта бижээш, оларның өске сөстөрдөн ылгалын тывыңар.

Аныяк сулагай* шивилер үнгүлээн, кезек-кезек шивилер таварышкылаар өзенни өрү чортуп орарывыска, хүрең довур-зак кеткен, бора-шокар тоннуг, шиш хаайлыг, сыңзыы аажок куш менден чарылбайн барган де! Бир ыяштан өске ыяшче дамчып, бистиң-биле дужааштыр ужуп-ла чоруур. Чамдыкта оруктуң мырыңай кыдында шетчигешке олурупкаш, чинчилер дег кылагар карактары-биле мени кыя топтап-топтап кайгагылааш, «Ххыг-хыык!» – дигилеп, «Кымыл аан бо?» дээнзиг кезек хыйлангаш, «Кээх-кээх!» кылдыр арга-арыгны чаңгыландыр кышкырып-ла үнген.

– Бажын бир-бир эгиннеринче чая каап ора, кижиги топтап кайгаар кандыг аай куштар боор? – дидим.

– Кончуг сонуургак кээрген деп куштар-дыр, Өнер. (М. Эрген)

Ийи үн илередир үжүктөрни й үннүг үжүктөр дээр: я – [й] биле [а], е – [й] биле [э], ң – [й] биле [о], ю – [й] биле [у].

123. Бердинген сөстөрни чүзү? деп айтырыгга харыылаттынар кылдыр өскерттип бижээш, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Ү л е г е р и: *хоюг – хоюу.*

Аяк, өөк, даяк (сөөк), дууг.

124. Хөй сектер орнунга турза чогуур үжүктөрни немевишаан, үлегер домактарны номчуңар. Й үннүг үжүктөрлиг сөстөрни шын бижилгезиниң дүрүмнерин барымдаалап бөлүктөп ушта бжиңер.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Будуктуг ы...шка куш чыглыр,
бу...нныг өггө чон чыглыр.

Үлегер сөсте нүгүл чок,
ү...р сугда балык чок.

Чайда ...дыы чок,
Кышта ко...** чок.

* Сулагай – чиңге-чиңге дорт.

** Коя – каас дээн.

Й үннүг үжүк узадыр адаттынып чорда, ооң соонга чогуур үннүң үжүүн демдеглеп бжиир, чи жээ, *хая* – [хайа:], *дуюу* – [дуйу:], *көпееэ* – [көпейэ:], *ёозажок* – [йо:зажок].

125. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижээш, ажык үннерниң характеристиказын фонетиктиг сайгарылга чурумун ёзугаар бериңер.

Ү л е г е р и: *Биеэде* – [бийэ:дэ], 6 үжүк, 7 үн; *и* [и]– ажык үн, чымчак, эрин-биле адавас, өк-биле адавас, кыска; *еэ* [э:]– ажык үн, чымчак, эрин-биле адавас, өк-биле адавас, узун; *е* [э]– ажык үн, чымчак, эрин-биле адавас, өк-биле адавас, кыска.

1. **Биеэде ядыгы арат Оюу баяаттарга хөлечиктеп чораан.** Ам ол ирей – **орден-хавыяалыг** пенсионер. 2. Күс сөөл-зүреп турар. Өөр-өөр **дуруяалар** дээр шаар **аяар** бедип үнүп турганнар. Чылыг ораннарже ужуп чоруптары ол. 3. **Хаяалыг** хүн ырактан харап келген ышкаш болду.

126. Чурукту кичээнгейлиг топтап көргөш, *й* үннүг үжүктер кирген чүве аттарындан тодарадып тывыңар. Ук сөстөрни ажыглап, «Чайлагда» деп кыска чогаадыгдан бжиңер.

«Инектиг кижиге тодуг, хойлуг кижиге каас» деп үлегер домактың утказын тайылбырлаңар.

§17. Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкини. Дүлей, ыткыр, аяр ажык эвес үннер

127. Сөзүглелди номчааш, кол бодалын чугаалаңар. Дүжүрүп бижээш, дүлей ажык эвес үннерни чаңгыс, ыткыр – ийи, аяр – дыйлагар шыйыглар-биле шыяр. Оларның бот-боттарындан ылгалдарын тайылбырлаңар.

Мээң чайлаам Хүн-Көрбес, адыш иштинде дег, көстүп чыдыр. Хемчик кыдыында оргулаашта өдээмде өгнү көөрүмге, хөпээн сиген ышкаш, көстүп тур. Үнген-кирген кижилер мырыңай таныттынып көстүр. Инектер аалдың адаанда шыкта, бызаалар ооң үстүндө арыг кыдыында оъттап чорлар.
(А. Ондар)

Ажык эвес үннерни ыт, дааштың киржилгезиниң аайы-биле 3 бөлүккө чарып турар: *дүлей, ыткыр, аяр*.

Чүгле дааштан тургустунар ажык эвес үннерни *дүлей ажык эвес үннер* дээр. Оларга *п, т, к, ш, с, ф, х, ц, ч, щ* хамааржыр.

Ыт-дааштың киржилгези-биле адаттынар ажык эвес үннерни *ыткыр ажык эвес үннер* дээр. Оларга *б, в, г, д, ж, з* хамааржыр.

Аяр ажык эвес үннерни адап турда ыттың киржилгези дааштан улуг болур. Оларга *г, й, л, м, н, ң, р* хамааржыр.

128. Шүлүктү аянынг номчааш, кол темазын айтыңар. Ыткыр болгаш аяр ажык эвес үннерлиг сөстөрни адаңар.

УЛАР

Өөр чылгы хөлзеп, дойлу берген ышкаш
улар кужу даңгаар эртен киштежи бээр,
өндүр, бедик шорааннарлыг хүрең дагга
уруг чаштан кадарчылап өскөн оол мен.

Ажыг чывар кидин түлүк хадып турда,
адар даңның хаяа чырыын уткууп алыр.
Ужуп чоруур чалгынныглар аразында
уларлар дег эрес куштар көрбээним шын.

(Б. Доюндуп)

129. Бердинген чуруктарны көргөш, аттарын тып бижирер.
Ук сөстөрнүң кайызында ыткыр, кайызында аяр, кайызында
дүлөй үннер барын тодарадыңар.

Идепкейлиг үн органнарының аайы-биле ажык эвес үн-
нер *ийи эринниң, эрин-диштиң, дыл-диштиң, дыл мурну, дыл*
ортузу болгаш *дыл соонуң* деп бөлүктөргө аңгылаттынар.

Ийи эринниң: *б – п – в, м;*

Эрин-диштиң: *ф;*

Дыл-диштиң: *д – т, з – с, л, н, ц;*

Дыл мурнунуң үннери: *ж, р, ш – щ, ч;*

Дыл ортузунуң үннери: *й;*

Дыл соонуң үннери: *к, г, ң, х.*

130. Сөзүглелди номчааш, кол темазын айтыңар. Ийи эринниң,
эрин-диштиң, дыл-диштиң ажык эвес үннери кирген сөстөрнү тус-
тузунда бөлүктөп ушта бижирер.

Кара чаштан ааткыыжымга* чайгаттырган
кавайым** дег эргим этти тыппас-даа мен.

**Ааткыыш* – чаш уругнуң кавайын аскаш, чайгаар кылдыр өгнүң ынаа-
зындан бадырыш каан ужунда кавай кедирер ийи адыр ыяштыг тускай баг.

** *Кавай* – 1. чаш уруг чыттырар бичии орун; 2. шаандагы тываларның
чаш уруг чыттырарына таарыштыр ыяштан чазап каан эдилели.

Чыышкын баары сырып кагган ширтек кыры
чыдар черим назынымда чылдыш чоруур.

(О. Сувакпит)

§18. Күштүг, кошкак болгаш эң кошкак ажык эвес үннер

131. Бердинген эжеш сөстөрнүң эгезинде ажык эвес үннерни адаарының ылгалын деңнеңер.

Төш – дөш, тас – дас, пар – бар, пат – бат, тук – дуй,
түң – дүн.

● Эге ажык эвес үннери күштүг, частыышкынның адаттынар ажык эвес үннерлиг сөстөрни ушта бижичер. Ол үжүктөрнүң адаан шыйыңар.

Тыва дылдың ажык эвес үннери **күштүг, кошкак** болгаш аяар (эң кошкак) деп үш бөлүккө чарлыр.

Күштүг, тыныштыг, частыышкынның адаар ажык эвес үннерни *күштүг ажык эвес үннер* дээр: *п, т, с, ш, х, ч* и *ж э э; пөш, тал, шай, хой*.

Олардан *п, т* чүгле сөс эгезинге күштүг үннер болур.

Күженишкин чок кошкак адаар ажык эвес үннерни *кошкак ажык эвес үннер* дээр. Ук үннер сөстүң кайызынга-даа чоруур, дүлей-даа, ыыткыр-даа болур: *п – б – в, с – з, ш – ж, к – г, ч, п – т* деп үннер сөстүң ортузунга болгаш сөөлүңге кошкак үннер апаар.

132. Шүлүктү аянның номчуп, кол темазын тодарадыңар. Эгезинде күштүг болгаш кошкак үннер кирген сөстөрни ийи бөлүккө аңгылап ушта бижээш, дүрүмнерин тайылбырлап, бадыткаңар.

Дамырак суг шору **терең,**
хөртүк бөрттүг инек-дашче

көвүк саарып, хыраа тынып,
даамчыргай ырлап чыдыр.
Чочагайлар салдап ойнаан
арыг, кылаң бырлаңнаашта
чокпак баштыг ханды-кара
ааттынган дег чайганып тур.
Ынак Тывам бойдус каазын,
үүже байлаан дээжилээн,
Ырда кирген буурул Танды,
үевис дег чалыы-дыр сен!

(Ю. Кюнзегеш)

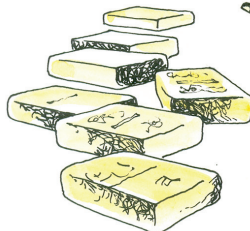
● *Терең, ццже* деп сөстөрдө үннерниң характеристиказын бериңер.

133. Бердинген тайылбырдан ажык эвес үннерни тодарадыңар.

1. Ийи эрин бот-бодунга дегжи бээр, өкпеден үндүр тынган агаар думчук хозу-биле үнер. 2. Дылдың мурну үстүкү диштерге дегжи бээрге, өкпеден үндүр тынган агаар оларны дааштың дузазы-биле чазылдырыптарга тыптыр күштүг ажык эвес үн.

§19. Ажык эвес үннерниң үжүктөрүн шын бижиири

  134. Чуруктарда бердинген чүүлдерниң аттарын бижииңер, сөс эгезинде ажык эвес үннерни хайгаарап көрүңер.

Тыва дылга сөс эгезинге дүлей, ыыткыр болгаш аяар үннер ажыглаттынар, ч и ж э э; *торга, дишң, нам.*

Тыва дылга сөс сөөлүнге ыыткыр үннер ажыглаттынмас, ч и ж э э, *шык, чон, сал.*

135. Шүлүктү аянныг номчуп, ооң кол бодалын тодарадыңар. Сөстөрнүң эгезинде, ортузунда, сөөлүнде ажык эвес үннернүң ажыглалын хайгаараңар.

ШКОЛАВЫС

Сорук-күзел чедип аарда,
тыва чашка моондак турбас:
эртемнернүң далайынче
эштиринге чакпа кадаар –
чылдар санай уттундурбас
чырык чаагай школавыс.
Алдар-аъттыг эртемден-даа,
артист, эмчи, космонавт...
Башкыларга «четтирдим» дээш,
базып эртер чаңгыс оруу –
каткы-хөглүг, каас чараш
хайыралыг школавыс.

(Э. Кечил-оол)

136. Шыйыгның ийи талазында сөстөрнүң эгезинде ажык эвес үннернүң ажыглалын хайгаарап көргөш, ылгалын тодарадыңар.

Ном, кыдырааш, демир-үжүк | стол, шкаф, кружок

Тыва дылга сөс эгезинге ийи болгаш оон хөй ажык эвес үннер ажыглаттынмас.

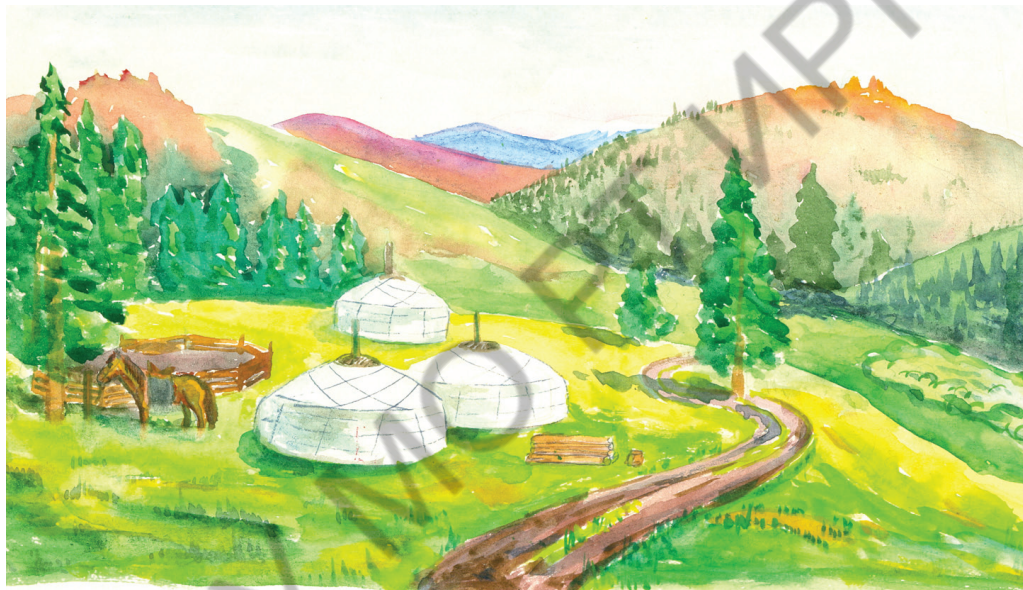
137. Бердинген сөстөрнү номчааш, темалыг бөлүүн тодарадып, тайылбырлаңар. Сөс эгезинде ажык эвес үннернүң ажыглалын

хайгаарап көргөш, ийи аңгы бөлүктөргө аңгылап бижээш, ылгалын бадыткаңар.

Спорт, бөмбүк, вратарь, халдакчы, пресс, слёт, спартакиада, ойнакчы, старт, тиилекчи.

138. Чурукту кичээнгейлиг көргөш, «Чайлагда» деп кыска чогаадыгдан бжиңер. Сөстө ажык эвес үннерниң ажыглалын хайгаарап көрүңер.

Ажык эвес үннерни сайгарарының чуруму: **1.** ажык эвес үн; **2.** дүлей, ыткыр, аяар; **3.** күштүг, кошкак азы эң кошкак. Ч и ж э э: *ажыл* – [ажыл], 4 үжүк, 4 үн бар; [ж] – ажык эвес үн, кошкак, ыткыр; [л] – ажык эвес үн, аяар, ыткыр.

139. Бердинген сөстөрдө ажык болгаш ажык эвес үннерниң фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар.

Наадым, баглааш, өг.

§20. Т – Д, П – Б деп үннерниң үжүктөрүн шын бижиири

140. Чуруктарда чүвөлөрниң аттарын бижээш, шын кылдыр номчуңар. Ук сөстөрниң адалгазында ылгалдарын эге школага өөрөнгөн билиглерге даянып тайылбырлаңар.

Тыва дылда сөс эгезинге ыткырзымаар кошкак ажык эвес үн адаттынып турда, ону **ыткыр үннүң үжүү-биле** демдегледип бижиир, *чи ж ээ, даг, бөрт, баш, диш.*

Сөс эгезинге тыныштыг частышкынныг үн адаттынып турда, ону **дүлөй үннүң үжүү-биле** демдегледип бижиир, *чи ж ээ: тал, төжек, пөс, паш.*

141. Үлөгер домактарны номчааш, уткаларын тайылбырлаңар. Эгезинде *т-д* кирген сөстөрни хайгаарап көргөш, шын бижилгезиниң дүрүмнөрүн чугаалаңар.

1. Демниг сааскан теве тудуп чиир. 2. Дамырактар чыылгаш, хем болур, тарамыктар чыылгаш, күш болур. 3. Демниг быжыг, тепкиштиг кижичоргаар.

«Эжишкилер найыралы» деп кыска чогаадыгдан бижиир.

142. *Т-д* деп ажык эвес үннерниң артикуляциязын бериңер.

143. Шүлүктү аянныг номчааш, ында чүнүң дугайында чугаалап турарын тайылбырлаңар. Сөс эгезинде ыткыр болгаш дүлей ажык эвес үннер кирген сөстөрни таблицадан тургускаш, ушта бижип, дүрүмүн тайылбырлаңар.

ЧЕЧЕКТЕРИМ

Тарып алган чечектерим
таанда чараш, сеглең-сеглең.
Салгын-хатка сергектерим
чайганы бээр, хөлбең-хөлбең.

Чалбыыш өңнүг чечектерим,
чаныңарга барайн-барайн.
Сагыжымны улам хандыр
чаагай чытты тынайн-тынайн.

(Э. Кечил-оол)

Тыва дылда чаңчыл ёзугаар сөс эгезинге ажык эвес үн кошкак адаттынып чорза-даа, **дүлей үннүң үжүүн** бжиир сөстөр бар, ч и ж ээ: *тайга, тыва, туман, Тес, Туран, тура (күзел), тургузуг.*

Чамдык кылыг сөстөринге кожумак немежирге, олар ыт-кырзымаар кошкак адаттына берзе-даа, эге хевирин барым-даалап **дүлей үннүң үжүүн** бжиир, ч и ж ээ, *тут – тудар, теп – тепкииш, тик – тигер, төк – төгер, тып – тывыш.*

144. Сөзүглелди номчааш, ооң кол бодалын чугаалаңар. Эгезинде дүлей *t* деп үн кирген сөстөрни дүрүмнөр аайы-биле бөлүктерге аңгылап ушта бижээш, тайылбырлаңар. Адаан шыйган сөстөрдө ажык болгаш ажык эвес үннерни чурум ёзугаар сайгарыңар.

Меңги чечээ тайганың бажында кылын доштан оя теп үнүп келир ужуру чүл? Меңги чечээниң меңгилиг тайганың бажындан чемиш тыртар хөрзүнү бар, кааң-халыындан кам-

галаныр сериин агаары бар деп бодаар мен. Меңги чечээ чавыс шынаа черге үнүп шыдавас, ооң ында тааржыр хөрзүнү чок, изиг хүн салбактарын кадыр чип кааптар. Ынчангаш меңги чечээ бодунуң үлүг-хуузунга таварышкан бедик сынындан ыравас болган ужуру ол. (М. Кенин-Лопсан)

§21. Сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чуруму. Сөске ажык эвес үннерниң дөмейлежири

145. Шүлүктү аянынг номчааш, кол бодалын тайылбырлаңар. Адаан шыйган сөстөргө кожумактар неме-жирге, ажык эвес үннерниң каттышканын хайгаараңар.

САЙЛЫК

Ырак-коңчак мурнуу чүктен ынак төрөөн чуртундува сайлык кушкаш чанып келгеш, чараш ырын ырлап орган:

Өске чуртгун херээ-ле чок, өскөн төрөөн чуртум херек. Чараш чыжыр үнүм-биле чаагай чуртум алгап келдим.

Часкы иштиң алдын хүнүн чалап алгаш келдим, оолдар. Тараа, ногаа, чечек, садты дашкаар үнүп, олуртуңар.

Өскөн төрөөн чуртувуска өөрүшкүлүг чоргаар-дыр мен. Эзим, арга, хову, шөлдү эргий ужуп, ырлаайн, оолдар.

(Л. Чадамба)

Тыва дылда сөс иштинге дүлей ажык эвес үннүң соонга дүлей, аяар ажык эвес үннүң соонга ыткыр азы аяар ажык эвес үннер немежир, ч и ж э э, *шак + тар, хем + ни, хем + де.*

Тыва дылда сөс сөөлүңге ыткыр ажык эвес үн ажыглаттынмас!

146. Сөзүглелди номчааш, кол бодалын тодарадыңар. Сөс иштинде ажык эвес үннерниң каттышкан чурумун барымдаалап, тус-тус бөлүктерге аңгылавышаан, ушта бижирер.

Чамдык аңчылар күзүн аргага кылаштап чораанда, мөөгүнү, кандыг-даа катты алгаш, төш, чудук, калбак даш кырынга каап чоруур. Чүгө дээрге ол аңаа кургап чыдар. Аңаа таварышкан диин, хөөрүк амырап, уязынче дажыглап алыр болгай. Ол дээрге белен кургадып каан ааржы, курут-биле дөмей. Чүү-даа кат, мөөгү сывынга тура орта катпас, кургавас, ирип, ылбырап каары хей болгай.

Шынап-ла, кончуг угаанныг аңчылар буянныг-ла ажылды кылып турар-дыр. Бис база утпаалы! (С. Сарыг-оол)

Орус дылдан үлегерлээн сөстөргө ыткыр ажык эвес үннүң үжүүн бижээн-даа болза, ол дүлей кылдыр адаттынар, ынчангаш аңаа дүлей үнден эгелээн кожумак немежир, ч и ж э э, *огород+ка, хлеб+ти.*

147. Домактарны номчааш, орус дылдан үлегерлээн сөстөрнү ушта бижип, оларның кожумактарының шын бижилгезин хайгаараңар.

Частың ортаа айының төнчүзү турган. Огородка ногаа тарыыр үе кидин-түлүк. Бажың бүрүзүнүң даштында улуг, биче кижилер тарыттынып турары илдең. Бис база ол хүн свёкла, согуна, морковьту тарып четтигипкен бис.

Шала кежээликтей суур ортузунга улуг эвес клубка чон уурук-сууруктап чыгып келген. Тываның күрүне фи-

лармониязының артистери аалдап келгеш, кончуг солун концертти бараалгаткан.

148. Сөске ажык эвес үннерниң каттыжарының чурумун көргүскен таблицаны кичээнгейлиг хайгаарап көргеш, ооң утказын тайылбырлап чугаалаңар.

Үннүң сөске туружу	Ыткыр	Аяар	Дүлей	Чижектери
Сөс эгезинге	б, д	м, н, л	т, к, ч	бажың, даг, мал, ном, лаа, тон, кара, чаг
Ийи ажык үн аразынга	в, г, д, з, ж	м, н, л	ч	ава, агым, адаан, азыг, ажыл, ама, сана, ула, ачам
Сөс иштинге аяар ажык эвес үн-биле каттышканда	б, г, д, з, ж		ч	айбылаар, алгырар, ында, амзаар, хойжу, аалчы
Сөс иштинге дүлей үн-биле каттышканда			п, т, с, ш, к, ч	чакпа, аптара, аспан, акша, чурукчу
Сөс төнчүзүнге			п, т, с, ш, к	хап, ат, ас, эш, ак

149. Сөзүглелди номчааш, кол темазын тодарадыңар. Адаан шыйган сөстерде ажык эвес үннерниң каттышканын хайгаарап, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Шынаппай ирей кежээниң-не чадыр эжиинге одаг дөрүнде маспактандыр олурупкаш, суук ак сегел салын сывыра суйбагылап, ында бир-ле чүве көрүксээн ышкаш, арыг ак-көк дээрже кезек када кайгап олурар. Уруглар ынчан, иезиниң чалгыннарының адаанда сынмарлашкан дагаа оолдары дег, ону долгандыр бөкперлежи бээрлер. (С. Пюрбю)

Тыва дылга сөс иштинге ажык эвес үннерниң бот-бодунга дөмейлежи бээрин *ассимиляция* дээр, ч и ж э э, *шактыг, тенниг*.

Ассимиляция долу болгаш долу эвес хевирлерлиг болур.

Кожа турар ажык эвес үннерниң кандыг-бир демдектери-биле дөмейлежи бээрин *долу эвес ассимиляция* дээр, ч и ж э э, *инектер, часка*.

Кожа турар ажык эвес үннерниң шуут дөмейлежи бээрин *долу ассимиляция* дээр, ч и ж э э, *шеттер, шыкка, пөссүг*.

150. Сөзүглелди номчааш, кол бодалын чугаалаңар. Долу болгаш долу эвес ассимиляцияга таваржып чоруур сөстөрни ийи бөлүккө аңгылап ушта бжиңер.

ЧЫЛГЫЧЫ

Дээги мыйыс хола сыдым –
дерги чайган бурун эдим.
Боштай халаан эмдик аъттың
мойнун часпайн шалбадаптым.

Киштегилеп, өрү шурап,
кизиредир чүткүп турда,
тыва эзер конну быжыг,
дынын туткаш мунувуттум.

«Каңгывай-Мерген» тоолда дег,
карак оду кызаңнады.
Салдырыктыг оваадайым
чаштагылааш ызырынды.

Буруп-мөггеш, могаан богба
мунган ээзин өпейлээнзиг,
саяк, чыраа чоруун үндүр,
салгын ышкаш, ылгын хап ор.

(К. Ондар)

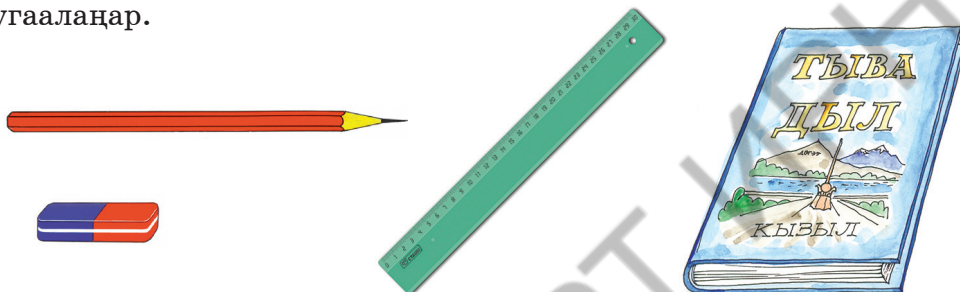
151. Бердинген сөстөргө кожумактардан немевышаан, долу болгаш долу эвес ассимиляцияга таваржып чоруур кылдыр ийи бөлүккө аңгылап бжиңер.

Аът, мал, инек, өдек, оът-сиген, кадар, даг, сын.

§22. Графика, ооц хевирлери. Алфавит.

ъ болгаш ы демдектерни хереглээри

152. Чуруктарда чүвелерниң аттарын бжиңер. Ук сөстөрдө үжүк бүрүзүн адаңар. Үжүктер кандыг үннерни илередириң чугаалаңар.

Кижилер баштай чүгле аас чугаа-биле аразында харылзажыр чораан. Аразы ырак черге медээ дамчыдар, бөгүнгү чугааны даарта база дамчыдар сорулгалыг бижикти чогааткан. Бижимел чугааны база делгеренгей хереглээр апарган. Ынчангаш аас чугааны дыңнаар, чугаалаар, а бижимел чугааны бжиир, номчуур.

Чугаа үннериниң бижикке илереттинер үжүктерин база бижик демдектерин *графика* дээр. Грек дылдан *graphike* – уран чурулга дээн.

Чаңгыс аай тускай чурум ёзугаар бүгү үжүктерни дес-дараалай чыскааганын *алфавит* дээр.

Кандыг-даа словарьларда сөстөрни алфавит чурумун ёзугаар киирген болур, ынчангаш хереглээр сөстөрни тып алырынга алфавит дузалаар. Алфавит деп сөстү шын адаар: алфавит.

XX чүс чылдың бирги чартыындан бээр тыва чон 2 аңгы алфавиттиг чораан.

1930–1941 чылдарда ажыглаттынып турган латин графикага үндезилеттинген алфавит

Aa Bb Cc Dd Ee Ff Gg Qq Ii Jj Kk Xx Ll Mm Nn
Nn Oo Əə Pp Rr Ss Şş Tt Uu Vv Yy Zz z Ъь

Амгы тыва алфавит

Aa [a]	Бб [бэ]	Вв [вэ]	Гг [гэ]	Дд [дэ]	Ее [е]
Ёё [ё]	Жж [жэ]	Зз [зэ]	Ии [и]	Йй [ий]	Кк [ка]
Лл [эл]	Мм [эм]	Нн [эн]	ң [ың]	Оо [о]	Өө [ө]
Пп [пэ]	Рр [эр]	Сс [эс]	Тт [тэ]	Уу [у]	Үү [ү]
Фф [эф]	Хх [ха]	Цц [цэ]	Чч [чэ]	Шш [ша]	Щщ [щча]
ь [кадыг демдек]	Ыы [ы]	ь [чымчак демдек]	Ээ [э]	Юю [ю]	
		Яя [я]			

Үстүндө бердинген тыва алфавит кириллицага (орус графикага) үндезилеттинип тургустунган. Орус алфавитте 33 үжүк кирип турар, а тыва алфавите 36 үжүк бар. Ында *ө, ц, ң* деп тыва дылдың онзагайын көргүзүп турар үжүктөр немей кирип турар.

Тыва алфавитте 12 ажык үжүктөр бар: *а, ы, о, у, э, и, ө, ц, я, е, ё, ю*. Ажык эвес үжүктөр 22: *б, в, г, д, ж, з, к, й, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ*. Үн илеретпес үжүктөр: *ъ, ь*.

153. Сөзүглелди номчааш, латин графикага үндезилеттинген алфавиттиң ажыглалының онзагайын хайгаараңар.

ХЕРЕЕЗЕН

Өдек-pile kurgaslaaşтың,
өшкү сөөгүн сымчак кылып,
амыр-тыш чок түрөп чоруп
авам кузур азырап каан.

Хойнун sydyn хууңга pulгар,
хойтрак кылып перип çорду.
Инек sydyn хөреңгилееш
итрек кылып перип çорду.

Өдек-биле кургаглааштың,
өшкү чөөгүн чымчак кылып,
амыр-дыш чок түрөп чоруп
авам күжүр азырап каан.

Хойнун сүдүн хууңга былгап,
хойтпак кылып берип чорду.
Инек сүдүн хөреңгилееш,
итпек кылып берип чорду.

(С. Сарыг-оол)

154. Адаанда сөстөрнүң бирги, ийиги, үшкү үжүктөрүн барымдаалап тургаш, алфавит чурумун ёзугаар чыскаап бжиңер.

Кулун, янзы, улар, эрик, эмчи, школа, аңчы, театр, керээ, хем, тарбаган, хая, шүлүк, өшкү, одаг, чодураа, омак, идик, авырган, даш, аптека, чечек, дилги, итпик, метр, пөш, өдүрек, пар, балык, молдурга, үер, плакат, самбың, фабрика, ном, иви.

155. Шүлүктү аянынг номчааш, кол утказын тайылбырлаңар. Сөстөрнү эге үжүктөрүн барымдаалап, алфавит чурумун ёзугаар чыскаап бжиңер.

ДОЛААНА

Дошка өөк дег каттыг
долаана кат чараш.
Тевене дег чидиг
теннери хөй үнүш.

Хүнге додуп* быжыккан
хүрең-кызыл кады —

* Додуп, додугуп — хат-салгынга, хүнге кижиниң кежиниң өңүнүң хүрере бээри.

чыжырганам ышкаш
шынап күштүг эмниг...

Тыппазы чок чечен
тыва өгбем мени
домаам үнмээн турда,
Долаана деп адаан.

(Делгер-оол Ооржак)

✓ Шын бижилгениң дүрүмнерин орфографияга өөренир, грек дылдан *orthographia* – *orthos* – шын, *grapho* – бижиур дээн.

156. Сөзүглелди номчааш, адаан шыйган сөстөрни ушта бижир. Шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Адазы оглунга улуг кара аптаразын ажыткаш, чүс лаң* өртектиг хүмүш** чүгениң, чарылбас болзун дээш, сандан ыяш-биле чазап кылган, бузулбазын дээш, булан сөөгү-биле баштап кылган кызыл чуңгу эзерин, хөл болган хөлбең кара чонаан, кара саар кадыг идиин, кара торгу тонун, кара киш кежи бөргүн, чеден тениң мыйызын бириктирип тургаш, ширилеп, дозулап кылган кадыг кара чазын, Хаан-Херети куштуң чүүн чүглөп казылганнап туруп кылган чарт сөөкке чаңчырылбас чалым хаяга эмирилбес каң хожуула огун уштуп берип олурган иргин. (Тоолдан)

✓ Тыва дылга кадыг демдек (з) бижикке ийи янзы херег-леттинер:

Үлегерлеп алган сөстөргө чамдык ажык эвес үжүктөрниң соонга *я, е, ё, ю* деп үжүктөрниң үннериниң *й* үннүг кылдыр адаарын айтыр, ч и ж э э, *объём, сгезд, адъюдант, субъект*.

* Лаң – кыдат акша.

** Хүмүш – мөңгүн.

Тыва дылга өк-биле адаттынар чамдык ажык үннерни тускайлап демдеглээринге хереглеттинер, ч и ж э э, *аът, эът, оът, каът, чуък, чөп, дүш, чаъс, аъш-чем.*

Чымчак демдек (*ь*) бижикке орус дылдан үлегерлеп алган сөстөргө мурнунда турар ажык эвес үннү чымчадыр адаарын айтыр, ч и ж э э, *букварь, лагерь, словарь.*

157. Адаанда сөстөрни дыңналдыр номчунар. *э* болгаш *ь* демдектерни ажыглаанын тайылбырлаңар. Олар чокка ук сөстөр канчаар адаттынып болурул?

1. Каът, дүш, оът, аът, чаъс. 2. Культура, пальма, редька, тюлень, табель, премьер, браконьер, роль.

158. Дараазында сөстөрни падежтерге өскертинер. Ук сөстөрниң шын бижилгезин хайгаарап, тайылбырлаңар.

Циркуль, егерь, корабль.

159. Бердинген *э* болгаш *ь* демдек-биле бжиир сөстөрни *чузчу?* деп айтырыгга харыылаар кылдыр өскертинер. Шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Нефть, объём, чөп, вратарь, автомобиль, аът, дүш.

§23. Сөс иштинге ажык эвес үннерниң ыткыр болгаш дүлей хевирлериниң солчуру.

Сөске кожумактарның немежир чуруму

160. Шүлүктү номчааш, кол темазын тодарадыңар. Адаан шыйган сөстөрниң шын бижилгезин хайгаараңар.

БОРА-ХӨКПЕШ

Соок, хаттыг кыш-даа дүшкен,
чоргаар чайлаан куш-даа бойлаан* –

* *Бойлаан* – баксыраан, дорайтаан.

бора-хөкпеш канчаарыл деп бодангылап олургулаан.

Уруглар аа уя туткаш,
чемин орта салып берген.
Уяа чурттаан күжүр хөкпеш
четтирдим деп ырлап орган.

– Соңга шилдиг уя турда,
соок-даа дүшсүн, хат-даа келзин.

– Чийит-чыыйт, чийит-чыыйт!
Шилип чиир, чыып чиир!

(Л. Чадамба)

Дүлей ажык эвес үннер-биле төнгөн сөстөргө ажык үн-биле эгелээн кожумак немежирге, ук үннер оларның ыткыр хевири-биле солчур, чи жээ: *хап – хавы, тук – тугу, эт – эди, ас – азы.*

161. Чурукту кичээнгейлиг хайгаарап көргөш, аңаа аттан бериңер. 5 – 7 домактан тургустунган кыска чогаадыгдан бижээш, сөс иштинде ажык эвес үннери солушкан сөстөрниң адаан шыйып, шын бижилгезин чугаалаңар.

162. Номчуңар. Дүлей ажык эвес үннер ыткыр ажык эвес үннер-биле солчу берген сөстөрни ушта бжиңер. Оларның шын бижилгезин тайылбырлап чугаалаңар.

Адыг кежиниң кырынга удуурга черле солун. Аажок узун, сырый-даа болза, адыг дүгүнүң хоюг, чымчаа кончуг.

Оон ыңай иви болгаш элик кежи дөжектеривис база тургулаан. Бо дөжектерниң дүктеринде адыгныы ышкаш хоюг чөөк чок, ынчалза-даа чылыг бээр талазы-биле адыгныындан черле калышпас. Чүге дээрге элик, иви кештериниң семдер дүктери оттуг. Караңгыда оларны суйбаарга, оттары көгереңнежип тургулаар. (М. Эрген)

§24. Слог болгаш ооң хевирлери.

Сөстү көжүрериниң чурumu. Ударение дугайында билиг. Тыва дылда ударениениң туружу, хевири. Фонетиктиг сайгарылга

163. Шүлүктү слогтап дыңналдыр номчуңар. Одуруг бүрүзүнде чеже слог барын айтыңар. Дүжүрүп бижээш, слогтарның санын одуруглар дужунга түңнеп бжиңер.

Өдүрек, кас улаштыр куу – өөр-өөр куштар
кыйгы салчып, соңнуг-мурнуг чанып кээп тур.
Өөрөнгөн, ынак черин мендилээн дег,
кыңгырткайндыр ырлажыры кедереп тур.

Кушту, аңны, үнүштерни кижизиг көөр,
хумагалап, кээргеп билир бүгүде чон!
Байгы хуунуң* ажыын хараан төтчеглекчээ
мажы базар, тынар арга бербээлиңер! (С. Молдурга)

* Байгы хуунуң – чүгле боттуң.

Сөске слогту ажык үн тургузар.

Тыва дылда слог **ажык** болгаш **хаалчак** болур. Ажык үнге төнгөн слогту **ажык** слог дээр, ч и ж э э, *шко-ла, ки-жи*, ажык эвес үнге төнгөн слогту **хаалчак** дээр, ч и ж э э, *ном-нуг, дем-дек*.

164. Шүлүктен үзүндүнү аянныг номчааш, кол бодалын чугаалаңар. Слогтарга чарбышаан, дүжүрүп бижээш, ажык слогтарны чаңгыс, хаалчак слогтарны ийи шыйыг-биле шыйып, ылгалын бадыткап чугаалаңар.

Сагыш-хөөннү оттуруптар аялга
чадаганым хылдарындан ужугар.
Уяранчыг дыңналып кээр хоюг ыыт –
угаанымда таңмаланган өпей ыры.

(А. Хертек)

1. Сөстү дараазында одуругларже ажык болгаш хаалчак слогтар аайы-биле көжүрер, ч и ж э э: *ха-на, ка-дар-чы, өө-редил-ге, ха-яа, та-раа, хо-юг*.

2. Чаңгыс үжүктү арттырып азы көжүрүп болбас, ч и ж э э, *у-луг, ы-нак*.

3. Ийи ажык эвес үжүктү чарып көжүрер, ч и ж э э: *ар-бай, эр-тем, сан-нар, дым-тар*.

4. Узун ажык үннүң үжүүн чарып көжүрбес, ч и ж э э: *таан, сээк, чаан, агаар*.

5. Кадыг болгаш чымчак демдектерни (з, ь) мурнунда слогундан чарып көжүрбес, ч и ж э э: *объ-ект, рель-еф*.

165. Сөзүглелди номчааш, кол темазын тодарадыңар. Адаан шыйган сөстөрүни бирги одуругга көжүрүп болбас, ийиги одуругга көжүртүне бээр кылдыр чыскаап бжиңер.

Тожуга мындыг соок кажан-даа турбаан. Сооктуң тыныжы эртен, кежээ, бир-ле куу туман ышкаш, даг-таскылды, арга-

эзимни, хем-шынааны дуй алы берген турар. Ожук-хыраа ол-бо чүктерде ыяштарны дуй шуглап алган, хөвөң ышкаш агарып, ынчалза-даа хүн караанга эртинелерзиг кылаңайндыр ойнап тургулаан. Кышкы арга иштинде ыяштар, удумзураан ышкаш, бир-ле шыпшың чүве. (Л. Чадамба)

166. Адаанда сөстөрни баштай слогтарга чара бижээш, улаштыр скобка иштингге көжүрер кылдыр кезектерге чарыңар. Сөстү көжүрериниң чурумун тайылбырлап чугаалаңар.

У л е г е р и : *А-мы-ды-рал (а-мы-ды-рал).*

Аныяк, биеэде, амытан, тайыс, радио, армия, аппарат, өөреникчилеринге.

Ударение дээрге сөске бир слогту, домакка бир сөстү өскелеринден күштүг адаары болур, ч и ж э э : *аргá, хавá.*

Тыва дылда ударение *турум* (колдуунда сөстүң сөөлүңге турар) болгаш *кцштцг* болур.

167. Шүлүктү аянныг номчааш, кол бодалын тодарадыңар. Адаан шыйган сөстөрниң ударениелерин айтыңар.

Чаъс соонда шала кежээ
чараш челээш көрүп кааштын,
кызыл-даван маңнап четкеш,
кырындыва үнүксээн мен.

Саат чокка халып үнер
чада салып кагбаан болган.
Чанында дег көстүр-даа бол,
чагдатпайн баар – элдеп чорду.

В. Монгуш

Фонетиктиг сайгарылганың чурumu:

1. Чугаа кезээн айтыр; 2. транскрипция-биле бижиир, ударениезин салыр; 3. слогтарга чарар, оларның санын, хевирин айтыр; 4. үннер биле үжүктөрнiң санын демдеглээр; 5. үннернiң характеристиказын бээр; 6. үн өскерилгелерин тайылбырлаар, чи жээ, *шыкка* – чүве ады; [шыккá], *шыкка* – 2 слог, 1-ги – хаалчак, 2-ги – ажык; 5 үжүк, 4 үн бар; [ы] – ажык үн, кыска, эрин-биле адавас, кадыг, өк-биле адавас; [а] – ажык үн, эрин-биле адавас, өк-биле адавас, кыска; [ш] – ажык эвес үн, дүлей; [к] – ажык эвес үн, дүлей.

168. Сөзүглелди аянынг номчааш, ооң темазын тодарадыңр. Карартыр парлаан сөстөрнiң фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар.

Хүлбүзек бир-ле даң бажында Меңгилиг тайгазының кежилчек-кежилчек **өзеннерлиг** кожагарының бажындан халып бадып орган. Ол бир калбак **ногаан** өзенни эдектелдир халып чоруй, тура дүшкен. Ол мынчаар хостуг-шөлээн кажандаа халып көрбээн. Ооң сеткилинге кончуг-ла **өөрүшкүлүг** болган. Узун, күштүг **буттары-биле** тепкеш, шураарга, озаң чудуктар, оңгул-чиңгилдер оранчок адаанга каар. Шуут-ла кушталыр. Ону бир-ле чүве далаштырып турган. Аңаа бир-ле чүве четпес ышкаш болган. Ол бир-ле чүвени **дилегзини**п чораан. Чогум чүл ол дээрзин боду база-ла орта билбээн.

(Х. Ойдан-оол)

§ 25. Орфоэпия дугайында билиг.

Тыва орфоэпияның чугула айтырыглары: нарын сөстөрнiң шын адалгазы

Орфоэпия – шын адалганың нормаларын өөренир дыл эртеминиң адыры (кезээ), грек дылдан *orthoepia* – *ortho* – *шын*, *epeia* – *чугаа* дээн.

169. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, шын адалга нормаларыңга дүүшпес сөстөрни тывыңар. Ук сөстөргө литературлуг нормада дүгжүп турар сөстөрдөн тып бжиңер.

Дунчу тайгазының кырыңга үнүп келдивис. Мөштер баштарында тооруктарның хөйүңгө аравыста чугаалажыыр-даа чай чок апаардывыс. Кымны-даа мурнай Эреспен мөшчө үнүптү. Өске оолдар база-ла ооң соон дарый аңгы-аңгы мөштерже ыт-баыш-даа чок үнүп эгеледи. Санаа мөшчө орту чедир үнүп чоруй, алгы-кышкы-биле аңдарлып-ла батты. Ол черге пет кээп дүшкеш, элээн үр ыт чок чыдып-чыдып, хенертен каттырып эгеледи. Мөштер баштарында ыт чок коргуп турган оолдар база чир шоң каттыржыырга, арга ишти чаңгыланып тур.

170. Бердинген бөлүк сөстөрниң иштинден литературлуг дылдың нормазын ёзугаар шын адаар сөстөрни ушта бжиңер.

Идик – эдик, аптара – аптараа, болдурга – молдурга, өөрениир – өөренир, ижик – эжик, саваң – савың.

Фонетикага катаптаашкын

1. Фонетика деп чүл?
2. Идепкейлиг үн органнарыңга чүлөр хамааржырыл?
3. Артикуляция деп чүл?
4. Бердинген сөстөрдө ажык болгаш ажык эвес үннерниң характеристиказын бээр: *аал, хой, чылгы, өдек, инек.*
5. Транскрипция деп чүл? Бердинген домакты транскрипция-биле бжиир: *Хая кырында өшкүлөрни бадырып чададым.*
6. Кандыг ажык үннерни өк-биле адаар ажык үннер дээрл? Чижээн бээр.
7. Ассимиляция деп чүл? Ооң хевирлеринге чижектерден бээр.

§26. Сөстөрнiң уткалыг кезектери (морфемалар)

Уруглар, силер «Лексика» кезээнге сөстүң лексиктиг уткаларының дугайында өөрөнгөн силер. Ам сөстүң кандыг кезектерлиг болурунун дугайында өөрөнир силер. Чи жээ: *өөреникчилер* деп сөс кандыг кезектерге чарлы бээрин көрээлиңер: *өөрен-* дээрге сөстүң дазылы, ол кылдыныгны илередип турар; *-икчи* деп кожумак аңаа немешкеш, ук кылдыныгны күүседир кижини айтып турар (*өөреникчи*); а ол сөске *-лер* деп хөйнүң санының кожумаа немешкеш, ол кылдыныгны чаңгыс эвес, а хөй кижини (*өөреникчилер*) күүседип турар деп утканы илереди бээр. Ынчангаш сөстүң ук кезектери кандыг-бир утканы илередип турар.

Тыва дылда сөстүң дараазында **уткалыг кезектери** азы морфемалары бар: **дазыл, чогаадылга база өскертилге кожумактары, дөс.** Морфема бүрүзү кандыг-бир утканы илередип чоруур. Чи жээ: *-чы* деп чогаадылга кожумаа мергежил (профессия) илередир сөстөр чогаадыр: *эм-чи, чогаал-чы, аң-чы, хой-жу*; а *-лар* деп өскертилге кожумаа хөйнүң санын илередир: *эм-нер, эмчи-лер, эмнелге-лер.*

171. Адаан шыйган сөстөрнiң дазылын, аңаа немешкен чогаадылга кожумактары айтыңар. Укталган болгаш укталбаан дөстөрнi ийи аңгы кылдыр ушта бижип чыскааңар.

Чеченмаа база катап маннап чорупкан. Демги-ле таныш оруу-биле сачогун чайбышаан, ол-бо дилегзинип чоруп олурган. А койгунчугаш ам-даа көзүлбээн. Койгунчугаш дыңназын дээш, ол ыыткыр ырлап эгелээн. (*Екатерина Танова*)

Сактып алыңар! Сөстү кезектерге чарары дээрге ону слогтарга чарары эвес.

Деңнеңер: *өө-ре-ник-чи* дээрге ук сөстү слогтарга, ында ажык үннерни барымдаалап чарганы болур. Сөс слогтарга чарылгаш, кандыг-даа утка илеретпес.

172. Бердинген сөстерге төрөл сөстөрдөн тып бижинер.

Эки, уруг, кыл, доос.

Дазыл – төрөл сөстөрниң ниити кезээ. Дазыл сөстүң лексиктиг утказын илередиринге кол рольду ойнаар. Тыва дылда сөстүң дазылы чааскаан-даа (кандыг-даа кожумак немешпээнде) чорааш, долу лексиктиг утканы илередир: *баш*, *суг*, *бижичи*, *кара*. Дазылдың соонга чогаадылга кожумаа немежир: *баш-тыг*, *суг-зуг*, *бижичи-к*, *кара-зы*-(ыр). Чогаадылга кожумактары дөске азы дазылга немешкеш, чаа лексиктиг уткалыг сөстү тургузар.

Тыва дылдың морфемалары (сөстүң уткалыг кезектери)

- – дазыл
- – чогаадылга кожумаа
- – дөс
- – өскертилге кожумаа

Чи ж ээ: *сат* деп дазылдан дараазында дөстөр тургустунуп болур: *сад-ыг*, *сад-ыг-жы*, *сад-ыг-ла-ар*, *сад-ыг-ла-ашкын*.

173. Бердинген сөстерде чогаадылга болгаш өскертилге кожумактарының дазылга азы дөске каттышкан чурумун тайылбырлаңар.

1. Хей эмнелгелиг хоорай, бешки кичээл, экидир харыылаар, узун кудуруктуг сарбашкын.

2. Хемнериниң эриктери, чечектеривисти чарашсынды-
выс, уругларымга чугааладым.

174. Сөстүң кезектериниң аттарында *дазыл*, *дөс* деп сөстөрни дорт утказы-биле харылзаазын тайылбырлаңар. Харыыңарны чижекке бадыткаңар.

Сөстүң дазылы, дөзү:

ажыл – сөстүң дазылы;

ажылда – сөстүң дөзү, укталган дөс (*ажыл+да*);

ажылдакчы – укталган дөс (*ажыл+да+кчы*);

ажылдыг – укталган дөс (*ажыл+дыг*).

Ыяштың дазылы, дөзү

175. Дараазында чүве аттарынга баштай сан, оон падеж кожу-мактарын немеңер. Оларның дөске канчалдыр каттышканын тайылбырлаңар.

Сан, даг, хап, каът, элик.

176. Чүве аттары болгаш кылыг сөстеринде хөйнуң санының кожумааның дөске каттышкан чурумун тайылбырлаңар. Адаан шыйган сөстөрниң тургузуун сайгарыңар.

Бисти бир дугаар-ла аалдың казыралар дег улуг кара-кара база көк-көк ыттары кээп уткудулар. Ыттар бисти уткуп маңнап келгеш, бригадирни танып каапкаш, кудуруктарын чайып мендилешкеш, ол-бо талаларже тарадыр шошкуп чоруй бардылар. (*Эрген Монгуш*)

Чаңгыс дазылдан тургустунган сөстөрни **төрөл сөстөр** дээр, оларның лексиктиг уткалары дазыл-биле харылзаалыг. Чижээ: **оол** – **оолдуг**, **оолда**-, **оолзуг**-; **бижи**-, **бижи-к**, **бижи-к-тиг**, **бижи-к-чи**, **бижи-лге**; **балык** – **балык-тыг**, **балык-сыг**, **балык-кылаштыр**.

177. Бердинген сөстөргө чогаадылга кожумактарын немец, төрөл сөстөрдөн тып бижинер.

Тып, аът, шил, көк, чугаа, чуру.

● *Төрөл сөстөр* деп терминде *төрөл* деп сөстүң дорт утказы-биле харылзаазын тайылбырлаңар. *Төрөл кижилер* биле *төрөл сөстөр* дээниниң ужуру чүдө деп бодаар силер?

 178. Чижектерде кылыг сөзү чогаадыр *-ла* деп кожумактың вариантыларын айытпышаан, оларның деске каттышкан чурумун тайылбырлаңар.

Сургуулдаар, сүмелээр, чайлаар, эмнээр, аңнаар, мүн-нээр, малдаар, килдээр, оъттаар, тооруктаар.

● *-ла* деп кожумактың орнунга *-лыг* деп демдек ады чогаадыр кожумакты немээш, ооң вариантыларының деске каттышкан чурумун тайылбырлаңар.

 179. Бердинген сөстөрниң кайылары укталган, а кайылары укталбаанын тодарадыңар. Укталган сөстөрни таблицаның бир талазынга, укталбаан сөстөрни өске талазынга аңгылап бижинер. Укталган дөстөрниң чогаадылга кожумактарын айтыңар.

Чурттуг, саазыннар, аалдаар, чем, билиг, соңгавыс, маңнаар, садыг, халыыр.

Укталбаан дөс	Укталган дөс
сан, саннар	сан <u>ныг</u>

180. Дараазында сөстөрнүң дазылдарын айтыңар. Оларның кайыларын төрөл кылдыр санап болурун бадыткаңар. Оларда төрөл эвес сөстү айтыңар. Ооң ук сөстөргө төрөл болбас чылдагаанын тайылбырлаңар.

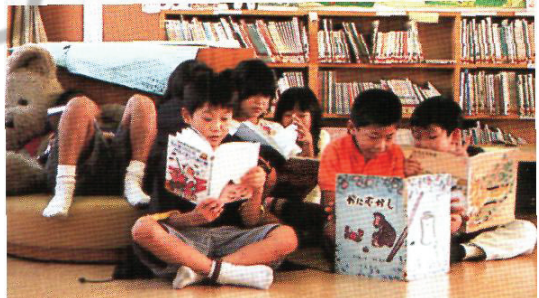
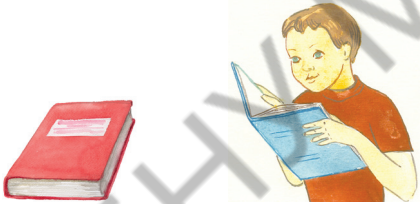
- 1) Чүңнү ээрер, ээргиш, ээрем, ээремчик, ыт ээрер, ээрежир (дилээр);
- 2) Хат сыг дээр, сыгыт, сыгырар, сыгыртыр, сыгырга, сыгыр (карак), сыгыртаа (бичии ыяш хууң).

181. Сөзүглелден төрөл сөстөрнү ушта бижээш, оларның чүгө төрөл болурун бадыткаңар.

НОМЧУЛГА ЗАЛЫНГА

Уруглар библиотеказының номчулга залында номчукчулар эңдерик. Олар ында солун номнарны бижидип алгаш, номчуттунуп олулар. Бо библиотека хоорайда эң хөй номчукчулуг деп санаттынып турар.

Ном. Номчу, номчукчу. Хөй номчукчулуг номчулга залы.

182. Бердинген сөстөрдөн домактар азы харылзаалыг чугаадан тургузуңар. Чамдык сөстөргө чогаадылга кожумактарын немеп болур силер.

Кырганнар, бажың, өөреникчилер, дуза, аштаар, чуур, аяк-сава, соңга, шала, идепкей, ажыл.

§27. Дөс дугайында билиг

Сөстүң өскертилге кожумаа чок кезээн **дөс** дээр.

Дөс тургузуунуң аайы-биле 2 бөлүккө чарлыр:

1. **Бөдүүн дөс** чүгле чаңгыс дазыл азы дөстен тургустунар. Бөдүүн дөс укталган-даа (*баштыг, бештээр, амгы*), укталбаан-даа (*баш, ак, беш, халыыр, ам, мен*) болур.

2. **Нарын дөс** ийи дазылдың чаңгыс дөс кылдыр каттышканындан тургустунар: *цжен (цш+он), ак-көк, ак-ак, ийи-цш, цнер-кирер*.

183. Дараазында сөстөрнүң дөзүнүң хевириң айтыңар.

Соңга, чадаг-терге, кылаштаар, уурук-суурук, бедик, бежен, ак-ак, чугайлаар.

184. Бердинген сөстөрдөн баштай бөдүүн, оон нарын дөстөрдөн тургузуңар.

Хөг, тур, ак, маңна, беш.

185. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, ында укталган кылыг сөстөрин айтыңар. Оларны чүгө укталган дээрин бадыткаңар. Адаан шыйган сөстөрнүң тургузуун сайгарыңар.

Бир катап ачам дииннеп чоруткаш, сураг барган... Авам күжүр дангаар эртен хайындырган шайының үстүн чажыг-биле баштай отка-көске чажып-чажып, бир-ле чүве сымыранып турар. Оон ам угулзалап каан ыяжын туткаш, дашкаар үнгеш, дөрт чүкче чажып-чажып, база-ла бир чүве чугаалап турар ийин. Ол ам Кызыл-Тайгаже көрүп алгаш, ол тайганың ээзинге чалбарып, алгыш-йөрээлин салып, чажыын чажып турарын билир мен. (*Монгуш Кенин-Лопсан*)

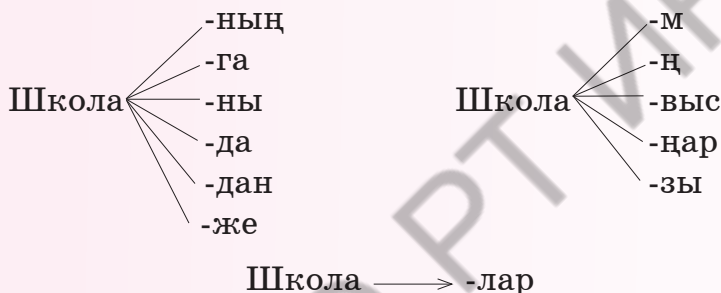
§28. Өскертилге кожумактары

Тыва дылда сөске чогаадылга кожумааның соонга өскертилге кожумаа немежир. Өскертилге кожумактары чүгле өскерлир чугаа кезектеринге турар. Тыва дылда чүве ады болгаш кылыг сөзү өскерлир чугаа кезээ болур.

Чүве аттарының өскертилге кожумактыг падеж, хамаарылга болгаш сан хевирлерин сактып алыңар!

186. Чүве аттарының өскертилге кожумактарын шыйгаш, оларның дазылга азы деске каттышкан чурумун тайылбырлаңар.

1. Авазының уруглары, аваларының оолдары, оолдарының эштери, эштериниң аттары, уругларывыстың чугаалары.

2. Карттың кылыны, номнуң карты, каъттың бедии, дөрткү каъды, арттың кыры, ажар арты, малдың саны, эвээш санны казыыр.

Чүве адының өскертилге кожумактарына сан, арын (хамаарылга хевириниң), падеж кожумактары хамааржыр. Чи жэ э: *саазын-нар; саазын-ым, саазын-ывыс; саазын-ның, саазын-га.* Чүве аттарының өскертилге кожумактары тускай чурум ёзугаар: баштай сан, оон арын, падеж кожумактары каттыжар: *саазын-нар-ывыс-ка, кудумчу-лар-ыңар-дан.*

187. Адаан шыйган чүве аттарының тургузуун сайгарыңар.

Оолдар шыкка ойталап чыдып алгаш, дээрде ак булуттарны көрүп чытканнар. Аьттарның даваннарының даажындан Довук ковайып келген. (*Шаңгыр-оол Суваңныы-биле*)

188. Чүве аттарын ушта бижээш, тургузуун сайгарыңар.

Ачазы торлаа дузаа кезерде, оглун каар эвес. Дузакта торлааның салдырткайнып турган даажын Шораан ырактанна ачазын мурнай дыңнап каар. Кулактың дыыжы чоруу шакла ынчаар бойдус-биле сырый харылзаага улам быжыгып орган. (*Куулар Черлиг-оол*)

Кылыг сөзүнүң өскертилге кожумактарыңа наклонение, үе, арын, сан, причастие, деепричастие хевирлериниң кожумактары хамааржыр. Ч и ж э э: *бижи-зимзе* (даар наклонениезиниң ч.с., 1-ги арын), *бижи-зин* (дужаал наклонениезиниң ч.с., 3-кү арын); *бижи-ир* (келир үе), *бижи-ди-м* (чоокта эрткен үе, ч. с., 1-ги арын); *бижи-п* (кожаланчак деепр.).

189. Чижектерде бүгү сөстөрниң тургузуун сайгарыңар.

Дүжүт ажаалдазы кидин түлүк турда, тараажыларга Кызылдан аалчылар чедип келген. Артистерден аңгыда, эмчилер, хеп даараар, баш таарар мастерлер база бар. (*Кызыл-Эник Кудажы*)

190. Чижектерде чүве аттарының болгаш кылыг сөстөриниң тургузуун адаанда чурум ёзугаар сайгарыңар (морфемниг сайгарылгазын кылыңар).

Уругларның чамдыктары хөөнчок олуттарыңа дедир олуруп, чамдыктары сумкаларын эгиннеринге салып алгаш, эжикче көрбүшаан, парталарының артында олурганнар. (*Екатерина Танованыы-биле*)

Сөс тургузуун сайгарарының (морфемниг сайгарылганың) чуруму:

1. Чугаа кезээн айтыр.
2. Дазылын шыяр.
3. Чогаадылга кожумаан (кожумактары) болгаш сөстүн дөзүн шыяр.
4. Нарын дөс болза, дазылдарын шыйгаш, дөзүн база шыяр.
5. Өскертилге кожумактары бар болза, шыяр.

Сөс тургузуун сайгарарының (морфемниг сайгарылганың) үлегери:

аалчылар – чүве ады, дазылы – *аал*, чогаадылга кожумаа-чы, дөзү – *аалчы*, өскертилге кожумаа – *-лар* (хөйнүң санының кожумаа);

ак-көк – демдек ады, ийи дазылдыг: *ак*, *көк*, дөзү – *ак-көк*.

хүндүледивис – кылыг сөзү, дазылы – *хүндү*, *-ле* – чогаадылга кожумаа, дөзү – *хүндүле-* – укталган дөс, *-ди*, *-вис* – өскертилге кожумактары.

Сөс тургузуунга хыналда айтырыглар:

1. Сөстүң уткалыг кезектери азы морфемалары деп чүл?
2. Сөстүң дазылы деп чүл? Ооң ужур-дузазы чүдел?
3. Чогаадылга кожумактары деп чүл? Оларның ужур-дузазын тайылбырлаңар. Оларны канчалдыр шыярыл?
4. Дөс деп чүл?
5. Кандыг кожумактарны өскертилге кожумактары дээрил?
6. Чүве адының болгаш кылыг сөзүнүң өскертилге кожумактарынга кандыг кожумактар хамааржырыл?

Кандыг-даа дылда бир сөстен өске чаа сөс тургустунуп, ооң лексиктиг утказы немежип, чаарттынып турар. Чаа сөс чогаадыр аргалар элээн хөй. Оларның иштинден эң-не хөй ажыглаттынары *морфологтуг* болгаш *синтаксистиг* аргалар болур. Ук аргаларның дузазы-биле тургустунган дестер укталган болур.

§29. Морфологтуг (кожумактыг) арга

191. Чуруктарны кичээнгейлиг көргөш, оларның адаанда сөстөрниц дазылын айыткаш, оларның аразында харылзаазын тодарадыңар.

Эм.

Эмчи.

Эмчилээр, эмнээр.

Эмнелге.

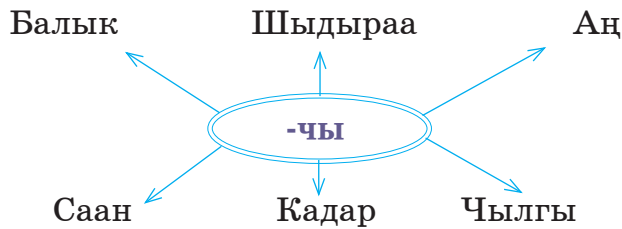
Дазылга чогаадылга кожумактары немешкенинден чаа сөс тургустунар арганы *морфологтуг* азы *кожумактыг* арга дээр. Ч и ж э э: *аң – аңчы, аңныг, аңна, аңнаашкын; ном – номчу, номчукчу, номчукчулуг; бижиг – бижик, бижиктиг, бижимел; чараш – чараштыр, чарашта, чарашсын; дуза – дузалыг, дузалаар.*

Чугаа кезээ бүрүзү тус-тузунда чогаадылга кожумактарлыг болур.

192. Бердинген чогаадылга кожумаандан чаа сөстөрниц тургузуңар. Ол сөстөрниц ниити утказын азы темалыг бөлүүн тодарадыңар.

193. Бердинген чүве аттарының тургустунганы чогаадылга кожумактарын аңгылааш, сактып алыңар. Оларның темалыг бөлүктөрүн тодарадыңар.

Эмчи, хойжу, чылгычы; кызылчы, чадаанажы; спортчу, школачы; номчукчу, дааранкчы, тиилекчи; хөлзээшкин, манаашкын; өөредилге, бүдүрүлге, тиилелге; сайзырал, ынакшыл, идегел; авашкы, адашкы, кудашкы, эжишки; бышкы, аскы.

194. Бердинген сөстөрдөн чүве аттарындан чогаадыңар. Чаңгыс дөске 2 – 3 аңгы чогаадылга кожумаа немежи берип болур таварылгаларда, оларны немеп ап болур силер.

Ч и ж э э: *тииле-кчи, тииле-лге; көр-үлдө, көр-үкчү, көрүн-чүк.*

Бижи, хоорай, тары, садыг, Эрсин, азыра, чугаа.

195. Сөзүглелден чогаадылга кожумааның дузазы-биле укталган чүве болгаш демдек аттарын ушта бижээш, тургузуун сайгарыңар.

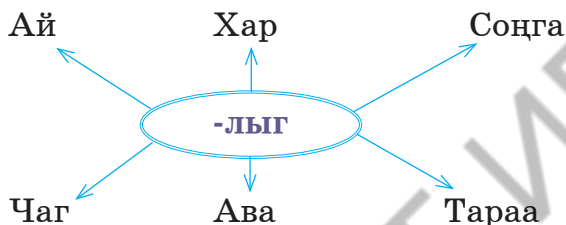
Садыг ажык болду. Садыгжы меңээ чаагай амданныг конфетаны килдеп берди. Аңаа мен малчын акымга ужуражы бердим. Ол бистиң өөвүске аалчы болуп баар болду. Акым аъттыг келген болду. Мен ооң аъдынга ушкажыптым.

196. Бердинген демдек аттарының тургустунган кожумактарын аңгылааш, оларны сактып алыңар. Оларның чамдызы-биле домактардан чогаадыңар.

Тараалыг, эзерлиг, хойлуг, чемниг, оолдуг, кыстыг; сугзуг, хөлзүг, балыксыг, чечексиг, тооруксуг, сүтсүг; часкы, бетики, күскү, эртенги, ынчангы; кээргээчел, доңуучал, ырбаачал, сонуургаачал; ажыг, чидиг, быжыг, кадыг; чымчак, чырык, дежик;

 197. Бердинген чогаадылга кожумаа-биле демдек аттарындан тургузуңар.

  198. Бердинген сөстөрдөн демдек аттарын чогаадыңар. Чаңгыс дөскө 2 – 3 аңгы чогаадылга кожумаа немежи берип болур тава-рылгаларда, оларны немеп ап болур силер. Чижээ: *кыш-кы, кыш-тыг, кыш-сыг.*

Уруг, кат, даш, кижиг, бус, быжы, өс, карак, эш, ак, кызыл.

 199. Чогаал кичээлинге өөрөнгениңер бир чечен чогаалдан чогаадылга кожумаа-биле укталган чүве болгаш демдек аттары кирген сөзүглөдөн ушта бижээш, тургузуун сайгарыңар.

 200. Бердинген кылыг сөстөриниң чогаадылга кожумактарың айтыңар. Оларның чамдыызы-биле домактардан чогаадыңар.

Сугла, аңна, малда, иште; уругзура, шайзыра, баксыра, эътсире, сугзу, балыксы, эътси; экизин, уругзун, адазын, чуртсун; чаныкса, чорукса, удукса; дажа, сана, көзе; билбээчеңне, көрбээчеңне, удуучаңна.

  201. Орус дылда суффикстер дузазы-биле укталган сөстөрни тыва дылче очулдургаш, оларда суффикс болур морфемаларның

уткаларын тыва дылда кандыг кожумактар илередип чоруурун деңнеп көрүңер.

Читатель, воспитатель, лётчик, танкист, кызылчанин, москвич.

202. Сөзүглелден чогаадылга кожумаа-биле укталган чүве болгаш демдек аттарын, кылыг сөстөрүн ушта бижээш, тургузуун сайгарыңар.

Ийи кырган-авам шеттерден салдынмаан, кандыг-бир ыдыктыг сүзүглел кылган дег, ыт чок турдулар. Сыыннар алгызының аразында чүрээмниң шапкылананын безин дыңнап турдум. Чаагай чаңчыл ындыг чүве-дир, сыын үнүн өскөн-төрөөн черинге буттарын быжыг баскаш, ыяштан так туттунуп алгаш, ыт чок шөлээн дыңнаар.

Алдын хүн бакылап келгеш, чырык херелдерин ногаан эзимнерже чажыпты. Уурук-сууруктап чоруй, сыыннар үнү соксай берди. *(Кызыл-Эник Кудажы)*

Чаңгыс дазылга 2 – 3 чогаадылга кожумактары немежи берип болур: *эм-не-лге-лиг, кыш-та-г-ла-ашкын, аал-чы-лыг.*

Чаңгыс дазылдан ийи-үш чогаадылга кожумактыг дөстөр тургустунуп болур: *кыш-кы, кыш-тыг, кыш-та; мал-дыг, мал-чын, мал-да.*

203. Сөзүглелде чогаадылга кожумаа-биле укталган сөстөрүни чугаа кезээниң аайы-биле бөлүктөй ушта бижээш, кожумактарын аңгылаңар. Төрөл сөстөрүни аңгылааш, тургузуун сайгарыңар.

Малга сугну ижиксээн санында ижиртир херек. Ылаңгыя хову оъттаар инек суксаза-даа, кызып-ла шыдап чоруур, хүн-зедир-даа шыдаар-ла. А суглуг черге болза, сугну бир хүн каш-даа катап ижер. Бир чайлаг изиг оъттуг, бир чайлаг бораң оъттуг болур. Оларның сүдү ылгалдыг. ...Саанчы

өскелээр, кортук, сирилээш, кылыктыг инек сүдүн четче бербес. Эргеледир, суйбаар, чемгерер ынак саанчылыг инектер турар. (Степан Сарыг-оол)

§30. Синтаксистиг арга-биле (ийи дөстүң каттышканындан) чаа сөстү чогаадыры

Ийи дөстүң каттышканы-биле чаа сөс база тургустунуп болур. Ындыг сөстөрни **нарын сөстөр** дээр.

Ук арга-биле тургустунар дөстөрнүң кол-кол бөлүктөрү:

1. Ийи дөстүң (сөстүң) шуут тутчу бергеш, чаңгыс сөс кылдыр база чаңгыс ударениелиг кылдыр ажыглаттынар апарганы: *сарыг + чаг > саржаг, доруг + ала > дорала, бо + хун > бөгүн, ап + барар > аппаар, уг + чок > угжок, сарыг-ала > сарала, цш + он > цжен, даң эрте > даарта.*

Мындыг сөстөр үн өскерлиипкинеринге таваржы бээр: чамдык үннер чидип, адаттынмайн баар ийикпе азы кызырлы бээр, чамдык дүлей үннер ийи ажык үн аразынга ыткыр үнче шилчий берип болур. Чи жээ: *арга + чок > аргажок* (дүлей үн ыткыр үнче шилчий бээр), *сарыг + ала > сарала* (-ыг деп үн каттыжышкыны чиде берген) дээш оон-даа өске. Ындыг сөстөрни тудуштур бижиир болгаш оларның дазылын чаңгыс кылдыр шыяр.

2. Ийи дазылдың чаңгыс дөс кылдыр каттышканындан: *аяк-сава, ак-көк, ак-ак, ийи-ийи, ийи-цш, цнер-кирер, өрү-куду.* Ындыг сөстөрнүң кезектерин дефистеп бижиир.

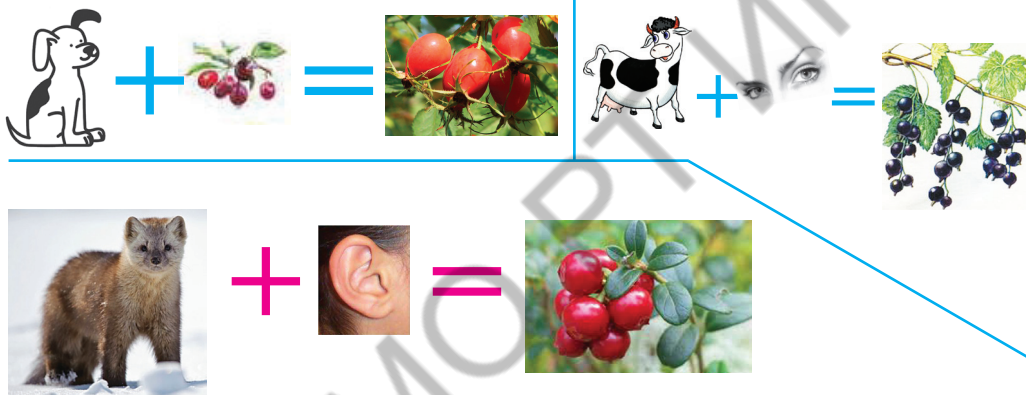

204. Синтаксистиг арга-биле тургустунган сөстөрни айтыңар. Оларның тургузуун сайгарыңар.

Чоннуң шаг-төөгүден бээр ыр-шоору долган аттыг-чарлыг Хемчиктинг база бир судал-дамыры болур Үстүү-Ишкинниң шынааже кирген аксында элээн өрү черде, чалым хая

баарында аптарадан улгатпас, дөрбелчин аксымаар даш бар. Ооң адаандан тос-тостуң соогунда-даа, чайның ышкамнанчыг изиинде-даа соолбас дамырак суг дагжап, агып чыдар. Хемни өрү-куду аргып эрткен кижилер ыяап-ла ол даш чанынга дүжүп, сугну пактап эртер. Ынчаарда кезек Кара-Монгуштар Чес-Булуң, Ак-Суг ынчаар чурттап чораан. *(Түлүш Карыма)*

 205. Бердинген ребустарда нарын сөстөрни тыпкаш, оларның темалыг бөлүүн тодарадыңар. Бодуңар улаштыр ребустан чогаадыңар.

 206. Синтаксистиг арга-биле тургустунган сөстөрни ушта бижээш, тургузуун сайгарыңар. Херек черлерге дефисти салыңар.

– Дүт дүүт, бип биип! Орук чайла! Орук чайла! Аар чүктүг машина келди!..

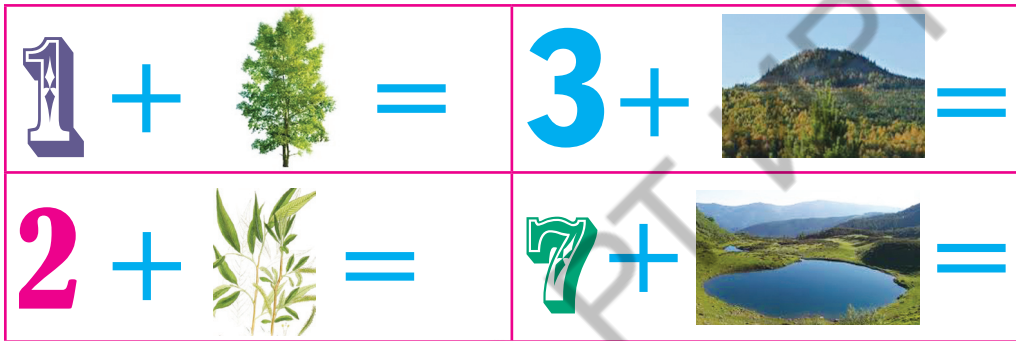
– Сен дуу оруктап, мен бо оруктап чаржыылам че!..

Элезинде узун кыска, дыйлагар дыйлагар оруктар изеп алгаш, элезин хоорай суурларның аразында аай дедир халдып, ойнап турар бичии оолчуктарның чугаазын дыңнап турумда, бодумнуң бодалдарым база-ла боттары ээр дагыр оруктарын изеп, чылып чоруптулар.

Чаптанчыг бо төлдер боттарының бо оюнунда кайы хире ханы утка сиңгенин билген болза... «Ада иезиниң, улуг

улустуң ажыл хожулун, амыдыралын өттүнүп ойнап, чуртталгага өөренип турарлары ол-дур» – дээр бис. (*Эдуард Мижит*)

😊 **207.** Дараазында сан аттары кирген ребустарда кандыг черлер аттары чаштынып чыдарыл? Ол черлер кайда турарын Тываның картазындан азы Б.К. Ондарның топонимнер словарындан тодарадыңар. Ребустардан чогаадыңар.

😊 **208.** Бердинген чугаа кезектериниң катгышканындан тургустунган демдек болгаш сан аттарынга немей сөстөрдөн бжиңер.

Демдек ады + чүве ады: *ак-балык, ...*

Сан ады + чүве ады: *ци-булуңчук, ...*

Чүве ады + чүве ады (хамаарыштыгарының падежинде болгаш хамаарылга хевиринде): *хол-хавы, ...*

Демдек ады + демдек ады: *ак-көк, ...*

Сан ады + сан ады: *дөрт-беш, ...*

🖋️ **209.** Сөзүглелде шупту укталган сөстөрни ушта бижээш, оларның укталган аргазын айтыңар база тургузуун сайгарыңар.

Көре-көре кээримге-ле, улуг какпак* кара даш! Саарыг** ону хөме шааптарга, сугже кире берген ышкаш, көзүлбейн

* *Какпак* – ишкээр оңгая берген, ээтпек.

** *Саарыг* – кандыг-бир чүвени ажыр дагжавышаан агып чыдар суг.

баар, а эрте халый бээрге, сугдан уштунуп келген ышкаш боор чүве чорду. Саарыг оон арай куду чыткылаан бичежек-бичежек даштарны ажа халыырга, оортан дааш үнер. Оон элээн өрүлдүр хемни кежир ушкан, кончуг чоон дытты ажа халаан саарыгның даажы, сүт саарып турган чүве дег, шөлүрээр-даа, өшкү күшкүрген чүве дег, шимилээр-даа...

(Сергей Пюрбю)

210. Чижектерниң морфемниг сайгарылгазын кылгаш, олар-биле домактардан чогаадыңар.

Салым-чаяан, эртем-ном, бижип-бижип, өрү-куду.

211. Таблицада бердинген сөстөрдөн нарын сөстөр тургузар. Бир сөстен 2 – 3 нарын сөстү тургузуң болур силер.

Ч и ж э э: *кызыл – ак-кызыл, кып-кызыл, кызыл-кызыл.*

Ада	
Эм	
Ак	
Улуг	
Ойнап	
Ырлап	
Өрү	
Аткаар	

212. Сөзүглелде адаан шыйган сөстөрниң тургузуун сайгарыңар.

Төрүмелинден чаяанныг болгаш, Булат өөрөдилге программанын чииги-биле шингээдиң ап келген... Ол школа-интернатты доозуп, тускай училищеге каастакчы мергежилинге өөрөниң ап, аяк-сава фабриказынга чурукчулап ажилдай берген. (Шаңгыр-оол Суваңны-биле)

213. Бердинген сөстөр-биле домактан чогаадыңар.

Кат-чимис, чараш-даш, арга-арыг, тайга-таскыл.

Морфологтуг (кожумактыг) арга-биле укталган сөстөрни сайгарарының чуруму:

1. Чугаа кезээн айтыр.
2. Сөстүң дазылын, чогаадылга кожумаан болгаш дөзүн шыяр.
3. Сөстүң тургустунган аргазын айтыр.
4. Чогаадылга кожумааның шын бижилгезин тайылбыр-лаар.

Морфологтуг (кожумактыг) арга-биле укталган сөстөрни сайгарарының үлегери:

(*Аргаже*) *каттаар* – кылыг сөзү, *кат* деп чүве адындан *-та* деп чогаадылга кожумаа-биле кылыг сөзү тургустунган, морфологтуг арга, дүлей үн-биле төнгөн дазылга ук кожумактың дүлей үннүг вариантызы немешкен.

Ийи дөстүң каттышканы-биле укталган сөстөрни сайгарарының чуруму:

1. Чугаа кезээн айтыр.
2. Сөстүң дазылдарын болгаш дөзүн шыяр.
3. Сөстүң тургустунган аргазын айтыр.
4. Сөстүң шын бижилге дүрүмүн тайылбырлаар.

Ийи дөстүң каттышканындан укталган сөстөрни сайгарарының үлегери:

Саржаг – чүве ады, *сарыг* биле *чаг* деп ийи дөстүң каттышканындан тургустунган. *Сарыг* деп сөстүң *-ыг* деп кезээ чиде берген: *сар* + *чаг*; *-р* деп аяр үннүң салдары-биле дүлей *ч* деп үн *ж* деп ыткыр үнче шилчий берген.

Аяк-сава – чүве ады, *аяк* болгаш *сава* деп 2 дазылдыг, укталган дөс, сөстүң дөзү – *аяк-сава*, ийи дөстүң каттышканы-биле тургустунган, ол сөстөрниң кезектерин дефистеп бижиир.

Сан ады – чүве ады, ийи чүве адының (*сан + ат*) каттышканындан тургустунган укталган дөс. Ук сөстүң кезектерин аңгы бижиир.

Сөс чогаадылгазынга хыналда айтырыглар

1. Тыва дылда чаа сөс чогаадыр азы тургузар кандыг аргалар барыл?

2. Морфологтуг азы кожумактыг арга дээрге кандыг арга болурул?

3. Чугаа кезээ бүрүзүнүң тус-тузунда кандыг чогаадылга кожумактары барыл? Оларның тус-тузунда чижектерин бериңер.

4. Синтаксистиг арга дээрге кандыг арга болурул? Ол арганың дузазы-биле тургустунган сөстөрниң кол-кол модельдерин айтыңар.

5. Синтаксистиг арга-биле тургустунган сөстөрни тудуштур, дефистеп болгаш аңгы бижиир таварылгаларынга чижектерден тыпкаш, оларның тургузуун сайгарыңар.

Грамматикада чугаа кезектерин өөренир кезээн морфология дээр.

§31. Чугаа кезектери

Сөстөрни боттарының лексиктиг утказының, грамматиктиг өскерлир хевирлериниң болгаш домакка синтаксистиг ролуңуң аайы-биле **тускай чугаа кезектери**, **дузалал чугаа кезектери** болгаш **аян сөстери** деп бөлүктерге чарыш турар.

Тускай чугаа кезектеринге чүве ады, демдек ады, сан ады, ат орну, кылыг сөзү болгаш наречие хамааржыр. Ук чугаа кезектери чүвелерни (*хадың*), оларның ылгавыр демдектерин (*ногаан ыяш*), санын (*беш ном*), оларны чүгле айтып турарын (*ооң чечээ*), кылдыныын (*куш ужар*) болгаш ооң байдалын (*дүрген халыыр*) илередир. Олар айтырыгларга харыылаттынар, домак кежигүннери-даа болур, домактар-даа тургузар.

Дузалал чугаа кезектеринге эвилелдер, эдеринчилер, артынчылар хамааржыр. Олар сөстөрниң азы домактарның аразында янзы-бүрү хамаарылгазын (*хар азы чагс; хая ышкаш*) илередир болгаш сөстөргө, домактарга янзы-бүрү немелде утка, аянны (*чүгле ийи онаалга; чодураалар-даа бар*) киирер. Дузалал чугаа кезектери чааскаан айтырыгларга харыылаттынмас, домак кежигүннери болбас.

Аян сөстери сөстөргө азы домактарга ыыт-даашты (“*хаг-хаг*” *кылдыр*), шимчээшкинни (*шимеш дээр*) илереткен немелде утканы бээр. Олар үн болгаш хевир-дүрзү өттүнген сөстөр болур. Оларның грамматиктиг хевирлери чок, ынчангаш аян сөстери домак кежигүннери болбас.

ЧҮВЕ АДЫ

§32. Чүве адының ниити утказы, грамматиктиг демдектери

Чүвени илередир болгаш кым? кымнар? азы чүү? чүлер? чүзү? чүлери? деп айтырыгларга харыылаттынар чугаа кезээн **чүве ады** дээр. Ч и ж э э: **кым?** – оол, чолаачы, ие; **кымнар?** – уруглар, эштер, эмчилер; **чүү?** – паш, инек, суг, байырлал; **чүлер?** – кыдырааштар, ыттар, хүннер; **чүзү?** – коязы, ыды, тергези, **чүлери?** – ивилери, чуруктары.

214. Номчуңар. Сөзүглелде чүнүң дугайында чугаа чоруп турарыл? Ооң кол утказын тодарадыңар. Ында кирген чүве аттарын айыт. Олар кандыг айтырыгларга харыылап турарыл?

Төрээн дылынга арыг чугааланып билири дээрге бодун, төрээн чонун болгаш Тыва чуртун дээди чадага хүндүлөп билири ол. Төрээн дылын билбес кижини төрээн чонунуң культуразындан хоорук болур...

Ол кижиниң хууда сайзыралын, угаан-медерелин байлакшыдар. Төрээн дылын эки билир кижиге өске дылдарны өөренип алыры чиик болуру магатчок. (*“Сылдысчыгаш” солундан*)

Чүве аттары утказының аайы-биле аңгы-аңгы темалыг бөлүктерге чарлыр. Оларга дараазында темалыг бөлүктер хамааржыр:

1) кижилерниң хуу болгаш ниити аттары (*Чойгана, даай, кадарчы*);

2) черлик болгаш азырал дириг амытаннар, куштар аттары, балык, курт-кымыскаяк аттары (*инек, цыц, шортан, ховаган*);

3) үнүштер аттары (*шиви, шагар-оът, согуна, честек-кат*);

- 4) эдилелдер аттары (*аптара, эжик, тавак, ча*);
- 5) бүдүмел чүвелер аттары (*мөңгүн, чес, дой, чугай*);
- 6) бойдустан болушкуннарының аттары (*чагс, хар, шуурган, долу*) болгаш оон-даа өске.

215. Номчуңар. Сөзүглелде карартыр парлаан чүве аттары чүнү илередип турарын хайгаараңар. Оларны утказының аайы-биле аас-биле темалыг бөлүктерге чаргаш, ол бөлүктээшкинниң барымдаазын тайылбырлаңар.

Шаанда тыва чоннуң эң-не хүндүткелдиг малы – аът. Аътты солагай талазындан мунар. Аъттың дериг-херекселдери: **чүген, хомут, оглаңай, эзер, шанак, терге.** Тыва чон аът дугайында хөй-хөй үлегер домактарны, **тывызыктарны, шүлүктерни, ырларны, тоолдарны** чогаадып келген. Аът болза ээзин кажан-даа, каяа-даа кагбас. Ол караңгыда безин ээзи аза берген болза, ону оттуг-көстүг черже аппаар турган. (*А. Шоюн*)

216. Сөзүглелде чүве аттары чүнү илередип турарыл? Оларны утказының аайы-биле темалыг бөлүктерге чаргаш, аңаа хамааржыр чүве аттарын ушта бижинер. Ук бөлүктерге хамааржыр 2-3 чүве адын немеп бижинер.

Бистиң өөвүстүң ханазынга ачамның бодунуң кылганы игил, бызаанчы база орус дошпулуур үргүлчү азып каан турар чүве. Олардан аңгыда Ичин угбавыстың ийи хомузу база бар. Оларын ол чиңге-хомус, чоон-хомус дээр кижини. (*Е.Танованы*)

217. Сөзүглелди номчуңар. Сөзүглелде чүнүң дугайында чугаа чоруп турарын хайгаараңар. Адаанда бердинген онаалганы күү-сединер.

Тожу хөлдүң байлаан кижини санап четпес. Бир байлаа – аң-мең, өлүк-киш! Сыын-мыйгак, элик-хүлбүс, койгун-тоолай,

киш, диң, дилги, ас, кырза, күзен, кундус, дырбактыг, чекпе, адыг, бөрү, маны... дээш, чүү чок дээр! Хөлде кара, кызыл кундустар, ондатра база өзүп турар. Куштуң кайызын ол дээр: кара-куш, күртү, күшкүл, авырган, эзир, хартыга, үгү, межерген, айлаң; хөлүндө – аңгыр, кас, өдүрек, дуруяа... Хөлдүң бир кол байлаа – балык: бел, мыйыт, кадыргы, шортан, ала-буга, ак-балык, седис, шереш, мезил дээш, шор, байлаңнарга чедир. База бир онзагай байлаа – тоорук, көк-кат, кызыл-кат, инек-караа, киш-кулаа, честек-кат, кызырак-кат, чодураа... кайда-даа дилег чок.

(Л. Чадамбаны-биле)

Чүве аттарын тыпкаш, оларны утказының аайы-биле темалыг бөлүктөргө чарыңар.

“Тыва-орус словарьны” ажыглап тургаш, ук дириг амытаннар болгаш үнүштер аттарының орус дылда дүүшкөк аттарын бжиңер.

Ү л е г е р и : *Дириг амытаннар аттары: диң – белка, ...*

218. Сөзүглелдиң үзүндүзүн номчуңар. Адаанда бердинген айтырыгларга харыылаңар.

Бир катап башкывыстың мынча дээнин кончуг тода сактып келдим:

– Чер-ие дээрге чүге каттыржыр силер. Бис чиир чемни-даа, кедер хепти-даа, чурттаар оран-саваны-даа чер-иевистен четтирип турар бис. Оон туржук тынар агаарны-даа, ижер сугну-даа оон ап турар-ла болгай бис. (*М. Эрген*)

Сөзүглелде башкының сөстөрүн канчаар билип турарыңарны тайылбырлаңар. Чер-ие биске чүнү берип турарыл? Чижектер-биле харыыңарны бадыткаңар.

219. Дараазында чүве аттарын номчуңар. Оларның аразындан утказы-биле ылгалып турар артык чүве аттарын айтыңар. Чүге артык деп санап турарыңарны бадыткаңар.

Кымчы, чүген, сыырткыыш, эзер;
Хөмүр-даш, даг-дүгү, чугай, довурак;
Даг, оргулааш, шынаа, шөл;
Хөрөктээш, ук, хөйлең, тон;
Ном, балааш, кыдырааш, солун.

☞ 220. Тывызыктарны тышкаш, оларны харыызы-биле катай дүжүрүп бжиңер. Олар кандыг темалыг бөлүккө хамааржып турарыл?

Арзылаң аг диди –
арга бажы кызаш диди.

Боду черде,
кудуруу дээрде.

Дашкаар черге ак даг,
ишкээр черге көк суг.

§33. Тодаргай болгаш туугай чүве аттары

Тодаргай чүве аттары долгандыр турар делегейде хол-биле тудуп, дээп болур (*шугум, тон*), кижиниң караанга көстүр (*даг, дилги*), кулаанга дыңналыр (*чугаа, аялга*), думчуунга чытталып (*чыт*) кээр чүүлдерни илередир.

Туугай чүве аттары кижилерниң аразында харылзааларны (*найырал, бузурел*), сагыш-сеткилиниң байдалын (*өөрүшкү, муңгарал*), угаан-медерелдиң ажылын (*бодал, билиш-киннер*) илередир.

221. Шүлүктү аянныг номчуңар.

Өпей ырдан хөөн кирип, ындыннанган
өөрүшкү-кежик долган чүрээм ыры

Ие-черим – ак-көк хемниг даглыг **чуртка**
изиг ханы бердингенин ырлап чору.

Төлү болуп төрүттүнген кым-даа болза,
төрээн **черин** багай-дыр деп кайын сөглээр.
Бөдүүн чоннуг **Тыва чуртум – ынакшылым;**
мөңгө артар – ырларымның **аялгазы.**

(А. Даржай)

● 1. Автор шүлүктө чүнү илередип турарыл? 2. Карартыр парлаан сөстөрнүң утказын тайылбырлаңар.

3. Ук чүве аттарын тодаргай болгаш туугай чүве аттары деп ийи аңгы бөлүккө чарып бжиңер.

У л е г е р и. Тодаргай чүве аттары: *чурт*,

Туугай чүве аттары: *ынакшыл*,

222. Номчуңар. Адаанда бердинген айтырыгларга харыылаңар.

Чай шагда эки ажылдаан кижиге – кыш көрбөс. Ол малын чай оџду кестирип семиртир; тараа-быдааны тарып, **айын, безин, ааржы, ээжегей, курудун** кадырып алыр; аң-меңниң **эџдин-даа** хөңмөлөп, үүжеленир, кадыг-чымчак **алгы-кежин** хөөдүп эттээр, **дүгүн-таагызын-даа** дыдып, тыртып алыр... Шагның чайгы үези – кежэениң келир үези. (С. Сарыг-оолдуу-биле)

● 1. Сөзүглелдин сөөлгү домаан канчаар билип тур силер? 2. Сөзүглелде карартыр парлаан чүве аттары чүнү илередип турарыл? Оларны чүве аттарының кандыг бөлүүнгө хамаарыштырарыл? Харьыңарны бадыткаңар. 3. Сөзүглелди сактып бжиңер.

223. Шүлүктү аянынг номчуңар. Авторнун бодалын канчаар хүлээп ап турарыңарны тайылбырлаңар. Чижектер-биле харыыңарны бадыткаңар.

Каткы-хөг-даа, ыры-шоор-даа,
кара күш-даа – кадыкшылда.

Узун назы, угаан-бодал,
уйгу-дыш-даа – кадыкшылда.
Хамык ужур –
Кадыкшылда!
Өлчей-кежик, чедишкин-даа,
өөрүшкү-даа – кадыкшылда.
Омак-сергек болуру-даа,
оожургал-даа – кадыкшылда.
Хамык ужур –
кадыкшылда! (Ч. Кара-Күске)

 Сөзүглелден туугай чүве аттарын тыпкаш, оларның утказын тайылбырлаңар.

 Туугай чүве аттарын орус дылче очулдуруңар.

224. Дараазында чүве аттарын номчуңар. Оларның аразындан утказы-биле ылгалып турар артык чүве аттарын айтыңар. Оларны чүге ылгап турарыңарны бадыткаңар.

Чурт, амыдырал, кээргел, сагыш;
Ширтек, аптара, ыры, кидис;
Каткы, хевис, дааш, үн;
Чаъс, хар, долу, хамаарылга.

225. Найырал дугайында 3 үлегер домактан бижээш, оларның утказын тайылбырлаңар.

Үлегери. *Демниг сааскан
теве тудуп чиир.*

226. Ч. Кара-Күскениң кадыкшыл дугайында шүлүүн номчааш, “Кадык болурга чүге экил?” деп темага кыска чогаадыгдан бижичер.

§34. Хуу болгаш ниити чүве аттары

Чүве аттары утказының аайы-биле хуу болгаш ниити деп ийи бөлүккө чарлыр.

Ниити чүве аттары чаңгыс аймак чүвөлөрнүн аттарын илередир. Оларның эгезин бичии үжүктөн бижиир. **Ч и ж э э:** *чурт, кожуун, хөл, уруг, ыт, солун, цнцш, байырлал* дээш оон-даа өске.

Хуу чүве аттары кайы-бир чүвени бир аймак өске чүвөлөрдөн ылгап турар тускай аттар болур. Хуу чүве аттарын улуг үжүктөр-биле эгелеп бижиир. **Ч и ж э э:** *Тыва, Чадаана, Чедер, Шеңне, Мойнак, Шагаа.*

227. Номчуңар. Ниити болгаш хуу чүве аттарын айтыңар. Хуу аттар чүнүң аттарыл? Ниити аттарда кандыг темалыг бөлүк-түң сөстери хөй санныг кирген-дир?

Бии-Хемде Тарлаг деп суурнуң ады онзагай. Бо сөс түрк дылдарда: азербайджан “тарла”, кумык “тарлав”, шор “тарыг”, татар “тарлац”, хакас “тарлаг” деп хевирлерлиг таваржып турар. Айыткан дылдарда ниити утказы “тараан шөл” дээн.

Профессор Ш.Ч. Сат Тываның бир улуг хеми – Бии-Хемниң адын база түрк деп санап турар. Казах, кыргыз дылдарда бий “дээрги” дээн уткалыг. Бии-Хем дээрге “Дээрги-Хем” азы хемчээл талазы-биле улуг дээн. (*Б.Ондар*)

● Үстүндө айыттыңан дылдардан аңгыда кандыг дылдар билир силер?

Хуу аттарга дараазында чүве аттары хамааржыр: кижилерниң фамилиязы, ады, адазының ады, шолазы; азырал амытаннарның шолазы; географтыг аттар; кудумчулар болгаш шөлдер аттары; албан, бүдүрүлгө черлериниң

тускай аттары; ном, чогаал, солун, сеткүүл, чурук, кино-фильм аттары; төөгүлүг болуушкуннар, байырлалдар аттары; медаль, орденнер аттары, бедик аттар.

228. Номчунар. Адаанда бердинген айтырыгларга харыылаңар.

Алдан-Маадырлар аттыг чурт-шинчилел музейи Тываның төөгүзүнүң болгаш культуразының тураскаалдарын шыгжап кадагалап турар.

Ук музейниң ажылы бөлгүм ажыдыышкынындан эгелээн. Ол бөлгүмнүң киржикчилери амгы музейниң коллекцияларының бирги экспонаттарын чыгганнар. Ында хол үжүү-биле бижээн материалдар, эрги шагның тураскаалдарының дугайында медээлер, чуруктар, сарыг шажынның херекселдери бар болган.

Амгы үеде Тыва Республиканың Национал музейинде төөгү, бойдус, шыгжамыр-чыылда болгаш өөредилге-культура килдистери ажылдап турар. Олар Тываның хөгжүлдизинге үлүг-хуузун кирип чораан ат-алдарлыг кижилерниң болгаш оларның шаңнал-макталдарын бадыткаан документи-лери-биле база Тываның бойдус-байлааның дугайында материалдар-биле таныштырып турар. Музейде ук килдистерден аңгыда, архив, эртем библиотеказы база бар. (*“Сылдысчыгаш” солундан*)

● 1. Делегейде сураглыг кандыг музейлер аттарын билир силер? Ында кандыг экспонаттар чыгдынганыл? 2. Сөзүглелде хуу чүве аттарын айтыңар.

229. Тывада үнүп турар солуннар, сеткүүлдер аттарын бижичер.

Кижилерниң хуу аттары колдуу ниити чүве аттарындан укталып болур. Чи жээ: *Шеңне* деп кыс кижиниң ады *шеңне* деп чараш чечек адындан тывылган.

Амгы тыва дылда утказы тодаргай билдинмес, чүгле хуу чүве ады кылдыр тыва дылче кирген сөстөр база хөй санныг. Оларны үлегерлээн дылынга көөр болза, база-ла ниити чүве адындан тывылган болур. Ч и ж э э: орус дылдан үлегерлээн *Петя – Пётр* деп хуу ат грек дылда даш дээн; *Шулуу* деп хуу ат тыва дылга моол дылдан келген база *даш* дээн уткалыг сөс.

Азырал дириг амытаннарның шола аттарын ооң өңчүзүнүңге, аажы-чаңынга даянып адаар. Ч и ж э э: *Ак-Төш, Челер-Доруг*.

 230. Номчуңар. Адаанда бердинген айтырыгларга харыылаңар.

– Мен болган болза, бо ытты болган болза «Акал» деп адаар саналдыг мен.

– «Акал» дээрге ак холдуг ытты ынча деп адаар боор чүве, а бо дас кара эник ышкажыл – деп, оолдар дораан-на хуралчы шинчизин ышкынып, шуугай бергеннер.

– Чаа, менде санал бар ийин – деп, Шагдыр-оол хол көдүрген. – Бо ытты болза Эгер деп адаар саналдыг мен.

– Эгер дээрге улуг ыт-тыр. Тоолда безин бар ышкажык, даг дег Эгер, Казар ийи ыт – деп, бир бичии оол саналга каттыжыксаваан.

– Адыр, оолдар, ол ат чүүлдүг-даа ышкаш чүвел, бичиизинде Эгерек дээш, улгады бээрге, Эгер деп адап-ла алгай. Ынчангаш бо ытты кым Эгерек деп адаарыл, хол көдүрүп бадылаар-дыр – деп, Чылбак даргазыг чугаалаан.

Оолдар чаңгыс кижиге дег чөпшээрэжип, бадылап алган. Ол хүнден эгелээш, ол эникти Эгерек деп адай бергеннер.

(*Е. Танованыы-биле*)

- 1. Сөзүглелде оолдар чүнүң дугайында маргыжып турарыл? 2. Оолдар кандыг барымдааларга даянып, эникке шола ат берип турарыл? 3. Ол шола аттарны канчаар шын бижиир-дир? 4. Силер

ол эникти канчаар адап алыр силер? 5. Оолдарның чугаазында кандыг частырыглар бар-дыр, тодарадып көрүңерем.

231. Мергежилгениң сөзүглелинде оолдар эникти Эгерек деп адап алган. Кандыг азырал амытаннарның орус дылда шола аттарын билир силер, бжиңер. Орус болгаш тыва дылдарда шола аттарның ылгалын хайгаараңар. Оларның сөс тургузуунда кандыг кожумактар барыл?

Ү л е г е р и : Ыттың шолазы: *Шарик*, ...

Диистиң шолазы: *Пушок*, ...

§35. Хуу чүве аттарын шын адаары болгаш бжири

232. Номчуңар. Хуу болгаш ниити чүве аттарын айтыңар. Хуу чүве аттары чүнүң аттары болуп турарыл? Төлептиг кижилерниң ады-биле адаттыңан кудумчулар аттарын уламчылап адаңар.

Кызыл хоорайның мурнуу талазында Лопсанчап аттыг кудумчу бар. Ол кымның ады-биле адаттыңаныл?

Ооржак Ынаажыкович Лопсанчап – Совет үениң Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры. Ол муң ажыг баш шээр малды өстүрген. Ооржак Лопсанчап бодунуң кызымаккай күш-ажылы-биле чонга билдингир, Тываның төлептиг кижилериниң бирээзи апарган. (*А. Херел*)

Арат шөлү

Оюн Күрседи кудумчузу

Гагарин кудумчузу

Нарын хуу чүве аттарының ийи дугаар сөзүнүң эгезин база улуг үжүк-биле бжиир. Чи жээ: *Даң-Хаяа, Алдын-Херел, Ак-Довурак, Тере-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Тоора-Хем, Теве-Хая.*

233. Номчааш, адаанда бердинген онаалгаларны күүседичер.

Тывада чурумалдыг чараш, сураглыг бойдустуң тураскаалдарын билип, сактып алыңар. Оларга Улуг-Хемде – Хайыракан, Сыын-Чүрек, Улуг-Хая; Барыын-Хемчикте – Үттүг-Хая, Элезинниг-Куй; Чөөн-Хемчикте – Теве-Хая; Тес-Хемде – Теве-Даш, Сайгын; Эрзинде – Кызыл-Шат, Мөрөн кую; Мөңгүн-Тайгада – Ак-Баштыг; Кызыл кожуунда – Боом, Хүн-Көрбес болгаш өске-даа тураскаалдар хамааржыр.

Бойдустуң чурумалдыг чараш тураскаалдарын бүгү кижилер камгалаар, кадагалаар, үрегдeves ужурлуг. (“Тыва дугайында чугаалар” деп номдан)

1. Сөзүглелдин кол бодалын тыпкаш, бижип алыңар.
2. Хуу чүве аттарын адаанда үлегерде берген бөлүктерге чарып бижичер.
3. Ук бөлүктерге 2–3 нарын хуу чер адын немеп бижичер.

Ү л е г е р и. Кожууннар аттары: *Улуг-Хем, ...*

Бойдустуң тураскаалдарының аттары: *Хайыракан,*

234. Номчуңар. Сөзүглелде хөй сектер орнунга Тываның аржааннарының, хөлдериңиз аттарын киир бижичер.

Тыва Республика аржааннар-биле бай: изиг, соок суглуг аржааннар шупту кожууннарның девискээрлеринде бар. Изиг суглуг аржааннарга сураглыг аржааннар Үш-Белдир, ..., ..., ... хамааржыр. А соок суглуг аржааннарның аттары: ,,

Дустуг хөлдөр Таңды, Чеди-Хөл болгаш мурнуу кожууннарда чалгып чыдар. Оларның аттары: Чедер, ..., Анаа хөлдериңиз аттары: ... (*К. Шактаржыктыы-биле*)

Бердинген сөстөр: *Тарыс, Дус-Хөл, Чагытай, Шивилиг, Бай-Хөл, Улаатай, Сүт-Хөл, Чойган, Кегээн-Булак.*

Номнар, солуннар, журналдар, чуруктар, кинофильмнер, шиилер, литература болгаш музыка чогаалдарының

аттарының эгезин улуг үжүк-биле бижип, оларны ийи кыдыындан кавычкалар-биле тускайлаар. Ч и ж ээ: «Аңгыр-оолдуң тоожузу», «Өдүгенде чайлаг», «Дерзу-Узаланың чоруу».

235. Номчааш, адаанда бердинген айтырыгларга харыылаңар.

Степан Агбаанович Сарыг-оол – тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи, ооң классиги.

С. Сарыг-оолдуң шүлүктери, шүлүглелдери, чечен чугаалары, очерктери, тоожулары тыва улустуң чуртталгазын, чаңчылдарын көргүзүп турар. «Аңгыр-оолдуң тоожузу» орус, якут, кыргыз, англи, моол болгаш өске-даа дылдарже очулдуртунган.

Степан Сарыг-оол – бедик мергежилдиг чогаал очулдурукчузу. Ооң очулгалары хей санындан аңгыда, онзагай уран бүдүжү-биле ылгалып турар. А. Пушкинниң “Хаядаштыг Сибирь чурттан”, “Чалгыг, сени кым соксадыпты”, “Кышкы кежээ”, “Эртен”; М. Лермонтовтуң “Салгын хемези”, “Төрээн чурт”, “Мцыри” база “Ырбакчы” деп шүлүглелдери; Н. Некрасовтуң “Волгага”, “Тараачыннар уруглары”; И. Крыловтуң баснялары; проза чогаалдарындан – М. Горькийниң “Ава”, “Макар Чудра”, “Январь 9-зу”, “Челкаш”; В. Катаевтиң “Мен – ажилчы чоннуң оглу мен”; Дж. Лондоннуң “Амыдыралга ынакшыл”; Е. Кошеваяның “Оглумнуң дугайында тоожу” деп чогаалдары С. Сарыг-оолдуң очулгазы-биле үнгүлээн. (Ю. Кюнзегеш)

● 1. С.А. Сарыг-оолдуң очулдурган чогаалдарының аттарын ушта бижиңер. 2. Сөзүглелде чүге кавычкалар ажыглаанын тайылбырлаңар.

🔊 **236.** Кымнарны кандыг чылдагаан-биле билдингир, сураглыг кижилер деп санап турар силер? Оларның дугайында харылзаалыг чугаадан тургузуңар.

☺ **237.** Дараазында чүве аттарын номчуңар. Оларның аразындан утказы-биле ылгалып турар артык чүве аттарын айтыңар. Чүге оларны артык деп санап турарыңарны бадыткаңар.

Ачыты, Шеңне, Мерген, Сонам;
Сүт-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Чедер, Шагаан-Арыг;
Оюн Күрседи кудумчузу, Лопсанчап кудумчузу, Чооду
Кидиспей кудумчузу, Арат шөлү;
“Аңгыр-оолдуң тоожузу”, “Капитан уруу”, “Үш чүүл
эртемниг оол”, “Өдүгенде чайлаг”.

§36. Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлери

Чүве адынга бичеледип, чассыткан утканы дамчыдып турар кожумактар бар:

1) *-чыгаш* (ооң вариантылары: *-чигеш, -чугаш, -чүгеш, -жыгаш, -жигеш, -жугаш, -жүгеш*): *аржыылчыгаш, хемчигеш, номчугаш, шүлүкчүгеш, арыгжыгаш, хемежигеш, сууржугаш, цүцжүгеш*;

2) *-пай* (ооң вариантылары: *-пей, -бай, -бей, -май, -мей, -ай, -ей*): *опчокпай, тенекпей, угаанныгбай, эткирбей, саглаңмай, шүшпеңмей*;

3) *-кай* (ооң вариантызы *-кей*): *кызымаккай, кежээкей*;

4) *-чык* (ооң вариантылары: *-чек, -чык, -чук, -чүк, -жак, -жек, -жык, -жик, -жук, -жүк*): *койгунчук, хөлчүк, молдургажык, күскежик, ховужук, цүцжүк*;

5) *-ак* (ооң вариантызы *-ек*): *авырганак, койгунак, төжек, хеймерек*;

6) *-кы* (ооң вариантызы *-ки*): *дуңмакы(м), авагы(м), эжики(м)*;

7) *-ай* (ооң вариантызы *-ей*): *ачамай, черимей, чонумай*.

238. Сөзүглелди аянынг номчуңар. Чассыткан уткалыг чүве аттарын айтыңар. Оларның тургузуунда кандыг бичеледир, чассыдар кожумактар бар-дыр?

Чаш кижии база-ла баштай өпей ырызының аялга болгаш аянынга таалааш, удуй бээр турган болза, иениң эриг баарлыг сеткилин, бөдүүн сөзүн, чугаазын чоорту шиңгээдии ап, боду долгандыр турар чуртталга-биле таныжар.

Ие кижии уруун удудуп тура, чассыдып: «өкпежимей», «сарыгбайым», «чассыгбайым», «хеймерегим», «күжүр оглум» дээн ышкаш сеткил-сагыш долган эң-не чымчак эргелелдин сөстери-биле адаар. (*«Тоолчургу чугаалар» деп номдан*)

Сөзүглелде ие кижиниң сөстөрининиң лексиктиг утказын тайылбырлааш, оларның морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

239. Сөзүглелде бичеледир, чассыдар кожумактарлыг чүве аттарын тыпкаш, оларның кандыг утканы илередип турарын хайгаараңар. Оларга 3–4 сөстен немеңер.

Анай-Хаак ойнаар шокар хумуңчугажынга арыктан суглап алгаш, хоюг хүрең карттыг чодураажыгажын суггарып-ла эгелээн. Хөлүн эрттир хөй суггарып туруп берген. Кырган-авазы ону соксаткаш, суггарар үелерин айтып берген. Каш хонганда, чодураажыгаш чаа платье кедипкен чүве дег, чаражы кончуг саглая берген. Ногаан бүрүжүгештери часкы салгынга аажок кыйбыңнажып, сылдырадыр ойнап тургулааннар. Оң чанынга шокар демир-хумуңчугаш туткан бичии уруг эртен, кежээ бо-ла көстүр кээр турган.

(*М. Эргептии-биле*)

240. Шүлүктерде бичеледир, чассыдар кожумактарлыг чүве аттарының чүнү илередип турарын тайылбырлаңар. Автор оларны чүге аңгылап турарыл?

ЧОЧАГАЙ

Тоорук ышкаш боттугбай,
тоглап хадыр чемнигбей –
черге дүшкеш, катап-ла
шет бооп өзер чочагай.
Чочагайжык, чочагай,
чочак-чочак, чарашпай!

(Ч. Кара-Күске)

ДИИСПЕЙИМ

Карактары ногаан-ногаан
Кара-шокар дииспейим.
Күскежиктер кедеп турар –
Күжүрнүң кол ажылы ол.

(Ч. Монгуш)

МЕЗИЛ

Ээрем-мөөн чурттугбай,
элегер, чааш шүшпөңмей.
Дазыл, озаң адаа сыңныр
таан чиктиг кортукпай...

(Э. Кечил-оол)

Бичеледир, чассыдар кожумактар чүве аттарынга чаңгыс
эвес, ийи-даа туруп болур. Ч и ж э э: *оолакчыгай, дииспейек.*

241. Бичеледип, чассыткан уткалыг кожумактар кирген 4–5
чүве адындан бжиңер. Оларның орус дылда дүүшкөк сөстөрүн
тодарадыңар.

Үлегери: *-чыгай* (ооң вариантылары): *кысчыгай, хунчүгеш, ...*
-пай (ооң вариантылары): *чалгапай, тенекпей, ...*
-кай (ооң вариантылары): *оолакай, кызымаккай, ...*

Бичеледир, чассыдар кожумактарны кижилерниң хуу аттарынга база ажыглап турар. Ч и ж э э: *Күдерек, Сарыгбай, Таспанчык.*

242. Номчуңар. Сөзүглелде автор хуу аттарда кандыг бичеледир, чассыдар кожумактын вариантызын ажыглап турарыл? Чүгө?

– Мен дээрге, уруглар, кижини көрбөөн элдеп солун чүвөлөрүн көрүп чораан кижини боор мен. Чамдык адааргак кижилер ындыг чүвөлөр көрбөөн, мени Мегеппей деп-даа кыжырыыр болдурлар ийин. А мээң алыс адымны Шынаппай дээр. Че, ол-даа канчаар, уруглар, харын мени топтап дыңнап олуруңар... (С. Пюрбю)

243. Сөзүглелди номчааш, адаанда бердинген айтырыгларга харыылаңар.

Артыштын арнынга бир-ле чүвө соолаш кындыр дээй каапкан. Хава ыды Хартыга ону чыттап, думчуу-биле дээпкен-дир деп оолчугаш уйгузу-биле бодап, “Анчыңны, Хартыгажык, кижини удутпас” дээш, өске ийинче аңдарлып, хая көрнүп чыдып алган. (Ш. Суваңны-биле)

● 1. Сөзүглелде чассыдар, бичеледир кожумактарлыг чүвө аттарын айтыңар. Оларның кайызы чассыдып азы бичеледип турар утканы илередип турарыл? Харыыңарны бадыткаңар. 2. Силер бажыңыңарда азырал дириг амытаннарны чүү деп эргеледип-чассыдып адап турар силер? Чассыдар, бичеледир кожумактарның вариантыларын ажыглап, оон өске чүвө аттарын тургузуңар.

😊 **244.** Дараазында чүвө аттарын номчуңар. Оларның аразындан утказы-биле ылгалып турар артык чүвө аттарын айтыңар. Оларны чүгө артык деп санап турарыңарны тайылбырлаңар.

Койгунак, эжик, дуңмакым, дииспеек;
Бугажык, күскежик, бичежек, хаважык;

Аътчыгаш, хамнаарак, ытчыгаш, дагаажыгаш;
Чарашпай, хөглүгбей, эжикей, оглукужуум.

245. Бичеледир, чассыдар кожумактарлыг чүве аттары кирген дриг амытаннар дугайында 2–3 тывызыктан чогаадып бжиңер.

§ 37. Чүве аттарының саны

Чүве ады сан талазы-биле ийи хевирлиг болур: чаңгыстың болгаш хөйнүң санының хевири.

Чаңгыстың санында чүве аттары чүгле чаңгыс чүвени илередир болгаш олар чүгле дөстен тургустунган болур. Чижээ: *сандай, ине, дым, хөл, хол, хем, сан.*

Хөйнүң санында чүве аттары ийи азы оон хөй чүвелерни илередир болгаш *-лар* (оң вариантылары: *-лер, -нар, -нер, -дар, -дер, -тар, -тер*) деп кожумак дузазы-биле хевирлеттинер. Чижээ: *сандайлар, инелер, дымтар, хөлдөр, холдар, хемнер, саннар.*

246. Номчуңар. Сөзүглелде чаңгыстың санында болгаш хөйнүң санында чүве аттарын бөлүктеңер.

Дараазында сояр-көк кээп, коңгул кылыры-биле шокар-торганың арай-ла адаандан ирик, чымчак чер шилээш, үттеп тургаш, база чурттаар чер кылып алган. Ооң соонда-ла арыг кушкаштары – кара-баштыглар, сарыг-кудуруктар, көк-бөскектер, бора-хирилээлер, ымыраа-тударлар дээш – шуптузу-ла ол кырган, ирик талга чыгып, аңаа уя-турлаг кылып туруп берген. (*К. Аракчаа*)

247. Сөзүглелде хөй сектер орнунга турза чогуур хөйнүң санының кожумааның вариантыларын салгаш, номчуңар.

– Өжүрүп күш четпедивис. Хайыраан тайга өрттенип калыры ол-дур.

Ол дүне удуваан бис. Тайганың амытан...ы база дүвүрөп тура хонганнар. Элик... огургулаар, адыг... хөрөктенгилээр, кокай... улушкаулаар, куш... янзы-бүрү үн...-биле алгыр-жыр.

Эртен чер чырып эгелээн. Ынчан кайгамчык чүвени көрдүвүс: хамык араатан-даа, анаа-даа аң... чаңгыс аал малы ышкаш, холужа берген, бир дем-биле хемни кешкен турлар. Сугже буур..., сыын..., адыг..., бөрү..., эштип кириптерге, оларның кырынче күске..., күжүген..., хөөрүк... халыжа бээр. (С. Тамба)

248. Номчуңар. Сөзүглелде чүгле чаңгыстың санын илередир чүве аттарын ушта бжиңер. Айыттыңан сылдыс аттарыңа немей чижектерден бжиңер.

Сылдыстарны топтап көөрге, олар янзы-бүрү болур. Ында-мында бөлүк-бөлүк оъттаан өшкү, хой дег, дээрни шыва алы берген болур. Тывалар сылдыстарны база-ла бөлүк-бөлүү-биле тускайлап адап чорааннар: Улуг Чеди-Хаан, Үш-Мыйгак, Улу, Арзылаң дээш оон-даа өске..... (М. Сам)

Чүве ады чаңгыстың санының хевиринге тургаш, хөй санныг чүвени база илередип болур. Чи ж ээ: *Хой кадарар. Чигир садар. Чечек олуртур.*

249. Чаңгыстың санында чүве аттарын айтыңар. Оларның аразындан кайылары хөй санныг чүвелерни илередип турарыл?

Шала күскээр бир-ле хүн ооң чанынга дагга дуран туткан ашак кижин өшкү, хоюн кадарып чораан. Хой, өшкүзү оъттуг черге доктаай бээрге, ашак дөлем черде хая кырынга төрөөн чериниң делгемнерин чыыра тыртып, таваар дураннап олурган. (К. Экер-оолдуу-биле)

250. Номчааш, адаанда бердинген онаалгаларны күүседичер.

Тыва улус эрте-бурунгу үеден бээр мал ажыл-агыйлыг чораан. Мал ажылы – тыва кижиниң амыдыралының кол үндезини. Республикада мал-маганны өстүрүп, ажаап турар **малчыннар, чылгычылар, ивижилер** кайы хөй. Олар малды азырап, ажаап өстүрер талазы-биле арга-мергежилдиг. Эрте-бурунгу үеден бээр тыва кижини **хоюнга, инээнге, аьдынга, ивизинге** кончуг ынак. Олар чоннуң амыдыралының дөзү, ынчангаш **тоолдарда, ыры-шоорунда, чечен-мерген чугааларда** ол малын мактап, аңаа чүдүп, алгап-йөрээп чораан. (Р. Ооржак)

● **1.** Тыва кижилер чүге малынга ынагыл? **2.** Сөзүглелде хөйнүң санын илередип турар чүве аттарын ушта бижээш, оларның хөйнүң санын илередип турар аргаларны айтыңар. **3.** Кандыг таварылгаларда хой, инек, аът, иви деп чүве аттары чүгле чаңгыстың санын болгаш чүгле хөйнүң санын илередип турарын тайылбырлаңар. Ук чүве аттары-биле домактардан чогааткаш, бижичер.

Утказының аайы-биле хөй чүүлдү илередир-даа болза, хөйнүң санының кожумаа-биле хевирлеттинмес сөстөр бар: *чон, улус, мал.*

Ынчалза-даа *чон* деп сөстү аймак-сөөк бөлүк деп уткалыг ажыглап тура, *янзы-бырц нация сөөк чоннар* деп чугаалап болур.

251. Номчуңар. Хөйнүң санының хевиринде чүве аттарын айтыңар. Карартыр парлаан сөстөрниң утказын тайылбырлааш, оларның орус дылда дүүшкек чүве аттарын адаңар.

Назы-хар бүрүзүнүң тускай ыдар тоолдары бар. Эң-не бичии **чаштарга** хензиг хемчээлдиг болган-болбаан уткалыг чогаалдар («небылица») бар. **Уруглар** улгаткан тудум,

оларга хуулгаазын, анаа болгаш дириг амытаннар дугайында тоолдар хамааржыр.

Тоолдарның дузазы-биле **чон** тыва улустуң чаңчылдары, **ёзулалдары**, сагылгалары, төөгүзү болгаш **кижилерниң** аразында харылзаалары-биле өзүп орав **салгалды** таныштырар. (“*Матпаадыр*” деп номдан)

Кодан, чылгы, сүрүг

252. Сөзүглелден үзүндүнү номчуңар. *Кодан, чылгы, сүрүг* деп сөстөрниң утказын тайылбырлаңар. Ук сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

Чанар куштар, дуруяалар-даа болза, бир-ле баштыңныг болур. Ол баштыңы кайнаар углаар болдур, ынаар өске дуруяалар шууштур ушкулаарлар. Сүрүг инек-даа болза, бир-ле баштыңныг болур. Ол баштыңын бөрү тудуп чип каар болза, ол хамык инектер ынаар-мынаар тарай бээрлер. Кодан хойну баштаар бир хой турар, ол хойнуң барган уу-биле өске хойлар болгаш өшкүлөр ынаар шуужуп каарлар. Кодан те, чуңмалар болза, база-ла бир баштыңныг болур, ол баштыңының аайындан олар эртпес болур.

(*Б. Бадыргыны-биле*)

 253. Дараазында чүве аттарын номчуңар. Оларның аразындан утказы-биле ылгалып турар артык чүве аттарын айтыңар, оларны чүве ылгап турарыңарны тайылбырлаңар.

Сылдыстар, айлар, хүннер, шактар;
Улус, кижилер, чон, сүрүг;
Иви, арга, тайга, ыяш;
Агаар, дээр, хой, бойдус.

§ 38. Чүве аттарының сан кожумактарын шын бижири

Чүве ады сан ады-биле кады чорааш, хөй чүвени илередир, ынчан хөйнүң санының кожумаан ажыглавас. Ч и ж э э: *беш инек, ийи кыдырааш, чээрби өөреникчи.*

254. Бердинген сөстөрни хөй сектер орнунга салып, номчуңар.

Мээң клазымда 19 ... бар. Оларның аразында 11 ..., 8 Класста 4 ... бар. Бир отрядче 5 ... кирип турар. А мээң отрядымда чүгле 4 ... бар.

Отрядтар өөредилге чылының дургузунда өөредилге, спорт болгаш класстан дашкаар болур мөөрейлерге киржириниң талазы-биле чаржып турар. 15 ... алган отряд бирги черни ээлээр. Мээң отрядымда кижини саны эвээш-даа болза, бис 13 ... кызып алган бис.

Бердинген сөстөр: *сылдыс, оол, кижини, өөреникчи, уруг, отряд.*

255. Тывызыктарны номчуңар, оларда бар частырыгларны эткеш, дүжүрүп бижиңер. Тывызыктарның харызын тывыңар.

Ийи өглерниң чүлгүүжү чаңгыс.

Беш инектерниң буттары кажыл?

Дөрт булуң, дөңдөй аас.

Чүс оолдарның чүстери дөмей.

Сөс ажык эвес үнге төнгөн турда, ол-ла үнден эгелээн сан кожумаа немежирге, ук үннүң үжүүн дакпырлап бижиир. Ч и ж э э: *чурт – чурттар, шет – шеттер, чаан – чааннар, межерген – межергеннер.*

256. Бердинген сөстөргө хөйнүң санының кожумактарын немеп бижээш, оларның морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Шын бижилгезин хайгаарап, сактып алыңар.

Аът, сиген, шет, чалгын, от, тон.

257. Чаңгыстың болгаш хөйнүң санында чүве аттарын бөлүктөп ушта бжиңер. Чүве аттарында хөйнүң санының кожумаан шыйыңар.

Кургаг чер кырында океаннар болгаш далайлар дүптөринде чавызааштарны ыйгылааштар деп адаар. Олар чер шимчээшкиннериниң, вулканнарның чаза төвиш-киннериниң, хаттың, сугнуң, харның, дошталышкынының салдары-биле тыптып турар. Кургаг чер кырында ыйгылааштар бүгү талазындан даглар-биле хүрээлеттинген. (В. Биче-оол, К. Шактаржык)

258. Сөзүглелде чүве аттарыга хөйнүң санының кожумаан шын салып, дүжүрүп бжиңер. Чүве аттарының тургузуунда хөйнүң санының кожумаан айтып демдеглеңер.

Орук дургаар өң-баазын чечек(*m/m*)ер, оларның кырында ол-бо ушкулаан сарыг, хүрең, ак-көк ховага(*n/n*)ар. Чеченмаа бир улуг ховаганны сачогу-биле тудуп алган. Ону кончуг аяар *чалгы(n/n)арындан* кыза туткаш, топтап көргөн. Ховаган *дава(n/n)арын* дырбаннадып, ушта чүткүп турган. Чеченмаага ол кээргенчиг апарган. Ол *салаа(l/l)арын* адыра тудуптары билек, ховаган ужуп ыңай болган.

(Е. Танова)

259. Хөйнүң санында чүве аттарын айтыңар. Оларның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Мээс талалары терең оът-сиген болгаш чаш мыйгак-хараганнар-биле шыптыңган ужу-кыдыы чок көк-көк каъттар эгелээн. Оларның чамдыктары бедик, аразында ханы кашпал өзеннерлиг. Өзеннер иштиниң ыяжы шыргай болгаш узун суук-суук. Бажында эвээш будуктарлыг узун шивилер, аныяк дыттар, ында-хаая хөнү сынныг хадыңнар бо-ла таваржыр. (М. Көжелдейни-биле)

Бедик даглар, тайгалар, хөй-хөй хөлдер амытаннарга таарымчалыг бооп турган. Дүрген чоруттунмас, улуг пөштер, суук чойганнар, мыйгак-хараганнар шаптыктааш турар. Элик-даа, ыттар-даа, аъттыг кижиде-даа эзим иштинче кирип, чиде берген. (О. Саган-оолдуу-биле)

 260. Дараазында чүве аттарын номчунар. Оларның аразындан утказы-биле ылгалып турар артык чүве аттарын айтыңар, оларны чүге ылгап турарыңарны тайылбырлаңар.

Даглар, сандайлар, өөреникчи, номнар;
Бяштар, тайгалар, шеттер, бажыңнар;
Сыннар, тааннар, чоннар, чалгыглар;
5 кижиде, 3 чурук, 7 каъттар, 2 элик.

 261. Чүгле чаңгыстың санын илередир чүве аттарының дугайында 3 тывызыктан бжиңер. Чи жэ э: *Дээр дугайында.*

Ү л е г е р и. Кара хойнуң кежин сойгаш, чаткан дег,
кандыг кончуг көккүр өңгүр чоор.

§39. Чүве аттарының хамаарылга хевири болгаш ооң кожумактары

 Хамаарылга кожумактарлыг чүве аттары бир чүвениң кандыг-бир кижиге азы чүвеге хамааржып чоруурун илередип турар болгаш **чүзү? чүлери?** деп айтырыгларга харыылаттыңар. Чи жэ э: *авамның тону, бажыңның эжи, дагның бажы, кижиниң сөзү.*

262. Дараазында сөзүглелден хамаарылга кожумактыг чүве аттарын болгаш оларга хамааржыр чүве аттарын тыпкаш, ушта бжиңер.

Чайның хүнү. Дээрниң өңү чиңгир-ле көк. Хүннүн херелдеринден каът-каът бажыңнарның улуг соңгаларының шилдери чайынналып тургулаан. Ленин кудумчузунуң бир талазының кыдыы-биле Оюмаа угбашкылар кылаштажып органнар. Бичии Орлан-оол угбазының холундан четтинмишаан, буттарының баштарынга өрү шурагылап чораан. (Х. Ойдан-оол)

Ажык үннер-биле төнгөн чүве аттарынга ажык эвес үн-нер-биле эгелээн хамаарылга кожумактары немежир. Чижээ: башкы – башкы[м], башкы[ң], башкы[зы], башкы[выс], башкы[ңар].

Арын	Чаңгыстың саны	Хөйиң саны
1-ги	-м	-выс, -вис, -вус, -вүс
2-ги	-ң	-ңар, -ңер
3-кү	-зы, -зи, -зу, -зү	-зы, -зи, -зу, -зү

263. Дараазында чүве аттарын хамаарылга хевиринге өскерткеш, ооң хамааржыр сөзүн база немеп бижир. Хамаарыштырарының падежиниң болгаш хамаарылга кожумактарын шыйыңар.

Үлегери: аялга – ыры[ның] аялга[зы], ...

Сырга, бүрү, харыы, шооча, сорулга, утка.

Ажык эвес үннер-биле төнгөн чүве аттарынга ажык үн-нер-биле эгелээн хамаарылга кожумактары немежир. Чижээ: ном – ном[ум], ном[уң], ном[у], ном[увус], ном[уңар].

Арын	Чаңгыстың саны	Хөйиң саны
1-ги	-ым, -им, -ум, -үм	-ывыс, -ивис, -увус, -үвүс
2-ги	-ың, -иң, -уң, -үң	-ыңар, -иңер, -уңар, -үңер
3-кү	-ы, -и, -у, -ү	-ы, -и, -у, -ү

264. Номчуңар. Үзүндүден хамаарылга кожумактыг чүве аттары кирген сөс каттыжышкыннарын айтыңар. Оларның аразындан туугай чүве аттарын тывыңар.

Шиижектиң ырлаарын дыңнап, чаражын магадап олур бис. Чараш шиижек ырлап-ырлап, Толяның белеткеп каан уя-хааржаанче караш диди. Толяның өөрүшкүзүн деңнээр чүве чок! Карактарында өөрүшкүнүң отчугажы кыптыгып, арнынга аас-кежиктиң хүлүмзүрүү чайнай берген, адыжын часкаан, самнап-девээн тур. *(К. Аракчаа)*

265. Сөзүглелде хөй сектер орнунга адаанда бердинген чүве аттарынга хамаарылга кожумаан немевышаан, оларны салыңар.

Кырган-авам эки ырлаар, чараш үннүг боорга, ындыг чүве ыйнаан: кожа аалдар ... хоскан хойну тоотпалаар; ... хоскан өшкүнү чучуулаар; ... хоскан инекти хөөглээр дээш ону чалап аппаар. Оларны ырлап алзыр тус-тус аяннар бар: аңаа бо-ла чалаан турар. Шынап-ла ол баргаш, демги хоскан малдарны ... ынакшыыр кылдыр алзып бергеш келир. Малчын кижиги бүрүзү, ылаңгыя херээжен чон, ол аялгаларны билер. *(С. Сарыг-оол)*

Бердинген сөстөр: *төл, бызаа, анай, хураган.*

 266. Сөзүглелде хамаарылга кожумактыг чүве аттарын ушта бижээш, арын кожумактарын тывыңар. Ук чүве аттарын орус дылче очулдуруңар.

Ачам сыскыыр ажылын доозупкаш:

– Ам-на ийи инээң сүдүн хайындыргаш, өремезин чыып, уругларыңга² амданныг тарактан шуглап бербес сен бе – дээш, авамче хүлүмзүрүп кагды. *(С. Кууларныы-биле)*

Бис аъттарывысты², шарыларывысты оъткарып, боттарывыс чемненип алдывыс. Балдыларывысты туткулап алгаш, даг иштинче кире бердивис. Дус каккан кижилер шак-

кыңайндыр соп-ла турлар, дустуң чаштанчыларындан²-даа чалданмас. (С. Танов)

267. Номчуңар. Сөзүглелге даянып, аңаа өттүндүр бодуңарнын өг-бүлөңөр болгаш оларның сонуургаар, кылып билир чүүлүңүң дугайында кыска чогаадыгдан бижичер.

Мээң кырган-авамдан эгелээш, ол-ла даай-аваларым, угбаларым дөгере-ле игил, бызаанчы, дошпулуурдан чадаган чедир тутканын-на ырладып, кожаңнадып чугаалады бээр. Кырган-авам оларны дыңнап, өгден үнүп-кирип маңнап, ажылдап тура-ла, кым-на бичии шын эвес ойнапкан болза, чандыр албас. (С. Сарыг-оол)

268. Дараазында чүве аттарының аразындан утказы-биле ылгалып турар артык чүве аттарын айтыңар. Чүге олар артык деп санап турарыңарны бадыткаңар.

Хөлүвүс, солунуңар, бодалывыс, ажылывыс;
Дүлгүүрүң, ырызы, онаалгаң, хөйлеңиң;
Чагаазы, тону, уязы, шивизи;
Удазыным, сыргам, хүнүм, саазыным.

269. Хамаарылга кожумактыг чүве аттары кирген 3 тывызыктан бижичер.

Ү л е г е р и . *Тоолум дошта, тывызыым дытта.*

§40. Чүве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бижиири

Дүлей үннер-биле төнгөн чүве аттарынга ажык үн-биле эгелээн хамаарылга кожумактары немежирге, ол дүлей үннер ыткыр үннер-биле солчу бээр, бижикке оларны ыткыр үжүктөр-биле бижиир. Ч и ж э э : *кас – казы, ат – ады, ук – угу, хеп – хеви, пөш – пөжү.*

270. Номчуңар. Хамаарылга кожумактыг чүве аттарын тып-каш, оларның кожумактарын айтыңар. Дүрүмге чагыртып турар чүве аттарын адаңар.

Молдурга мунуп өөренир сен! – дээш, бир хүрең мол-дурганы мундурупкан. Ийи будум-биле так кызыпкаш, ийи холум-биле семдер дүктеринден так кылдыр туттунупкан мен. Бажым бирде аткаар ойташ дээр, бирде бурунгаар доңгаш дээр, дер-бузум-даа хөлчок болган. Арай боорда доктаадып алдым. (С. Тановтуу-биле)

271. Сөзүглелде хөй сектер орнунга тааржыр сөстөрни салгаш, оларның шын бижилгезин тайылбырлаңар. Сөзүглелди дүжүрүп бижичер.

Пөш – оран-чурттун чараш каас ..., байлаа. Киш, диич болза пөштүг, күдүрээлиг* черге чоруур болгай. Пөштүң ... көрүңер. Ол дээрге – бир-ле алдын-дыр! Пөштүң картын эмге хереглеп турар. Пөш ... чымчак, ынчангаш ооң-биле нарын чүвелер чазаар... Ооң ...-биле шимелде кылыр – деп, Чаңчаар ирей пөштүң ... бир-ле эртемден дег санап тайылбырлаан. (Л. Чадамбаныы-биле)

Бердинген сөстөр: *будуу, тооруун, үңүжү, ыяжы, ажыын.*

272. Үлегер домактарның утказын тайылбырлаңар. Үлегер домактардан хамаарылга кожумактыг чүве аттарын тыпкаш, оларны эге хевиринге салыңар. Шын бижилгезин дүрүмнөр-биле бадыткаңар.

Үлегери: *сөзү – сөс, ...*

Теректиң бүрүзү ажыг,
тенектиң сөзү анчыг.

Ээремниң дүвү ырак,
эртемниң дөзү ырак.

Аяар *г* деп үн-биле төнгөн чүве аттарыга ажык үн-биле эгелээн хамаарылга кожумактары немежирге, ук *г* деп үн

* *Күдүрээ* – ине бүрүлүг ыяштар дөзүндө үлдүргей хөрзүн.

чиде бээр болгаш чүве ады биле кожумактың ажык үннери кожаланышкаш, узадыр адаар ажык үн болу бээр. Чижээ: *өг – өө, чайлаг – чайлаа, чилиг – чилии, одуруг – одуруу.*

Дүрүмге чижектиң тайылбыры: *чайлаг + ы > чайлагы > чайлаы > чайлаа.*

Чайлаг деп чүве адынга ажык үн-биле эгелээн хамаарылга кожумаа немежирге (*чайлаг + ы*), ук *г* деп үн чиде бээр (*чайлаы*). Чүве ады биле кожумактың ажык үннери кожаланышкаш (*чайлаы*), узадыр адаар ажык үн болу бээр (*чайлаа*).

273. Сөзүглелди номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрдө хамаарылга кожумаан айтыңар. Оларның эге хевирин тодараткаш, аңаа немешкен кожумактарны чыскаап бижирер.

– **Аъдыңар** боштуна берип-тир, тутчуп берээл – депкен болдум.

– Өртевес аът. Мээң чоруур оруум шырыш аргалар. Чүгле ижер суун көргүзүп каар мен. **Одаам** көргүзүп каар мен. Эзер, чонаан сойгаш, чүгле **бажыңга** чулар кедирип каар мен – дигеш, Эртине кырган аъдынга кончуг чоргаарланган янзылыг болду. (*М. Кенин-Лопсанныы-биле*)

274. Бердинген чүве аттарыңга хамаарылга кожумактарын немеңер. Тургузуп алган сөс каттыжышкыннары-биле домактардан чогаадыңар.

Сөөктүң (чилиг), кырган-ачамның (кыштаг), аваның (чагыг), Тываның (даг), өгнүң (баг), шүлүктүң (одуруг), илеткелчиниң (дыңнадыг).

Дүлей *к* деп үн-биле төнгөн ийи болгаш оон-даа хөй слогтуг чүве аттарыңга ажык үн-биле эгелээн хамаарылга кожумактары немежирге, ук *к* деп үн баштай ыткыр *г*

деп үнче шилчий бээр, ооң соонда *г* деп үн 2 ажык үннүң аразынга чиде бээр. Дөс биле кожумактың ажык үннери кожаланышкаш, узадыр адаар ажык үн болу бээр. Ч и ж э э: *чорук – чоруу, көрүңчүк – көрүңчү.*

Дүрүмгө чижектиң тайылбыры: *кудурук + у > кудуруку > кудуругу > кудуруу.*

Кудурук деп хөй слогтуг чүве адынга ажык үн-биле эгелээн хамаарылга кожумактары немежирге (*кудурук + у*), ук *к* деп үн баштай ыыткыр *г* деп үнче шилчий бээр (*кудуругу*), ооң соонда *г* деп үн 2 ажык үннүң аразынга чиде бээр (*кудуруу*). Дөс биле кожумактың ажык үннери кожаланышкаш, узадыр адаар ажык үн болу бээр (*кудуруу*).

275. Сөзүглелди номчуңар. Адаанда онаалгаларны күүсединер.

Тооргу – иви төрелдиг аңнарның эң бичиизи. Ол кончуг кичээнгейлиг аң болганда, ол кижги караанга ындыг-ла белен көзүлбес. Тооргунуң караа көскү, кулаа дыжы болгаш, бодунуң дайзыннарын мурнай-ла эскерип каар. Тооргунуң соңгу ийи буду узун, мурнукузу кыскажак. Ол кончуг аваангыр, кашпагай аң. (*С. Майнактыы-биле*)

● **1.** Тооргунуң дугайында чүнү чугаалап болур силер? Ооң дүр-зүзүн чуруп чугаалаңар. **2.** Сөзүглелде хамаарылга кожумактыг чүве аттарын тыпкаш, оларның эге хевирин тодарадыңар. Кандыг дүрүмгө чагыртып турарын хайгаараңар.

276. Дараазында бердинген чүве аттарынга хамаарылга кожумактарын немээш, оларга хамааржыр чүве аттарын айтыңар. Тургузуп алган сөс каттыжышкыннары-биле домактардан чогаадыңар.

Үлегери: *Эдек – эдээ, дагның эдээ. Кырган-ачамның аалы дагның эдээнде турар.*

Кыдырааш, одаг, кулак, дош, эжик, оът, дуюг, хол-хап.

-рт деп үннерге төнгөн чүве аттарына ажык үн-биле эгелээн хамаарылга кожумактары немежирге, *т* деп үн быткыр үнче шилчивес, ынчангаш ону *т* хевээр бижиир. Ч и ж э э: *чурт – чурту, курт – курту, дөрт – дөртү.*

277. Сөзүглелде автор бойдуста болуп турар өскерлишкіннер кижиниң сагыш-сеткилин хөлзедиптерин канчаар чуруп көргүзүп турарыл? Хамаарылга кожумактыг чүве аттарын тыпкаш, оларның хамаарылга кожумактарының шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Оораш хемниң оът-сигени ногаарарып, өң-баазын чечектери частып турган. Кара чажындан күш-ажылга хандыкшып мергежээн тудум-на, оран-чуртунуң бойдузун, үнүш-дүжүдүн сонуургап, чарашсынып эгелээр чүве чораан. Артында-ла агаар-бойдустуң тыныжы чылыг, сериин салгыны кижиниң сагыш-сеткилин сергедиптер. (С. Танов)

 278. Тывыктарны номчааш, харызын тыпкаш, дүжүрүп бижиңер. Хамаарылга кожумактыг чүве аттарын айыткаш, оларны тургуузуңуң аайы-биле сайгарыңар.

Тевезин мунган,	Хаваа калбак,
тарбаганын ызырган,	караа сыгыр,
аъдын хойлаан,	кулаа докпак,
өшкүзүн четкен,	кудуруу чолдак.
хоюн чүктээн,	
ыдын мунган.	

§41. Үлегерлеп алган чүве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бижири

Чымчак демдек-биле төнгөн чүве аттарына хамаарылга кожумаа немежирге, ук чымчак демдекти биживес. Ч и ж э э: *ансамбль – ансамбли, библиотекарь – библиотекары.*

279. Дараазында домактарда үлегерлээн чүве аттарын айыткаш, оларның тургузуун сайгарыңар. Шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Уруглар хек үнү дыңналган черге бүдүү чеде берген. Олар фонарын чырыда кааптарга, ийи аныяк хекчигештер узун кудуруктарын чая каапканнар. (М. Эрген)

“Моон соңгаар номум черле шокарлавас мен” деп иштинде чугаалангаш, номун портфелиниң иштинче суга берген. (Х. Ойдан-оол)

Элезинниг ховунун
корабли дидирткен,
элдепейлиг теве мал –
кончуг солун амытан.

(К. Чыльдүм)

Сөөлүндө *в, г, д, ж, з* деп үжүктөр бижээн үлегерлээн чүве аттарыңга хамаарылга кожумаа немежирге, ол-ла үжүктөрни хевээр бижиир. Чи жээ: *архив – архиви, монолог – монологу, сад – сады, таз – тазы, пейзаж – пейзажи.*

280. Дараазында үлегерлээн чүве аттарын хамаарылга хевиринге өскерткеш, оларга хамааржыр сөстөрүн немеп бижиңер.

Үлегери: *технолог – бцдүрүлгениң технолог, ...*

Архив, сад, каталог, гараж, диалог, массаж.

Сөөлү дүлей үнге төнгөн чүве аттарыңга хамаарылга кожумаа немежирге, ук үн ыыткыр апаар. Чи жээ: *укроп – укрову, цех – цеги, шкаф – шкавы, билет – биледи, огурец – огурези.*

281. Сөзүглелде хамаарылга кожумактыг үлегерлээн чүве аттарын айтыңар, оларның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Оол чемненип алгаш, удаан орунун эдип каапкан. Оон стол кырында аяк-шынакты чуггаш, чем шкавынга аппарып салгылаан. (Х. Ойдан-оолдуу-биле)

Пулемёдумну талдан дүжүргөш, черге белеткей салып кааш, шекпен тонумну ужулдум. (А. Ондарны-биле)

Авааңгыр, амдыы эрес бичии оол “Смена” деп аппаратадын чүктөп алгаш, эзим-арга кезип, аңнар, куштар тырттырып чоруп бээр. (Х. Ойдан-оол)

Дараазында айда Европаның кубогу дээш шенелде маргылдаага киржир. (“Тываның аныктары” солундан)

 282. Сөзүглелде үлегерлээн чүве аттарынга хамаарылга кожумактарын немеп, сөзүглелди номчуңар. Адаанда бердинген онаалгаларны күүсединер.

Огородтуң дүжүдү² чаагай боорга, күзүн, ылаңгыя бичии уруглар дыка амыраар. Кожа-кожа эш-өөрүвүске “мээң (морковь), мээң (огурец), бо, улуун көр даан” деп бот-боттарывыска көөргедип, көгдүредир дайнап тургулаар бис. Аваларывыс² ону дыңнааш: “Чайын эки ажаашпас болзуңарза, мээң (морковь), (помидор), (редиска), (укроп) улуун деп көөргеттинер харыыңар кайда боор ийик” – деп каар. Ол чугаада ужур-ла бар: ажыл кылбас болза, амдангыч чем кайыын халас кээр дээн уткалыг. (Э. Кечил-оолдуу-биле)

 1. Сөөлгү домактың утказын канчаар билип тур силер? Харыыңарны бадыткаңар. **2.** Үлегерлээн чүве аттарынга хамаарылга кожумактарын немеп, ушта бижиңер. Оларның шын бижилгези кайы дүрүмгө чагыртып турарын хайгаараңар.

Сөөлү *кс, рс, рк, лк, льс (лс), йс, рф* чергелиг ийи ажык эвес үннерге төнөр орус дылдан үлегерлеп алган чүве аттарынга хамаарылга кожумаа немежирге, сөөлгү ажык эвес үжүктүң соонда дыңналып турар ажык үннүң

чогуур үжүүн немевишаан, ук дүлей үжүктү ыткыр үжүк-биле солуп бижиир. Чижээ: *курс – курузу, парк – парыгы, полк – полугу, рейс – рейизи.*

283. Номчуңар. Үлегерлээн чүве адының шын бижилгезин тайылбырлаңар. Карартыр парлаан чүве аттарын орус дылче очулдуруңар.

– Очур-оол кандыг-даа дүрзүлери ол хевээр тудуп шыдаар кижиге. Оң бажыңында пластилинден, малгаштан, ыяштан кылган чүвелери дыка хөй.

– Чүге оң мурнунда чугаалавайн турган сен, Боря? Оон башка Очур-оол уругларның уран кылыглар конкурзунга киржиң болур турган-дыр – деп, Мерген-оол чемелээн.

(Е. Танованы-биле)

284. Дараазында бердинген сөстөргө хамаарылга кожумаан немең, оларга утказының аайы-биле тааржыр сөстөрни салып, домактардан чогаадыңар. Үлегерлээн чүве аттарының утказын, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Үлегери: *курс – курузу. Долаана угбам көдээ ажыл-агый колледжизиниң чиккү курузунда өөренип турар.*

Курс, аванс, конкурс, комплекс, обелиск, рейс.

Сөөлү *нс, нк, нг, нт, нд, зд, ск, кс, кт, вт, пт, фть* чергелиг ийи ажык эвес үжүктөргө болгаш *ч* деп үжүк-биле төнөр орус дылдан үлегерлеп алган чүве аттарыңга хамаарылга кожумаа немежирге, сөөлгү ажык эвес үжүктүң соонда дыңналып турар ажык үннүң чогуур үжүүн немең бижиир. Чижээ: *романс – романсызы, бланк – бланкызы, мониторинг – мониторингизи, парламент – парламентизи, стенд – стендизи, поезд – поездизи, диск – дискизи, комплекс – комплеккиси, такт – тактызы, рецепт – рецептизи, нефть – нефтизи, скрипач – скрипачызы.*

285. Дараазында чүве аттарын хамаарылга хевиринге өскерткеш, олар-биле домактардан чогаадыңар.

Банк, фонд, киоск, рецепт, президент, матч.

286. Дараазында домактардан үлегерлээн чүве аттарын ушта бижээш, хамаарылга кожумаан демдеглеңер. Оларның утказын “Орус дылдың тайылбырлыгы словарь” дузазы-биле тайылбырлаңар.

Тываның күрүне университетинде Кадыкшыл төвү, бассейнниг күш-культура болгаш кадыкшыл комплекизи, спортчу клуб, чемненилге комбинады чедиипкинниг ажылдап турар. (*“Тываның аныяктары” солундан*)

Поездиниң соңгаларын өттүр делгем ховулар, аргалар, даглар көстүп эртип тургулаан. (*О. Саган-оол*)

Юбилейлиг чылда ынак хоорайывыска улуг чаартылгаларны кылыр: Гастелло аттыг даштынылга парыгының иштин, Улуг-Хем эриин болгаш “Азия төвү” обелискизин чаартыр. (*“Тываның аныяктары” солундан*)

Сөөлү *ст, сть, тт, сс, пп* чергелиг ийи ажык эвес үн-нерге төнөр орус дылдан үлегерлеп алган чүве аттарынга хамаарылга кожумаа немежирге, оларның сөөлгү үжүү чиде бээр болгаш мурнундаазын ыткыр үжүк-биле бижиир. Ч и ж э э: *журналист – журнализи, область – облазы, ватт – вады, класс – клазы, грипп – гриви.*

287. Скобкалар иштинде үлегерлээн чүве аттарынга хамарылга кожумактарын немеп, номчуңар. Оларның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Тыва театрның алдарлыг артистериниң бирээзи Мариам Алексеевна Рамазанованың дугайында эки сактыышкынны тыва телевидениениң (журналист) Анатолий Серен дамчыдылга кылгаш, ону ооң алдын (фонд) арттырып каан. (*“Алдын кушкаш” сеткүцүлден*)

Нина бурунгу чылын башкы (институт) дооскан. Ол институттуң сөөлгү (курса) өөренип тургаш-ла, ырак солун черге барып ажылдаар деп үзе бодап алган. *(Б. Ондар)*

Бистиң республикавыс Бурят, Даг-Алтай, Хакасия республикалар, Красноярск край, Иркутск (область) болгаш Моол Арат Республика-биле кызыгаарлажып турар. *(В.Л. Биче-оол, К.О. Шактаржык)*

Саян ансамблиниң (солист) Долаана Куулар өткүт үнү-биле чараш ырны күүсеткен. *(“Тываның аныяктары” солундан)*

-рт деп ажык эвес үннерге төнер орус дылдан үлегерлеп алган чүве аттарынга ажык үн-биле эгелээн хамаарылга кожумаа немежирге, *t* деп үн ыткыр үнче шилчивес, ынчангаш ону *t* хевээр бижиир. Ч и ж э э: *курорт – курорту, паспорт – паспорту, концерт – концерти.*

288. Сөзүглелден үлегерлээн чүве аттарының шын бижилгезин тайылбырлаңар, оларның хамаарылга кожумаан демдеглеңер.

Ол танкылар хайгыылчы танк отрядының башкы доскуулу болган... Документилеримни чүгле дээди командылал черинге көргүзөр ужурлуг мен... Ол танкист Катяның паспортун карман фонары-биле үстүнден куду чырыткаш, дораан эгидип берген. Силерни корпустуң штавынга танкыга олурткаш, доп-дораан чедирер деп айтышкын бар. *(А. Фадеевтии-биле)*

289. Номчуңар. Үлегерлээн чүве адын тыпкаш, оң шын бижилгезин тайылбырлаңар. Мергежилгениң сөзүглелинге даянып, бодуңарның сонургалыңар азы эки кылып билир чүүлүңер дугайында бижииңер.

“Чедер” курортунга эки дыштанып, шыдыраа ойнап алганым мээң өөрениримге, республиканың элээди болгаш улуг улус аразынга шыдыраа маргылдаазынга киржиринге улуг белеткел болган деп бодаар мен. *(А. Ондарныи-биле)*

Байырлалды республиканың уран чүүл мастерлериниң болгаш бот-тывынгыр коллективтериниң концерти улам-чылаан. (“Тываның аныяктары” солундан)

ЧҮВЕ АТТАРЫНЫҢ ПАДЕЖТЕРИ

Падеж дээрге чүве адының өске сөстөргө кандыг-бир хамаарылгазын илередир грамматиктиг хевири. **Чи жээ:** *Чечек частып келди. Чечектиң өңү сарыг. Оолак белекке чечекти берген. Авазы чечекке амыраан. Чечекте хөй бичии бұрчлар бар. Ары чечектен чечекче ужуп турган.*

Чечек деп чүве адының ангы-аңгы падеж хевирлери: *чечектиң, чечекти, чечекке, чечекте, чечектен, чечекче.*

Тыва дылда чеди падеж бар. Чүве адының падеж хевирлери кылдыныгның боттандырыкчызын (субъект), кылдыныгның угланган чүүлүн (объект), кылдыныгның кижиге угланганын (адресат) база чүвениң, кылдыныгның туружун илередип турар.

§42. Адаарының падежи

Адаарының падежинде чүве ады кылдыныгның боттандырыкчызын илередир болгаш **кым? кымнар? чүү? чүлөр? чүзү? чүлери?** деп айтырыгларга харыылаттынар. Ол домакка **кол сөс** болур. **Чи жээ:** *Угбам (кым?) ырлап олур. Өөреникчилер (кымнар?) чечектер суггарып турлар. Хем (чүү?) сыыгай берген. Чазын кара-баарзыктар (чүлөр?) чанып кээрлер.*

290. Номчуңар. Сөзүглелден адаарының падежинде чүве аттарын тыпкаш, адаңар. Олар кандыг айтырыгга харыылап турун тодарадыңар. Ук чүве аттары чүнү илередип турарыл?

Бир-ле күзүн хой кадарып чор мен оң. Аңгыста тараа хооразындан чаңгыс торлаа ужуп үндү эвеспе. Тал бажынга орган сааскан ону көрүп каш, сүрүп ужа берди. Торлаа бөкпек хараган дөзүндө хонупту...

Чоокшулап чеде бердим. Торлаа ужар харыы-даа чок, эгиштеп чыдыр. Чырыктары хыраалай берген. Тыныжы бодунуң шаа-биле буруңайнып үнүп тур.

Каш хонганда, хой бажы дозуп чорааш, демги хараганымга келдим. Торлаа дыштанып алгаш, ужуп чоруй барган болду. Харда ооң чалгыннарының изин көрдүм.

(К. Кудажыныны-биле)

291. Чурукту топтап көрүнер. Чурукта чүнү чуруп каан-дыр? Кылдыныгның боттандырыкчызын илередип турар чүве аттарын адаңар. Олар-биле чурукта часкы үениң дугайында харылзаалыг сөзүглелден тургузуңар. Сөзүглелиңерде домактарның кылыг сөстери чүнү илередип турарын хайгаараңар.

292. Хөй сектер орнунга турза чогуур чүве аттарын салгаш, дүжүрүп бижиңер. Олар домакта кандыг кезигүн болуп турарыл? Оларның адаан шыйыңар.

– Че, Тожу хөлүңер бо-ла болгай!...

Хөлде моторлуг ... шимээн-дааштыг халчып тургулаан. Хемелерлиг ... балыктаан, хөлде хөй-ле ... эжинген, чамдыктары волейбол ойнаан. Ак-сарыг өңнүг бичежек ... кудумчулай чергелештир көстүп тургулаан. Ак-көк дээрде дыка бедикте ... ужуп бар чораан. (Л. Чадамбаны-биле)

Бердинген сөстөр: *кижилер, хемелер, самолёт, дыштаныкчылар, бажыңчыгаштар.*

Адаарының падежинде чүве ады домакка сөглекчи база бооп болур. Чи жээ: Айдысмаа – *клазында тергиин өөреникчи*. Шиви – *ине бүрүлүг ыяш*. Сыргалар – *кыс кижиниң каасталгазы*. Бай-Хаак – *Таңды кожууннуң төвү*.

293. Номчуңар. Адаарының падежиниң хевиринде чүве аттары домакта кандыг кежигүн болуп турарын хайгаараңар. Кол сөс, сөглекчилерниң адаан шыйгаш, кырынга чугаа кезээн айтыңар.

Үлөгери: Каа-Хем – *Енисейниң ийиги үстүкү адыры*.

Каа-Хем – Енисейниң ийиги үстүкү адыры. Ол ийи башталып тывылган. Оң талакы бажы – Кызыл-Хем. Бо хем Моол Республиканың девискээринден Шишхид-Гол деп аттыг эгелээн. Хемниң шын ады Кызаа-Хем, чүгө дээрге ол кадыр боомнарлыг кызаа кашпал иштинде агып чыдар. Солагай талакы бажы – Балыктыг-Хем. Бо хем Сенгилең сынның соңгу ийлеринден үндүр аккан. Тере-Хөл ыйгылаажында хемниң уну калбак, агымы оожум. Ыйгылааштан үнгөш, хем кызы уннуг, шапкын агымныг даг хеми апаар. Ооң эң улуг адыры – Каргы. (В.Л. Биче-оол, К.О. Шактаржык)

294. Номчуңар. Адаанда бердинген онаалгаларны күүсединер.

– Төрээн бойдус бистерни ада-иевис ышкаш өстүрүп карактаар, ашкаар-чемгерер, хепкерер, өөредир, камгалаар.

Хүн, Суг, Агаар – бистиң өңнүктеривис деп чүве ол – деп, капитан сургаалдыг чугаалаан.

– **Арга-ыяш** – бистиң ногаан өңнүктеривис-ле болгай – деп, Лена база немей тыртып каан. (*Л. Чадамбаныы-биле*)

 1. Сөзүглелде капитан биле Ленаның чугаазын канчаар билип тур силер? **2.** Карартыр парлаан чүве аттары домакта кандыг кежигүн болуп турарыл? Харыыңарны бердинген үлегер-биле бадыткаңар.

Үлегери: *Бойдус* деп чүве ады домакта кол сөс болуп турар. Чүге диге, бирээде, кылдыныгның боттандырыкчызын илередип турар; ийиде, чүү? деп айтырыгга харыылап турар; үште, адаарының падежиниң хевиринде турар.

 295. Тывызыкты номчааш, харыызын тывыңар. Ында чүве аттары домакта кандыг кежигүн болуп турарын тодарадыңар, оларже айтырыгны салгаш, домак кежигүнүн шыйыңар.

Аргада чолдак ыт ээрип тур.

 296. Номчуңар. Бо сөзүглелде чүнүң дугайында чугаа чоруп турарыл? Домактарда кылдыныгның боттандырыкчызын илередип турар чүве аттарын айтыңар.

Чайын көдээ суурга магалыг-ла. Долгандыр чечек, сиген хөлбеңнээн. Суур бажында аргада куштар янзы-бүрү үннери-биле ырлашкан. Тодуг инектер дыттар доорзунда шөлээн кегженип чыткылаар. (*Е. Танова*)

 297. 296 дугаарлыг мергежилгениң сөзүглелинге даянып, часкы бойдуста болуп турар өскерлиишкиннерниң дугайында кыска чогаадыгдан бижинер. Чогаадыыңарда кылдыныгның боттандырыкчызын болгаш оларның кылдыныын илередип турар сөстөрни айтыңар.

§43. Хамаарыштыарының падежи

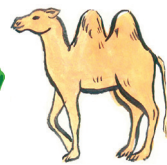
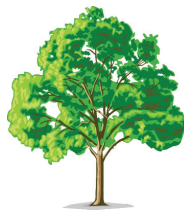
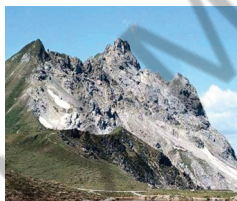
Хамаарыштыарының падежинде чүве ады бир чүвениң кандыг-бир чүвеге хамаарылгазын илередир болгаш *-ның* (оон вариантылары: *-ниң, -нуң, -нүң, -дың, -диң, -дуң, дүң, -тың, -тиң, -туң, -түң*) деп кожумак дузазы-биле хевирлеттинер.

Олар кымның? кымнарның? чүнүң? чүлерниң? деп айтырыгларга харыылаар болгаш домакка тодарадылга болур. Чи жээ: *Авамның* (кымның?) *эжи хулумзирүп олуру*. *Эштеримниң* (кымнарның?) *үннери дыңналып келди*. *Өрээлдиң* (чүнүң?) *эжи ажыттына берген*. *Чазын ыяштарның* (чүлерниң?) *бүцректери частып кээр*.

298. Чуруктарны көргөш, хамаарыштыарының падежинде болгаш хамаарылга кожумактыг чүве аттарындан сөс каттыжышкыннарын тургузуңар, олар-биле домактардан чогаадыңар.

Ү л е г е р и : Куш – куштуң чалгыннары.

299. Кичээнгеилиг номчуңар. Дараазында онаалгаларны күүсединер.

...Мергенниң эриктерин сүүр-сүүр баштарлыг даглар илчирбелендир дистинчип алган камгалап турар. Ол дагларның бажынга чайгы кончуг изиг хүннерниң үезинде безин хар меңги хевээр чайыннанып чыдар. Мерген унунуң үнүжү ынчангаш байлактыг болгаш дириг. Хемниң уну чайның кончуг изиинде безин дагның өң-баазын чечектери-

биле каастаныпкан чыдар, ооң чаражынга кижиниң караа дек-ле салдынмас. (С. Токаныы-биле)

1. Мерген хемниң чурумалын номну хаап алгаш, бижинер.
2. Бижип алган сөзүглелиңерде хамаарыштырарының падежинде чүве аттарын тыпкаш, айтырыын салгаш, адаан шыйыңар. Олар домакка кандыг кежигүн болурул?

300. Хамаарыштырарының падежинде болгаш хамаарылга хевиринде чүве аттарын ушта бижинер. Олар чүнү илередип турарын хайгаараңар. Ук чүве аттары домакта кандыг кежигүннер болуп турарыл? Оларның адаан шыйыңар.

Хар чаа-ла эрип калган. Ыяш бүрүзү оът-көк үнгелек. Шаараш арыг часкы хүннүң алдын-сарыг херелдерин харамдыгып дозуп ап турганзыг. Ужуп эрткен дуруяаларның ыды талыгырдан кыңгырткайнып дыңналып турган. Кыштың чыккылама соогундан деспейн, төрээн арыынга шыдажып кыштаан бора-хөкпештер, тааннар, саасканнар амырап турганнар. (Е. Танованыы-биле)

301. Номчуңар. Сөзүглелдиң кол утказын тодарадыңар. Сөзүглелге даянып, кижилерниң дириг амытаннарга хамаарылгазының дугайында харылзаалыг чугаадан тургузуңар.

Ак аңчы караанга шуут бүзүрөвээн. Кылаштап орган кокпазының ужунда бир элик тепкиленип чыткан, ол аңаа дүрген-не халып четкен. Эликтин чүгле ийи караа дозураңнаар. Ол дузакка бертен кирген хевирлиг. Үш каат кылдыр катый өрээн сывырындак дузак эликтин хөрээ биле холун шавылдыр кире берген. Девидээн аң аай баш чок чүткээш-даа, адырлып чадашкан. Хөөкүйнүң чүгле быкты догдаңнаар...

«Оран-делегейниң аңын мынчаар канчап хилинчектеп өлүрер боор» деп Ак аңчы бодангылаан. (Б. Хөвөңмейнии-биле)

302. Сөзүглелди номчуңар. Ында карартыр парлаан чүве аттары домакта кандыг кезигүн болуп турарыл? Харыыңарны үлегер аайы-биле бадыткаңар.

Үлегери: *Бурулери* деп чүве ады домакта кол сөс болуп турар. Чүге дизе, бирээде, ол кылдыныгның боттандырыкчызын илередип турар; ийиде, чүзү? деп айтырыгга харыылап турар; үште, адаарының падежиниң хевиринде турар.

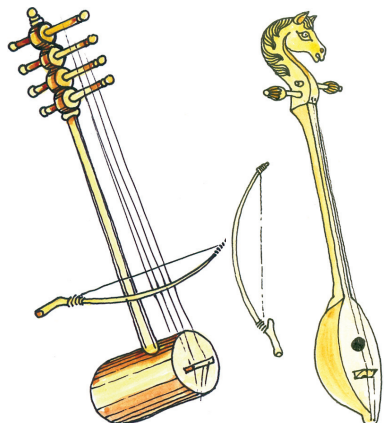
Дыттарның деп чүве ады домакта тодарадылга болуп турар. Чүге дизе, бирээде, ол хамаарылгазын илередип турар; ийиде, чүнүң? деп айтырыгга харыылап турар; үште, хамаарыштырарының падежиниң хевиринде турар.

Дыттарның болгаш **хадыларның** бүрүлери төктүп калгылаан. Ынчалза-даа селбегер **пөштерниң** болгаш шилгедек шивилерниң бүрүлери канчалбаан-даа. Күскү **өскерлиишкиннер** оларга хамаанчок чүве дег бир дески кара-ногаан апарган турганнар. Пөштериниң **будуктарының** баштарында **тооруктар** ийи-ийи, үш-үш кылдыр кожалажыпкан турганнар. А шивилерниң **чочагайлары** сүвүр-сүвүр апаргылаан тургулааннар. (*О. Саган-оолдуу-биле*)

303. Тывызыктарны тывыңар. Хамаарыштырарының падежинде болгаш хамаарылга хевиринде чүве аттары кирген 2 тывызыктан немеп бжиңер.

Кулугурнуң кулаан долгаар.
Барасканның баарын суйбаар.

Кадын кыстың караа чараш.

§44. Онаарының падежи

Онаарының падежинде чүве аттары кылдыныгның угланганын (объектизин) илередир болгаш *-ны* (ооң вариантылары: *-ни, -ну, -ну, -ды, -ди, -ду, -ду, -ты, -ти, -ту, -ту*) деп кожумак-биле хевирлеттинер.

Олар кымны? кымнарны? чүнү? чүлерни? деп айтырыгларга харыылаар болгаш домакка немелде болур. Чи жэ э: *Башкы Болатты (кымны?) кыйгырыпкан. Авазы уругларын (кымнарны?) мактаан. Чойгана шүлүктү (чүнү?) эки доктаадып алган. Оолдар чараш сандайжыгаштарны (чүлерни?) чазап кылган.*

304. Номчуңар. Адаанда онаалгаларны күүседичер.

ҮНҮШТЕРНИ КАМГАЛААРЫ

Үнүш долгандыр турар бойдуштуң чугула кезээ, ынчангаш кижичүрүзү ону камгалаар болза эки. Үнүш аймаа кижилерге оттулар чүүлдү, тудуг ыяжын, кат-чимисти, эм оъттарны болгаш өске-даа ажыктыг чүүлдерни элбээ-биле берип турар.

Арга-арыгга, тайгаларга чораан кижилер – аңчылар, туристер, студентилер, школачылар – бойдуштуң бүгү байлаан камгалаар ужурлуг. Чүгле катты, хылбаны, тоорукту эвес, харын чечектерни, ыяштың чочагайын, кымыскаяттар өглерин камгалаар, оларны үрегдевес. Пөштүң тооруун, мөөгүлөрни диин, киш, куштар болгаш өске-даа дириг амытаннар чиир. Чечектерниң чигири – арыларның, ховаганнарның амданныг чеми. Тайга-сынның байлаа, үнүжү элбек болган тудум-на, дириг амытаннарның² саны улам көвүдеп, олар кижилерниң амыдыралын каастаар. (В.Л. Биче-оол, К.О. Шактаржык)

1. Сөзүглелде чүнүң дугайында чугаа чоруп турарыл? Кол утказын тодарадыңар. 2. Сөзүглелден онаарының падежиниң хевиринде

чүве аттарын тыпкаш, адаңар. Олар кандыг айтырыгга харыылап турарын тодарадыңар. Ук чүве аттары чүнү илередип турарыл?

305. Сөзүглелден онаарының падежиниң хевиринде чүве аттарын тыпкаш, оларны чагырып турар кылыг сөстери-биле кады ушта бижи. Ук кылыг сөстери кандыг утканы илередип турарыл?

Торга кандыг-даа чарт сыраны хаайы-биле чара шааптар чүве-дир. Ол ыяш соктаар кылдыр чаяттыңан¹ куш. Ынчангаш ооң хаайы быжыг, чидиг болур. Торга ыяшты чара шаапкаш, чөвүрээ адаанда курттарны чип турар. Ыяштарның куртун² аштап, эмнеп чорууру ол. Торга эвес болза, хамык ыяшты курттар кургадыр чип кааптар ийик. Торганың ажыктыг чүвези – арга-ыяшты арыглап, камгалап турары. (*К. Аракчаа*)

306. Хөй сектер орнунга утказының аайы-биле тааржыр чүве аттарын онаарының падежиниң кожумактарын немээш, салып бижиңер.

Алдын-оол садикке база-ла кончуг эки чурумнуг. Ону башкылар болгаш уруглар садының эргелекчизи үргүлчү мактаар. Ол кырган-авазынга дузалажыр, ... чыыр, ... чуур, ... суггарар, бажыңының ... ширбиир⁴. Школаже баргыже Алдын-оол шору өзе берген. Кырган-ачазының дузазы-биле бичии ... болгаш ... чазаптар апарган. (*Т. Сааяны-биле*)

Бердинген сөстөр: *өер-ыяш, шала, аяктар, чээрген, бызаа, шугум.*

307. Скобка иштинде чүве аттарыга онаарының падежиниң кожумактарын немеп, номчуңар.

Ооргазы сынык бажазын чүктээн мөге Арзылаң-Седен шыргай (эзимнер) эртип, кадыр-берт (арттар) ажып, шапкын (хемнер) кежип чорааш, улуг Уруну ашкаш, Алды-Ишкинге кирип келген. (*Тоолчургу чугаадан*)

1. Чүве аттарын чагырып турар кылыг сөстөрүн тыпкаш, сөс каттыжыышкыннарын ушта бжиңер. Ук кылыг сөстери чүнү илередип турарын хайгаараңар. 2. Бо домакта чүве аттары чүге хөйнүң санында ажыглаттынып турарыл? Бодалыңарны бадыткаңар.

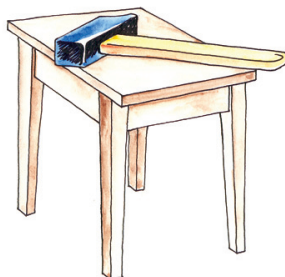
308. Сөзүглелде карартыр парлаан чүве аттары домакта кандыг кежигүннер болуп турарларыл? Харыыңарны үлегер аайы-биле бадыткаңар.

Үлегери: *Адын* деп чүве ады домакта немелде болуп турар. Чүге дизе, бирээде, ол объектини илередип турар; ийиде, чүнү? деп айтырыгга харыылап турар; үште, онаарының падежиниң хевиринде турар.

– Бо шагның ажы-төлү эртем-сургуулга өөренир. Ол кончуг эки-дир. Бистиң суурнуң чалыы чаштары чүгле суурнуң кудумчуларының адын билир болур⁴. А дээскиндир турар тайгаларының адын-сывын билбестер-дир. Ында кандыг-кандыг үнүштер үнүп турарын база билбестер. Калчан-Шилгиге оруктан баштадып алгаш, мээң бажыңым чанынга кээп турар бичии өңнүктеримни² эдертип ал. Олар чай шагда ада-өгбезиниң эрги чуртун эргип көргейлер аан. (М. Кенин-Лопсанныы-биле)

309. Үлегер домакты номчааш, утказын тайылбырлаңар. Онаарының падежинде чүве аттары кирген 2 үлегер домактан немеп бжиңер.

Эки дарган эргээн какпас,
Уран кыс удазынга ораашпас.

§45. Бээриниң падежи

Бээриниң падежинде чүве аттары *-га* (ооң вариантылары: *-ге, -ка, -ке*) деп кожумак дузазы-биле хевирлеттинер.

Бээриниң падежинде чүве аттары кылдыныгның кымче азы чүүже угланганын (адресат) илередир болгаш **кымга? кымнарга? чүге? чүлөргө?** деп айтырыгларга харыылап тургаш, домакка немелде болур. Ч и ж ээ: *Композитор аялганы авазынга (кымга?) тураскааткан. Башкызы өөреникчилерге (кымнарга?) кыдырааштарны члээн.*

310. Номчуңар. Домактарда бээриниң падежинде чүве аттарын чагырып турар кылыг сөстөрүн айтыңар. Ук чүве аттары болгаш кылыг сөстери чүнү илередип турарын тодарадыңар.

Кежээлерде кырган-авазы үргүлчү оглунга чараш, солун тоолдарны ыдып берип турган. Алдын-оол кырган-авазының чамдык тоолдарын өөренип алган. Ону кежээлерде кырган-ачазынга тоолдап бээр. (*Т. Саая.*) Бир-ле кичээлде башкы өөреникчилерге делегейниң янзы-бүрү ораннарының, ында чурттап турар кижилерниң, дириг амытаннарның болгаш агаар-бойдузунуң дугайын чугаалап турган. (*Е. Танова.*) Айыылга таварышкан аңны азы кушту аңчылар өлүрбес, харын аңаа дузалаар, ону камгалаар чаагай чаңчыл бар. Ону Толяга ачазы тайылбырлап берген. (*К. Аракчаа*)

311. Сөзүглелде карартыр парлаан кылыг сөстөрүндө чүве аттарынче айтырыгларны салгаш, оларны чагырып чоруур чүве аттары-биле кады ушта бижиңер. Чүве аттарының адаан шыйыңар. Ук кылыг сөстери кандыг утканы илередип турарын хайгаараңар.

Кызыл галстуктарлыг оолдар, уруглар чигирзиг капуста-ларны, морковьтарны, свёклаларны коданнарга **эккеп** берип турарлар. (*М. Эрген.*) “Саян сыннарның артында чурттап чоруур кырган-адазы яблуктарны аңаа **чорудуп** берген. Ада-

иези ажылдап чоруптарга, ол яблоктарын кожаларының уругларынга үлегилеп берип турары ол-дур” – деп, Хек-оол бодангылаан. (М. Кенин-Лопсан.) Тенекпейниң ыды Ирбиш оорну тутпаан. Ол ооң бөргүн тып алган. Тарас Михайлович кара шляпаны дайынчызынга дужаап берген. (М. Кенин-Лопсан)

312. Домактарда бээриниң падежиниң хевиринде чүве аттарынче айтырыгларны салгаш, оларның соонга скобка иштинге айтырыын бжиңер.

Үлегери: *Урана ак анайынга (чүзүнге?) ынак.*

Ылаңгыя малдың чаш төлүнге, анай, хураганга ынак. (Б. Ондар.) Анчының аьды-даа, ыттары-даа ээзинге өөрөнгөн. (К.-Э. Кудажы.) Коданчы болурга, авам, ачам болгаш аалдың ээлери Хартыгага шуптувус ынаныр бис. (Б. Ондар.) Мен ол уругга янзы-бүрү оюннарны өөредип турган мен. (М. Хадаханэнии-биле)

313. Хөй сектер орнунга турза чогуур падеж кожумактарын салгаш, дүжүрүп бжиңер. Ол домактарда кылыг сөстери чүнү илередип турарын хайгаараңар. Чүве аттарының бээриниң падежиниң кожумаан демдеглеңер, адаан шыйыңар.

Сыпта чаагай тараа... кижичалгаан далай... дөмейлээр⁴. Ажаап алган дүжүд... алдын... деңнеп үнелээр. Аштап арыглап алган үрезин.. агым суг дег кылаң деп чижеглээр.

(Ч. Чүлдүм)

 314. Бердинген сөстөр-биле бээриниң падежиниң хевиринде чүве аттарын ажыглап, харылзаалыг чугаадан тургузуңар.

Өөренир, чаңчыгар, ижигер.

Бээриниң падежинде чүве аттары кылдыныгның туружун база илередип болур, **каая?** деп айтырыгга харыылап

тургаш, домакка байдал болур. Чи жээ: *Те-чуңма чалым-нарга* (каая?) *турар. Ак-Начын дарганнаар хер-херекселин тайгага* (каая?) *чажырып каар* (М. Кенин-Лопсанныы-биле).

315. Сөзүглелде бээриниң падежинде чүве аттарын айтыңар. Олар чүнү илередип турарын тодарадыңар. Олар домакта кандыг кежигүн болуп турарыл?

Ус-кушкаш уязын суг кырынче ээгийп бадып келген чиңге талга азы терек бажының узун чиңге будуктарынга, эң-не чажыт черлерге тудар. Ус-кушкаш чылан-биле акташкан болгаш, уязын чылан чедери берге, чажыт черлерге тудар деп кырганнар чугаалажыр чүве. (М. Эрген.) Шак ол өйдө аалывыс Манчүректиң Соруг-Аксының адаанда оймакка чай-лаглап, сериин тайгага хоолулуг оът-сиген элбек үнген одарларга каш чүзүн малын турлагладып турганы ол. (Б. Ондар)

316. Домактарда бээриниң падежинде чүве аттарынче өзек сөзүндөн айтырыгдан салыңар. Олар чүнү илередип турарын болгаш ооң синтаксистиг ролюн тодарадыңар.

Үлегери: *дагларга* (каая?) *таваржыр*.

Бедик дээрже дүндүүштелген дагларга, шыргай арга-эзимнерге, элезинниг ээн ховуларга, полярлыг чурттарга, экваторга, океан-далайларга куштарга албан таваржыр сен. (“Алдын кушкаш” сеткүцүлден.) Бир-ле хүн Диинч уя тудуп алыр дээш бичии будуктуг, кургаг чаат чыып халып чорааш, Межергенге ужуражы берген. (Т. Кызыл-оол)

317. Хөй сектер орнунга турза чогуур падеж кожумактарын салгаш, дүжүрүп бижинер. Сөзүглелде бээриниң падежинде чүве аттары болгаш оларны чагырып чоруур кылыг сөстери чүнү илередип турарын хайгаараңар.

Кандыг-даа амытанның чурттаар чери турар. Балык суг... чоруур. Сарлык кадыр даглар... тааржыр. Инек черниң

оргузун... кончуг ынак. Өшкү даглыг чер... кончуг амыраар.
Сыыннар шөлээн эзимнерлиг тайга чер... кончуг тааржыр.

(М. Кенин-Лопсанны-биле)

 318. Дараазында чүве аттарын номчуңар. Оларның аразындан утказы-биле ылгалып турар артык чүве аттарын айтыңар. Оларны чүге артык деп санап турарыңарны тайылбырлаңар.

Арын, өөктүң, кожамык, чуурга;
Ак-өөктиң, доос-караның, хектиң, инек-карааның;
Арттарны, бажыңнарны, тайгаларны, оргулааштарны;
Дилгиге, аптарага, ховуга, дээрге.

 319. Хөй сектер орнунга бээриниң падежиниң кожумактарын салгаш, дүжүрүп бижидер. Үлегер домактарның утказын тайылбырлаңар.

Берге... таварышса – ажар, Кадыг... харлыкпа,
белек... таварышса – өөрүүр. кадыр... далашпа.

Кокай... хой кадартпа,
хопчу... сөс дыңнатпа.

§46. Турарының падежи

Турарының падежинде чүве аттары **-да** (ооң вариантылары: **-де, -та, -те**) деп кожумак дузазы-биле хевирлеттинер.

Турарының падежинде чүве аттары чүвениң туружун илередип тургаш, кымда? кымнарда? чүде? чүлерде? деп айтырыгларга харыылаар, ынчангаш домакка немелде болур. Чи жээ: **Алдынайда** (кымда?) *солун номнар бар.*

Карактарда (чүде?) *өөрүшкү көстүп тур.*

320. Домактардан турарының падежиниң хевиринде чүве аттарын айтыңар, оларже айтырыгдан салгаш, домак кезигүнүн шыйыңар.

Кажан кырган-авашкылар чанып келгенде, оол мойнунда, хаваанда, ооргазында достак ыжыктарын суйбап ыглацнаан. (С. Хертек.) Эзиректиң кырыксай бергени илдең: чырыктарында, карактарында дүктер агаргылап калган, эът-ханында биеэги дег мөң-мөчөк чүве чок. Ынчалза-даа ажы-төлүн ам-даа эдертпишаан (К.-Э. Кудажы.) Сумказында номнар, кыдырааштар, карандаштар, демир-үжүктөр дээш херектиг чүүлдерин суккаш, чүктегилеп алгылаан. (И. Эргил-оолдуу-биле.) Улуг кижиниң хүнде фосфорга хереглели 1,5–2 грамм болур. Фосфор эътте, балык эъдинде, сүттен алдынган чемнерде, ногааларда, тайга тооруунда, фасольда, горохта хөй бар. (Д. Куулар, Т. Куулар.) Эртенинде чеде бээрге, какпада бир ас чыткан. (С. Сарыг-оол)

321. Хөй сек орнунга турарының падежиниң кожумактарын салгаш, дүжүрүп бижигер. Турарының падежиниң хевиринде чүве аттары домакта кандыг кежигүн болуп турарыл?

Тыва чон база-ла тараа-биле холбашкан байлак төөгүзүн..., чаагай чаңчылдарын..., тоолчаан чугааларын... ооң дугайында хөйнү сөглээн, хөйнү бижээн. (Ч. Чылдум.) – Көрөм, хаактаар даг бо-дур, кадырын! Хаяларда бижиктерде... аттар-даа, чылдар-даа бар. (Л. Чадамбаны-биле)

Турарының падежинде чүве аттары кылдыныгның туружун илередип тургаш, кайда? деп айтырыгга харыылаар, ынчангаш домакка байдал болур. Чи жээ: *Бис суурда (кайда?) чурттап турар бис.*

322. Номчунар. Сөзүглелден турарының падежиниң хевиринде чүве аттарын айтыңар. Олар кандыг айтырыгга харыылап турарын тодарадыңар. Ук чүве аттары чүнү илередип турарыл?

– Ам бис арыгда келгенивис бо – деп, Ак-Сал ирей Борбак-оолга чугаалаан. – Бо дыттарның чоонун көр даан.

Болар чүс-чүс чылдарда чоргаар өзүп, чооннап, узап үнүп келгеннер. Дыттарның баштарында, будуктарында, өзээниң хостарында арыгның амытаннары чурттап турар. *(К. Аракчаа.)* Суурувустуң чанында хем бар. Алаактар бар. Алаактарда кызыл-кат, инек-караа, чамдык ажык черде честек-кат эңдерик. Бис хемге эштип-эштип, оон алаак иштинге катчып чип, ойнап чоруурунга дыка ынак бис. *(Э. Мижит)*

323. Скобка иштинде чүве аттарына турарының падежиниң кожумаан немеп, номчунар. Оларже айтырыгдан салгаш, чүнү илередип турарын тодарадыңар.

(Ой) ийи эзириктиг кырган элик шөлээн оъттап чор. Эзириктер дешкилежип ойнап каап турган. А өрү аяс ак-көк (дээр) улуг-ла ала эзир оларны хайгаарап, дээскинип ужуп чор. *(К. Аракчааны-биле.)* – Дүү, дүү! – дээн Толяның үнү дыңналган. – Демги өдүрек (суг) эштип чор! Чаңгыс өдүрек ол (чарык), эл (баары), оожум салдап чораан⁴. *(К. Аракчаны-биле.)* Ыжык (черлер) көк чаа-ла шымыраып үнүп орган. *(Е. Танова)*

324. Хөй сектер орнунга турарының падежиниң кожумаан немеп, дүжүрүп бжиңер. Ук чүве аттарының падежиниң кожумаан демдеглеңер, адаан шыйыңар.

Чайлаг... чечектиг шыктар көвей, эмзиг агаары тааланчыг. Орук... он шаа базым черде улуг инек-даштар бар. *(К. Чамыян)* Арыг... бора-хирилээлер, тааннар болгаш өске-даа куштар хөй болгулаан. *(Э. Кечил-оол)*

325. Сөзүглелде туруш илередип турар чүве аттарын айтыңар. Олар кайы падежтиң айтырыына харыылап турарын чугаалаңар.

Бистиң хоорайывыста эң-не хөй куштар – бора-хирилээлер. Оларны бажыңнар кырынга, ыяштарга, автобустар доктаар черлерге, садыглар эжиинге бо-ла көөр сен.

Бора-хирилээлерни көөрге, олуруптар, хонуптар чер муңзавас: телефон сывырындактарында-даа дистинчипкен олулар, ыяштарның будуктарында-даа “хуралдаан” турарлар. (С. Сирцң-оолдуу-биле.) Хемнер уннарынга болгаш бичии тейлер эдээнге, агар ак-ак элезиннерге чаражы кончуг оңгар ээргииштер¹ чыдар. Ооң чанында бичии истер бар болгулаар. Изиг элезинде ол чүнүң үңгүрүл, кандыг шыдамыккай курттуң өө боор? Кижиги бодаарга, изиг, соок элезинге кандыг-даа дириг амылыг амытан чурттап шыдавас хире. Ак элезинде дөңгүр-чучуулар деп амытаннар чурттап, амыдырап турарлар. (Т. Сааяны-биле)

326. Улегер домакты номчааш, утказын тайылбырлаңар. Тура-рының падежинде чүве аттары кирген 2 улегер домактан немепп бижирер.

Олутта олча чок,
чыдында чыргал чок.

§47. Үнериниң падежи

Үнериниң падежинде чүве аттары *-дан* (ооң вариантылары: *-ден*, *-тан*, *-тен*) деп кожумак дузазы-биле хевирлеттинер.

Үнериниң падежинде чүве аттары кылдыныгның кымдан үнгенин, чүвениң материалын, кылдыныгның объектин илередир болгаш кымдан? кымнардан? чүден? чүлерден? деп айтырыгларга харыылаар, ынчангаш домакка немелде болур. Чижээ: *Аңгыр-оол ачазындан* (кымдан?) *куштар аттарын айтырган*. *Бөрүлер оттан* (чүден?) *коргар*. *Хойтпакты сүттөн* (чүден?) *кылыр*. *Шайдан* (чүден?) *кудуп берем*.

327. Үнериниң падежинде чүве аттарынче айтырыгдан салгаш, оларның домакта синтаксистиг ролюн тодарадыңар. Оларны чагырып чоруур кылыг сөстери чүнү илередип турарын хайгаараңар.

Ол кашпалдың адын улуг кырганнардан дыңнаан мен. *(И. Чечен.)* Сен башкыларыңдан билбейн барган эртемнериңни айтырар-дыр сен бе? *(М.Эргептии-биле.)* Шиижектерниң кижилерден дилээр чеми чаңгыс – тайга тооруунуң үрүңү. *(Э. Донгактыы-биле.)* Уянмаамга бир кижиден ангор анай ышкаш селбегер ак хава садып берген мен. *(К. Черлиг-оол)*

328. Үнериниң падежинде чүве аттарынче айтырыгдан салыңар. Оларны чагырып чоруур кылыг сөстери кандыг кылдыныгны илередип турарыл?

– Хырнын чажыраарга, аштай бээр деп өгбелеривис мерген чугаазын утпайн чор. Узун орук чораан кижиден кым аъш-чемин харамнанып орат чүвөл, бодап көр даан. *(Б. Ондар.)* Демги элик оглу сөөлзүредир аал коданыңдан арай оспаксыраар, мал-маган, хой, өшкү, анай, хураган-биле-даа шоолуг каттышпас, озалааш одарлаар апарган. *(Б. Ондар.)* Эртемден бодунуң төрөөн черлеринге ынак болгаш, ону каңдаашкыңдан, аштан, өрттен камгалаарын күзеп чораан. *(М. Ильин, Е. Сегал)*

329. Шүлүктү аянныг номчааш, үнериниң падежинде чүве аттарын тыпкаш, айтырыгдан салыңар. Оларның кожумактарын айтыңар.

Тыва чүден эгелээнил?
Дыңгылдайдан, хөөмейден,
чаштың эге алгызыңдан,
чарын салган аңчылардан,
шуурууннуң дамдызыңдан,
шуваганчы тоолундан,

алдан дөрттүң девижинден,
анай-хенче чиилээнинден...

Тыва чүдөн эгелээнил?
Тыным болган Төрээн чурттан,
Улуг-Хемде, Эрзин, Тесте
урук туткан чылгычыдан,
хоор-сарыг тараалардан,
кобальтыдан, асбестен,
оттуг, шоваа карактарлыг
оолдардан, кенээттерден...

(А. Монгуш)

330. Сөзүглелде карартыр парлаан чүве аттары чүнү илередип турарыл? Олар кандыг айтырыгга харыылап турарын тодарадыңар. Ук чүве аттары домакта кандыг кежигүн болуп турарыл?

– Бо кулунну тутчуп бериңер, оолдарым. Аксындыва сүт кудайн! – деп, Эртине бичии **чаштардан** дуза дилей берген. Сес хар үези чаш оолдар белек бээр кырганынга дузалажып, чыткан кулунну **холдарындан, буттарындан, кулактарындан, кудуруундан** сегирип алганнар. Аштаан кулуннуң аксынче Эртине кырган хоюг сүдүн бичиилеп куткаш, селеңнедир силгиир болган.... (М. Кенин-Лопсан)

331. Сөзүглелди номчааш, ында үнериниң падежиниң хевиринде чүве аттары кандыг айтырыгга харыылап турарыл? Олар домакка кандыг кежигүн турарыл?

Өг – Төп Азияның делгем девискээрин эжелей чурттаан – тываларның, алтайларның база моолдарның көжүп дужеринге эптиг, ыдыктыг оран-савазы. Өгнүң даштыкы тургузуунуң кезектерин ыяштан кылыр.

Тал – чонуп чазаарынга дыка чымчак болгаш дажыглаарынга чиик ыяш. Ынчангаш өгнүң ханаларынга, мөгө-жезинге талды ажыглаар турган. Өгнүң тургузуунуң бир

чугула кезээ болур ынааларны талдан, шеттен, шивиден кылыр. Хадыңның быжыг шынарлыын барымдаалап, өгнүч хараачазын хадыңдан кылып турар.

Амгы үеде чурттаар оран-саваны чүгле ыяштан эвес, а тууйбу, бетон дээн чижектиг чүүлдерден база кылып ап турар.

332. Домактарда үнериниң падежинде чүве аттарынче айтырыгдан салыңар. Олар домакка кандыг кежигүн болурул?

Паштан омааш-биле бир манчыны ускан. *(В. Хомушкунуу-биле.)* Илдирмаа барбажыктарындан² улуг өртектиг өлүктерин уштуп салып турган. *(С. Сарыг-оол.)* Дүлгүүрүн дунмазы туралы-биле джемпериниң карманындан уштуп берген. *(С. Сырцаң-оол.)* Үгер-боолардан кызыл-сарыг өңнүг оттар үнүп турганнар. *(В. Катаев.)* Төрээн черин, даайын көрүп кааш, авамның карактарындан өөрүшкүнүң карак чаштары төктүп тур. *(О. Борис.)* Башкының тайылбырындан ол домактарны бижип алган мен. *(К. Чамыяңны-биле.)* Тыва кижии аъттың баскан изинден безин кымның малы дээрзин билип кааптар. *(Ч. Чапты-биле)*

333. Скобка иштинде чүве аттарынга үнериниң падежиниң кожумаан немевышаан, дүжүрүп бижинер. Ук чүве аттары чүнү илередип турарыл? Домактарда кандыг бижик демдектерин салганын тодарадыңар.

– Чемненип алгаш, дунмаң-биле кады (сүт) садып келинер, уруум – деп, авазы чугаалаан. *(Б. Тараачы.)* – Чаңгыс

кызыл (чечек) ап алайн бе, угбай? – деп, бичии Оюу (угбазы) айтырган. (Б. Тараачы.) – Хүндүлүг кырган-ачай, бистерге эки (сүмө) кадып көрүңөрем. Чем чииринге хөөн көдүрер эм дилеп чор бис. (Уйгур улустуң тоолундан)

Үнериниң падежинде чүве аттары кылдыныгының туружун илередир, ынчан ол кайыын? деп айтырыгга харыылаар, ынчангаш домакка байдал болур. Чижээ: *Анай-Хаак школадан (кайыын?) үнүп келди.*

334. Домактардан үнериниң падежиниң хевиринде чүве аттарын тывыңар. Олар кандыг айтырыгга харыылап турарын тодарадыңар. Ук чүве аттарын чагырып турар кылыг сөстери-биле кады ушта бижиңер. Олар кандыг кылдыныгларны илередип турарыл?

– Көдээден угбаларың келди бе, оглум? – деп, ол айтырган. (Х. Ойдан-оолдуу-биле.) Бир-ле хүн өгнүң эр ээзи өөнден үнүп келген. (Тоолчургу чугаадан.) Аалывыс кыштагдан көшкен. (С. Танов.) Оюн Кара-оол школадан омакшылдыг чанып келген. (М. Эргептии-биле.) Ыттары база ындыг, аш-тодуг-даа болза, одагдан ыравас, ээзин кагбас. (К.-Э. Кудажы.) Аъттыг арат шыргай арыгдан үнүп келген. (М. Кенин-Лопсан.) Аргадан бир-ле дүлейзимээр үннер дыңналгылаар. Ырак эвес суурдан элээн хөй кижилер соңнуг-мурнуг үнүптер болгаш аргаже углаптар. (Л. Чадамбаны-биле)

335. Үнериниң падежинде чүве аттарын тыпкаш, оларже айтырыгдан салыңар. Ук чүве аттары чүнү илередип турарыл, оларның синтаксистиг ролун тодарадыңар.

Чылан чиңге талдан адырлып, сугже мойт кылдыр дүлдүне хона берген. Элээн көзүлбейн баргаш, адаанда элден барып үнген. ...

Оол ам-на угаап каапкан: “Угаангыр ус-кушкаш чазый чыланга удур доос-караны эккеп салганы ол-дур. Чылан кымыскаяктардан, доос-каралардан коргар” деп ачам

чугаалаар чүве ийик. Доос-кара ооргазын оя ызырыштарга, чыланнның ынчаар девидеп турганы ол-дур”. (М. Эрген.) Авам аъттың челинден салдынмаан. Мени база сугдан үндүр тыртып алган. (О. Борис.) Хоолайлардан ыш эргииштелдир дүндүүштелип үнүп турган, суурдан өртең чашпан болгаш хул чытталып турган. (М. Шолохов)

336. Үлегер домакты номчааш, утказын тайылбырла. Үнериниң падежинде чүве ады домактың кандыг кежигүннери болуп чоруур-дур?

Эртинени черден тывар, Тараадан халбактанган – тодуг.
эртемнерни номдан тывар. Малдан халбактанган – каас.

§48. Углаарының падежи

Углаарының падежинде чүве аттары **-че** (ооң вариантызы: **-же**) деп кожумак дузазы-биле хевирлеттинер.

Углаарының падежинде чүве аттары кылдыныгның кымче азы чүүже угланганын илередир болгаш кымче? кымнарже? чүже? чүлерже? деп айтырыгларга харыылаар, ынчангаш домакка немелде болур. Чижээ: *Уран-оол эжинче (кимче?) холу-биле имнэн. Уруг эникче (чүже?) айытты.*

337. Хөй сектер орнунга углаарының падежиниң кожумаан немеп, дүжүрүп бжиңер.

Алышкылар бирде боттарының арыннарын...², бирде кээрген..., бирде сайлап каан мелдер-хүрең тооруктар... көрүп каап турган. (О. Сувакпит.) Сен кырган-авам... чүге чагаа биживес сен ынчаш?⁴ (М. Эрген.) Дээрде сылдыстар... кайгап алгаш, харык чок чыттым. (Ө. Монгуш)

338. Углаарының падеж хевиринде чүве аттары кандыг айтырыгларга харыылап турарыл? Ук чүве аттарының кожумактарын айтыңар. Олар домакка кандыг кежигүн болуп турарыл?

Бистиң аалывыстың аңчы дөспес ыттары-даа, чүвениң ужурун билген дег, аңнарже халдавааннар. (С.Тамба) – Холун кай – дээш, ооң кош-адыжынче каапты. Койгун-оол манчыны аксынче супкаш, каш дайнаан. (В.Хомушкунуу-биле)

Углаарының падежинде чүве аттары кылдыныгның угланган черин база илередир болгаш кайнаар? деп айтырыгга харыылаар, ол домакка байдал болур. Чижээ: *Кырган-ачам ырак дагларже (кайнаар?) көрүп олур. Оолдар арыгже (кайнаар?) маңнажыпкан.*

Тыва дылдың диалектилеринде углаарының падежи *-дыва* (ооң вариантылары: *-дыве, -дува, -дүве, -тыва, -тиве, -тува, -түве*) деп кожумактың дузазы-биле база хевирлеттинер. Чижээ: *өг – өгдүве, арга – аргадыва.*

339. Домактарда углаарының падеж хевиринде чүве аттарынче айтырыгдан салыңар. Ук чүве аттарын чагырып турар кылыг сестери-биле кады ушта бжиңер. Олар кандыг кылдыныгларны илередип турарыл?

Диинер үш кижиге кускаа четпес чоон сыраның коңгунче шуужуп кирип турлар эвеспе. (М. Өлчей-оолдуу-биле.) Оолчук чыраа кажааны артап киргеш, огурецтер ногаарарган, помидорлар кыскалаан чалдарже үңгепкен. (К. Экер-оолдуу-биле.) Ашактың чугаазын билгеш, оолдар эм-даа дилевейн, ол-ла дораан бажыңынче ээп чанып келгеннер. (Уйгур улустуң тоолундан.) Боо даажы ыржымны үреп, тог дээн. Коргуп-дүвүрээн өдүректер алгы-кышкы-биле агаарже көдүрлүп үнүпкеннер... Ийи аңчы дораан-на чаштып чыткан талындан ажык эрикче үнүп келгеннер. (К. Аракчааны-биле)

340. Скобка иштиңде чүве аттарынга сан болгаш углаарының падежиниң кожумактарын салгаш, ушта бжиңер. Оларның шын бижилгезин тайылбырлаңар. Углаарының падежиниң хевиринде чүве аттарын чагырып турар кылыг сөстөрүн айтыңар.

Куштарның хөй нуруузу чылыг (чурт) ужуп чоргулай барган. Аңнар (уя), (үңгүр), (ижээн) чаштыңгылай бергилээн. Ээн арга коданчыгашка чалгааранчыг апарган. Коданчыгаш кежиниң агарып эгелээнин эскерип каан...

“Ам канчап дайзыннардан чаштыр амытан боор мен” – деп, коданчыгаш боданган. Ынчангаш ол эң-не ырак дүмбей (чер), (чадаң), тулаа-шалбаа үнүштериниң (шыргай) сыңнып эгелээн. (*Г. Скребницкийни-биле*)

341. Углаарының падежинде чүве аттарының соонга айтырыгларын салбышаан, дүжүрүп бжиңер. Ук чүве аттары домакта кандыг кезигүн болуп турарыл, оларның адаан шыйыңар.

Хемелиг эрлер салдап чорааш, сыынның мыйызындан баглап ап-тыр. Аңны тыртарга, шивиден адырылбас болган. Адар-оол хемеден шивиге дамчий бергеш, ооң будуундан туттунгаш, аңның холдарынче уннаштыр холдаарга, бир даваны адыр шивиниң аразынче кире берген болган. (*А. Кууларны-биле.*) Өрүп каан чыраа кажаа чаны-биле бичии оол огородче көре каапкаш, пат магадаан. Карактарын хере көргүлөпкөш, кажааже дорт-ла базыпкан. (*К. Экер-оолдуу-биле*)

 342. Номчуңар. Сөзүглелге даянып, бодуңуң үргүлчү чоруп турар чериңерже маршруттан тургузуңар. Кандыг кылыг сөстөрүн хөй ажыглаар-дыр силер, хайгаараңар.

Бердинген сөстөр: *үнер, чедер, эептер, дээскинер, ажар, кежер, бадар.*

Ам бодап кээрге, душтап деп чүве ол шагда берге-ле тургандыр ийин: шары мунуп алгаш, коштуг шары-буга сүрүп, Хемчик бажындан үнгөш, Аныяк-Чыргакыны өрү алгаш,

Таңды арт-сынын ажып, Хандагайты, Улаатай таварып,
Өвүр одурааш, Дус-Даг чедер. (К. Оргу)

§49. Чүве аттарының падеж кожумактарын шын бижири

Сөстүң төнгөн үжүүнүң үнүнден эгелээн падеж кожумаа
немежирге, ук үннүң үжүүн дакпырлап бижиир. Чижээ:
*саат – сааттың; чурт – чурттуң; чаан – чаанның;
хццрек – хццрекке; өг – өгге.*

343. Сөзүглелде чүве аттарын тыпкаш, оларны кылыг сөстери-
биле кады ушта бижиңер. Чүве аттарының падеж кожумаан айтып
демдеглеңер.

Ээзи тыпты-ла бээр ыйнаан дээш, аътты мунгаш, ытты
эдерткеш, хап бадыптым. (С.Пюрбюңцү-биле.) Бир аяс хүн-
де аът-хөл сүрген, каас-коя кеттинген элчилер демги өгге
кээр, ол үениң ёзу-чурумуну-биле бараалгааннар. (Тоолчургу
чугаадан.) Дилги күске-күжүгөн аймаан, куштарның чаш
оолдарын, торлааларны болгаш койгуннарны тудуп чиир.
Чамдыкта чаш анай, хураганнарже безин халдай бээр. Дил-
ги биле койгуннун кежинден бөрттү, моюндуруктарны, тон
аймаан даарап кылып турар. (В. Биче-оол, К. Шактаржык)

344. Чүве аттарының чаңгыс азы дакпырлап бижиир ажык
эвес үжүктөрүн шын салбышаан, дүжүрүп бижиңер. Оларның
шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Куштар – бойдустан бир чарылбас кезээ. Олар бистиң
хову-шөлдеривисти, шынааларывысты хоралакчылардан
камгалап, чашпа(н/нн)арның үрези(н/нн)ерин чок кылып,
ажыктыг үнүштерниң тарадыкчылары² болуп турар. Олар
парктар, садтарны², арыгларны диргизип, каастап турар.

(“Алдын кушкаш” сеткүцүлден)

§50. Үлегерлеп алган сөстөрнiң сан, падеж хевирлерин шын бижиири

Сөөлү *в, д, з, ж, г, б* деп быткыр үжүктөрлиг үлегерлеп алган чүве аттарына сан болгаш падеж кожумактарын *т*-биле эгелеп бижиир, чүгле бээриниң падеж кожумаан *к*-биле эгелеп бижиир. Чи жээ: *отряд – отрядтар, отрядтың, отрядка; коллаж – коллажтар, коллажтың, коллажка; гардероб – гардеробтар, гардеробтуң, гардеробка.*

345. Домактардан үлегерлээн чүве аттарын ушта бижиең. Оларның сөс тургузуунуң сайгарылгазын кылгаш, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Картофельдиң сывы, бүрүлери сырый шыргай-ла, капусталар борбак ногаан дөңгеликтер-ле! Чалдарда морковьтуң дең-дески сыптары, суук-суук чокпак баштыг талдар ышкаш, хөлбеңейндир чалгып чыткан. А огурецтерниң бир ужу ак-сарыг, өске ужу ногаан, шөйбек-шөйбек дартая берген чыткылаар. (*К. Экер-оолдуу-биле.*) Клубтуң соңгу талазында кызыл-хараганда бүзээлеткен шөлчүгөш бар. (*М. Кенин-Лопсан.*) Шумовтуң дайынчы полугу туружунда турупкан. Дөртөн ажыг мина блиндажта чыгдынган. (*С. Маады.*) Ленинградтың маадырлыг камгалакчылары, сезен үшкү полктуң дайынчыларын орден, медальдар-биле шаңнаар дугайында дужаалды өткүт үннүг аныяк офицер номчаан. (*С. Маады.*)

346. Номчуңар. Орус дылдан үлегерлээн чүве аттарында падеж болгаш сан кожумактарын айтыңар. Уругларның чугаазында частырыгларны тодарадыңар.

А Виталик далай болгаш пароходтар дугайында өске ном көрүп орган. Пароход чалгыгларда чайганып, эжиндирип орган. Светлана Виталикке чедип келгөш, база-ла чурукту көрө берген.

– А пароходта кымнар эжиндирип чоруурул? Чолаачылар бе?

– Чолаачылар эвес, а капитаннар – деп, Виталик харыылаан. – Бо автомобиль эвес, пароход-тур. Мен кажан өзүп келгеш, капитан болур мен! (М. Өлчей-оолдуу-биле)

347. Улегерлээн чүве аттарын (морковь, конфет) хөй сектер орнунга турза чогуур падеж хевиринге өскерткеш, сөзүглелди дүжүрүп бижинер. Оларның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

– Чурукта койгун чүгле ... чиир боор. А менде чүгле ... бар. Олар ... амданныг дээрзин бо койгун билир ирги бе? ... Койгун ам-на оруумга көстүп келзе, мен аңаа ... бергеш: “Сен менден кортпа” деп чугаалар мен, авай. (Е. Танованы-биле)

348. Чүве аттарынга чаңгыс азы дакпырлап бижиир ажык эвес үжүктөрни шын салбышаан, дүжүрүп бижинер. Сөстөрнүң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Көдээ школаның үшкү кла(з/сс)ынга өөренип турган мен. Солда(т/тт)ар халажып кээп турар. Солда(т/тт)ың бөргүнүң хаваанда кызыл беш-адыр артында-ла бичии чалбыыш бооп, хып чораан ышкаш сагындырар. Чүгле беш-адыр эвес, оларның хөрээнде улуг-биче хемчээлдиг янзы-бүрү орде(н/нн)ер деп чүвөлөрнүң чаражын канчаар ону! (К. Экер-оол)

Дүүнден эгелээш, бо шериг кезээнде: “Тывалар автомат-биле самолё(т/тт)у дүжүр боолап каар улус” – деп турар апарды. (А. Ондарны-биле)

Сөөлү *ст*, *тт*, *дт* чергелиг ажык эвес үжүктөр-биле төнөр үлегерлеп алган чүве аттарынга ажык эвес үн-биле

эгелээн сан азы падеж кожумаа немежирге, сөөлгү *т* дыңналбас төлээде, ону биживес. Чижээ: *баянист – баянистер, баяниске; ватт – ваттар, ватка.*

349. Номчунар. Сөзүглелден үлегерлээн чүве аттарын тыпкаш, адаңар. Оларның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Семис-оол дунааргай изигге шыдашпайн барган.

“Барып-барып лагерьниң дээре спортчуларының бирээзи инструкторнуң хайгааралын манап, изиг хүнде кагып олулар деп чүү боор бо” деп иштинде бодап турган. Ол бөлүк оолдарга четкеш, хемче чоруптарын сүмелээн. Өөрү ыгыташпайн, ооң соондан шуужупкан. Семис-оол чүгле бодунуң отрядында эвес, а бүгү лагерьде сураглыг шыырак оол. Ол, шынапла, шыырак дээн футболист. Ол ындыг байдалыңа чүгле боду эвес, а ооң отряды чоргаарланыр. Семис-оол эвес болза, гагаринчилерниң футболистерин тиилеп алыр деп чүве берге херек. Оолдар Семис-оолду хүндүлээрлер. Ол чүү дей-дир, ооң аайыңдан эртпестер. (*Е. Танованыы-биле.*) Бо маргылдаага Россияның шыырак дзюдоистери колдуунда шупту киришкеннер. (*“Тываның аныяктары” солундан*)

Сөөлгү *нт, нд, нс, нк, нг, ск, кс, кт* чергелиг ажык эвес үжүктөр-биле болгаш *ч* деп үжүк-биле төнер үлегерлеп алган чүве аттарының сан азы падеж кожумааның мурнунга дыңналып турар ажык үннүң үжүүн немеп бижиир. Чижээ: *диктант – диктантылар, диктантыда; стенд – стендилер, стендиден; романс – романсылар, романсыга; бланк – бланкылар, бланкыда; мониторинг – мониторингилер, мониторингиден; диск – дискилер, дискиден; Минусинск – Минусинскиде; такт – тактылар, тактыда.*

350. Сөзүглелден үлегерлээн чүве аттарын тыпкаш, оларның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

1. Фронтуга дайынчы эштерим-биле чаңгыс борбак хлеб-ти селеме-биле дең-дең кылдыр үлештир кезип чип чораан мен. 2. Ол ирейниң чугаазын Ак-кыс институттун үшкү курузунга өөренип тургаш-ла, дыңнаан чүве-дир. 3. Быштак-оол кара чемоданның аксын ажыткаш, оон сарыг сумказын уштуп алган. 4. Ооң иштинге чораан орден, медальдарын, дайынга чораан документилен аайлай салгылаан.

(М. Кенин-Лопсанны-биле)

351. Хөй сектер орнунга турза чогуур падеж кожумактарын шын салгаш, номчуңар. Үлегерлээн сөстөрни ушта бижирер. Оларның шын бижилгезин тайылбырлар.

Солдат сарыг хөйлеңиниң солагай талакы карман... окка чара шаптырыпкан черинден ак саазынның азы уштуна бергенин көрүп кагдым. Мен ол документ... ап алгаш, улуг лейтенант... дужаап берген мен. Мээң эккеп берген документим ёзугаар Канчыыр-оолдун иезинге пенсия тыпсып берген чораан. Бир эвес мен ол документ... тып эккелбээн болзумза, анаа-ла ис чок читкен дайынчы деп каар-ла болгай.

(М. Кенин-Лопсан)

352. Номчуңар. Үлегерлээн чүве аттарын тыпкаш, оларны тыва дылда дүүшкек чүве аттары-биле солуп болурун тодарадыңар. Кандыг таварылгада оларны солуп болурул?

Кремльге болган концертке Алексей Чыргал-оол эрестиг дирижёрлаан. Ооң бижээн симфониялыг улуг поэмалары, опереттазы, аялгалары чоннуң амыдыралынче ханызы-биле сиңниккен болгаш Тываның музыка чогаалының фондузунга үнелеп четпес алдын эртине болуп кирип турар. Янзы-бүрү концерттерден ооң музыкаларын бо-ла дыңнай бээр бис. Хөй-хөй аныяк талантыларның өзеринге Алексей Боктаевич боттуг дузаны чедирген. *(С. Шойгунуу-биле)*

дирижёрлаар
симфония

оперетта
концерт

353. Сибирь девискээринде *-ск* деп үжүктөргө төнгөн хоорай аттарындан сактып бижирер. Оларны ажыглап, харылзаалыг кыска сөзүглелден тургузуңар. Шын бижилгезиниң дүрүмүн чугаалаңар.

Чүве адының морфологтук сайгарылгазы

Чүве адының морфологтук сайгарылгазының чурumu:

1. Чүве адының айтырыглары;
2. Эге хевири;
3. Доктаамал демдектери:
 - ниити азы хуу чүве ады;
 - укталган азы укталбааны. Укталган болза, тургустунган аргазы.
4. Доктаамал эвес демдектери:
 - бичеледир, чассыдар хевирлери;
 - сан кожумактары;
 - хамаарылга кожумактары;
 - падеж кожумактары.
5. Домакта синтаксистиг ролю.

Чүве адының морфологтук сайгарылгазының үлегери:

бора-хөкпештерни

Аас-биле сайгарылга:

Бора-хөкпештерни деп сөс чүве ады болуп турар. Бирээде, бо сөс чүве илередип турар, чүлөрни? деп айтырыгга харыылап турар; ийиде, эге хевири: *бора-хөкпештер*; үште, доктаамал демдектериниң аайы-биле ниити, тодаргай чүве ады болуп турар; доктаамал эвес демдектериниң аайы-биле хөйнүң санында, онаарының падежинде ажыглаттынган; домакта немелде болуп турар.

Бижимел сайгарылга:

Бора-хөкпештерни – чүве ады, чүлөрни? деп айтырыгга харыылап турар, ниити, тодаргай чүве ады; хөйнүң санында, онаарының падежинде, домакта немелде болуп турар.

354. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Дилги – араатан амытан. Ол кол нуруузунда чадаң ыяштар аразында, ховуларда, хемнер уннарында², даглар белдеринде турар. Дилги дүне ажык черлерже үнүп келир. Ол хүндүс арга-арыг иштинге чаштынып хүнзээр. (*В.Л. Биче-оол, К.О. Шактаржык*)

Чүве адынга катаптаашкын

1. Чүве ады деп чүл? Чүве ады кандыг айтырыгларга харыылап турарыл?
2. Ниити болгаш хуу чүве аттарының ылгалы чүл?
3. Тодаргай чүве аттарындан туугай чүве аттарының ылгалы кандыг?
4. Чүве адының хөйнүң саны кандыг аргалар-биле илерегинип болурул? Чижектерге бадыткаңар.
5. Чүве адының падежтери чүнү илередип турарыл?
6. Чүве аттары домакка кандыг кежигүннер бооп болурул? Чижектерден бериңер.
7. Сан болгаш падеж кожумактары немежип турда, кандыг ажык эвес үннерниң үжүктерин дакпырлап бижирил?
8. *Чурт* деп чүве адының падеж болгаш хамаарылга кожумактарын шын бижиирин тайылбырлаңар.

355. Хөй сектер орнунга турза чогуур падеж кожумактарын салгаш, номчуңар. Адаанда онаалгаларны күүседиңер.

Кээрген – кайгамчык ажылгыр куш. Пөш... чеже хире тоорук бар болдур, ооң доозазын ажаап-шыгжаар. Тооруктар... шыгжаваан шаанда, кээрген чыдын чытпас,

дыжын дыштанмас. Пөш бажын... чаңгыс бышкан тоорук артып калган болза, ооң сагыжы саарзык, уйгузу келбес.

Ол кара даң бажындан кара дүне... киир тоорук... дүжүрүп, сайлап ырак-чоок черлер... дажыглап аппаар. Шаанда тывалар... тараа... шыгжап алыры ышкаш уургайлап-ла* турар.

Өске куштар кээрген... ол ажылгыр шынарын дөзөп алып дээш, сыгыр даң бажын... кара дүнеге чедир амыр-соксаал чок ужуп кээриниң ужуру ол. (*М. Эргентии-биле*)

● 1. Сөзүглелде кээрген кушту автор канчаар чуруп көргүзүп турарыл? Силер ол куштуң дугайында чүнү билир силер? 2. Сөзүглелден онаарының падежинде чүве аттарын чагырып турар кылыг сөстери-биле сөс каттыжышкынын тургузуп, ушта бижиңер. Ук кылыг сөстери чүнү илередип турарын хайгаараңар.

356. Үлегерлээн чүве аттарын тыпкаш, оларның утказын болгаш шын бижилгезин тайылбырлаңар. Тыва туугай чүве аттарын орус дылче очулдуруңар.

Кадык кижиге идепкейлиг дыштанылга негеттинер. Аңаа шимчээшкин элементилери кирип турар: күш-культура, спорт, селгүүстээшкин, чиик күш-ажыл. Туризм, альпинизм, балыктаашкын, арыг агаарга селгүүстээшкин – бо бүгү кадыкшылды бажыглаарының кайгамчык аргалары. (*Т. Монгуш*)

357. Хөй сектер орнунга сан азы падеж кожумактарын салбышаан, номчуңар. Чүве аттарының шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Хем... солагай талазындан кирип келген, билдирбес өзен аксы көстүп чыткан. Экер-оол ол өзен... базып үнүпкен. өзен аажок шыргай болган. Ол-бо оюп-кыйып, аң кокпазын эдерип үнүп келген. Ында кандыг-даа аң... бар: инек..., шары... истери бар – ол дээрге сыын... болгаш мыйгак...; хой, өшкү-даа изи бар – ол дээрге элик..., хулбүс...; казыра-молдурга-даа ис...и бар – ол хаван... . (*К. Аракчаа*)

* *Уургайлаар* – хөөп шыгжаар.

ДЕМДЕК АДЫ

§51. Демдек адының грамматиктиг утказы

358. Сөзүглелди аянынг номчуңар. Карартыр парлаан сөстөр кандыг чугаа кезектеринге хамааржып, чүнү илередип турарын тодарадып шинчилеңер.

ЧОДУРАА

Чодураа Тывада хөй үнүп турар. Тал хевирлиг кара карттыг ыяш. Май–июнь айларда чечектелир. Чечээ ак өңнүг, бөкпек, сырга хевирлиг, чидиг, чаагай чыттыг, кады борбак, кылагар, кара сөөктүг, чигирзиг амданныг. Кадында чигир, яблуктуг, лимоннуг кислоталар бар. Ооң кадын чууруп кургаткаш, **янзы-бүрү** чемге холуп болур.

Чодурааның кадындан хайындырган чулукту ижин, баар аарыг кижилер ижип болур. (*Д. Куулар, Т. Куулар.*)

1. Чодураа кандыг ыяжыл? 2. Чодурааның чечээ болгаш кады кандыгыл? 3. Ооң кадын кандыг таварылгада ажыглаарыл? 4. Чодураа дугайында дараазында немелде медээни сонуургап номчуңар.

Чодураа хемнер унунга, арга-арыг иштинге үнер. Ону чыггаш, кургадып алыр. Кургаг чодурааны дээрбелээр, чөкпекке холуур. Чодураа хандызы эки эм болур. Бир улуг омааш бүдүн кат кырынче стакан ишти хайнып турар сугну кудуптар. 20 минута хире хайындыргаш, шүүрөп кааптар. Стаканның дөрттүң бир кезии хирени хүнде 3–4 катап ижер.

Чүвениң ылгавырлыг демдээн илередир өскерилбес тускай чугаа кезээн *демдек ады* дээр. Демдек ады кандыг? кайы? чүлүг? кандыгыл? чүлүгүл? кайыл? деп айтырыгларга харыылаттынар. Чи жээ: *Малчыннар уйгучыдын чок, сагыш човангыр, карак кызыл* (кандыг?) *ажылын тцңнеп эгелээннер.* (*О. Саган-оол*). Россияның чон-

нарының найыралы (кандыгыл?) *быжыг*. Кадарчы *хураганныг* (чүлүг?) *хоюн бедик* (кандыг?) *дагже цндүрген*.

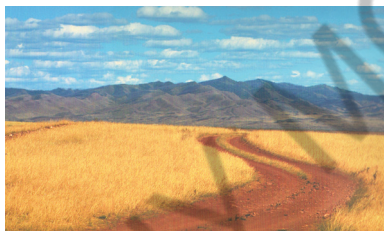
 359. Адаан шыйган сөстөрни хамаарышкан сөзү-биле ушта бжиңер. Оларның кандыг айтырыгга харыылаттынарын, хамаарышкан сөзүнүң кандыг демдээн илереткенин тайылбыр-лаңар.

Күстүң кыска хүн дурту саадаар эвес – имиртиннеп кел чыткан. Аъттыг-чадаг улус аргыжар кокпа орук таваржып келген. Ону эдерзе, кандыг-бир ээлиг чуртка чедире бээр.

Узунзумаар ой черниң иштин өрү чоктаптывыс. Чаңгыс ак өг биле мал-маган кажаалары көзүлдү.

Өгнүң ээлери эптиг-эвилең, хүндүлээчел улус болду. Чугаа-кыр-даа, черле доруун. (*М. Өлчей-оолдуу-биле*)

 Чурукта чүлерни көрүп тур силер? Оларның демдектерин адаңар. Демдек аттарын ажыглап 1–2 домактан чогаадыңар.

Даглар — *көк-көк*, ...
Шөл — *тараалыг*, ...
Орук — *дыйлагар*, ...
Дээр — *булуттарлыг*, ...

Даглар — *сүвүр-сүвүр*, ...
Хем — *шапкын*, ...
Бяштар — *сарыг-ногаан*, ...
Дээр — *аяс*, ...

Демдек ады чүве адынга азы өске бир демдек адынга хамааржып, ону тодарадып болур. Чижээ: *Уруглар чаа* (кандыг?) *библиотекада өңгүр* (кандыг?) *чуруктуг* (чүлүг?) *номнарны сонуурган номчааннар*. «Сылдысчы-

гаш» солунда медээлер солун, өөредиглиг, чугула. Домактарда чаа, чуруктуг деп демдек аттары библиотекада, номнарны деп чүве аттарынга, а өңгүр деп демдек ады чуруктуг деп демдек адынга хамааржып, оларны тайылбырлап чоруур.

360. Демдек аттарын ажыглавышаан, үлегер домактарны четчелеп бижирер.

Арыг үрезин ..., ... кижини коргудуп болбас,
Ак сеткил аътты түредип болбас.

А ж ы г л а а р с ө с т е р : *өзүчел, чаш, чаваа, бузүрээчел.*

361. Кыска сөзүглелди номчааш, демдек аттарының хамаарышкан сөзүнүң кандыг чугаа кезээ болуп чоруурун болгаш айтырыын тодарадыңар.

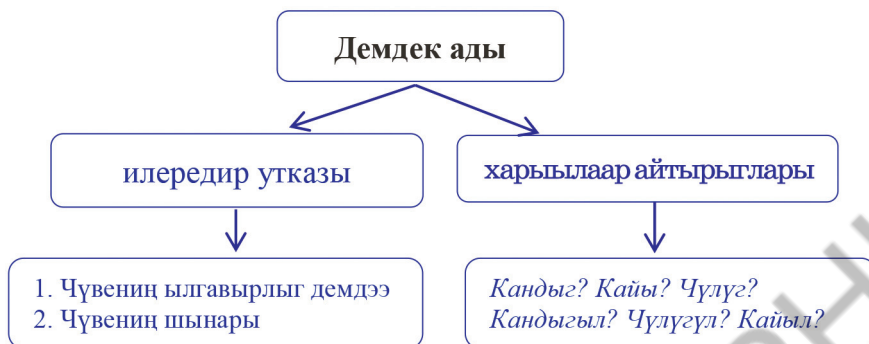
Ооң шын ады Селикмаа чораан. Кедеггей шевер болган ужун чон ону аныяандан Шевер-кыс деп адай берген. Назы дөгүп улгадып кээрге, Шевер-Угбай, Шевер-Кадай дижи бергенер. Ол төрүмелинден салым-чаяанныг кижини.

Тыва улус шаг шаандан ус-дарган, уран-шевер кижилерни “уктуг шевер”, “чаяанныг шевер”, “ээлиг шевер” деп чугаалажыр.

Ядыы уруг Селикмаа адыр дуюглуг анайы-даа чок турган дээр. Ынчалза-даа “чадызынга чалынмаан”, кайгамчык шевериниң ачызында өдек сыңмас өшкү-хойлуг, саан-савалыг, инек-малдыг-даа апарган. (*Ч. Чаптыы-биле.*)

1. Кымның дугайында чугаа-дыр? 2. Селикмааны чүге Шевер-Кадай деп адай бергенил? 3. Ол кандыг кижил? 4. “Кежээниң мурнунда — хүндү” деп үлегер домактың утказын тайылбырлаңар.

362. Дараазында схеманы ажыглап, демдек адының дугайында тайылбырдан кылыңар.

363. Аът-малдың күш-шыдал, чүзүн, аажы-чаң, чоруу, дүрзү-хевиринің талазы-биле ылгавыр демдектерин илереткен демдек аттарын бөлүктөп бжиңер.

Үлегери: *Малдың чүзүңүн илердир демдек аттары: шилги, дорала, ...*

Бедик, арган, маңгыр, чоржаң, дас кара, чүгүрүк, эмдик, шыырак, чыкпак, шилгедек, саяктаар, сувай, чааш.

Дараазында үлегер-биле сөстөрнүң тайылбырын кылып өөрениңер. “Тыва дылдың тайылбырлыг словарын” ажыглаңар. Адаанда кыска тайылбырларны болгаш үстүндө демдек аттарын ажыглап, 3–4 харылзаалыг домактардан чогаадыңар.

Кулун — бир харга чедир назылыг мал.

Чаваа — үш хардан өрү назылыг мал.

Аът — кош эвес дуюглуг, сеглегер кудуруктуг, челдиг, улуг азырал амытан.

Бе — кыс чылгы мал.

Аскыр — акталаттынмаан чедишкен эр чылгы мал.

 364. Дириг амытаннар дугайында чурумал. “Аът — кижиниң бүзүрелдиг өңнүү” деп кыска чогаадыгдан хостуг үенде бижээш, интернет четкизин таварыштыр ырак чурттарда тыва дылдыг улуска сонургадып көр.

§52. Демдек аттарының тургузуунуң аайы-биле бөлүктери болгаш чогаадылгазы.

 365. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, демдек аттарын тургузуунуң аайы-биле кандыг бөлүктөргө аңгылап болурун тайыл-бырлаңар.

ХӨРЗҮН

Хөрзүн дээрге чер кырының үнүш-дүжүткүр, үстүкү үлдүргей ириндилег карты-дыр. Ында дириг организмнерниң, үнүштерниң артынчыларын иринди (гумус) кылдыр болбаа-зырадып (хуулдуруп) турар хөй санныг хөрзүн бактериялары бар. Хөрзүннүң үнүштерге чемиштиг чугула кезээ — ооң ириндизи. Черниң хөрзүннеринде кара хөрзүн, шириктелчек кара хөрзүн иринди-биле бай.

Тываның хөрзүнү янзы-бүрү. Мында кара хөрзүннер, ховуларның хүргүл, арга-арыг иштиниң кара-хүрең болгаш хүлденчек хөрзүннери, тайга-сыннарның чүзүн-баазын сайырам* болгаш хемнер уннарының шириктелчек хөрзүннери нептерээн. (*К.Шактаржык, В.Биче-оол*)

1. Черниң кандыг картын хөрзүн дээрил? 2. Ол чүзү-биле байыл? 3. Тывада кандыг хөрзүннер нептерээнил?

 Тургузуунуң аайы-биле демдек аттары бөдүүн болгаш нарын болур. Чаңгыс дазылдан тургустунган демдек аттары бөдүүн болур. Ч и ж э э: *чараш, шокар, чуга.*

**Сайырам* — сай даштарлыг, сайыр чер.

Нарын демдек аттары мынчаар тургустунар:

1. Ийи демдек ады каттышкаш: *ак-көк, ала-шокар, кара-хурең*. Оларны дефистеп бижиир.

Чамдык таварылгаларда олар шуут чаңгыс сөс кылдыр тутчу бээр: *дорала (доруг+ала), сарала (сарыг+ала), карала (кара+ала), калдарак (калдар+ак)*.

2. Удурланышкак уткалыг (антоним) демдек аттары: *аар-чиик, улуг-биче, бедик-чавыс, ак-кара, эки-бак*.

3. Демдек аттарының катаптаанындан: *кара-кара, ала-ала, чолдак-чолдак*.

366. “Артык сөс” деп оюнга идепкейлиг киржиңер. Тургузуунуң аайы-биле таарышпайн турар артык демдек адын тодарадыңар. Оларны ажыглап домактан чогаадыңар.

- а) ногаан, дески, ойбак, сарала;
- б) ояла, сарыг-ногаан, ыргак-дагыр, оңгул-чиңгил;
- в) үндүрүк-киирик, удур-дедир, аныяк, узун-чолдак.

Демдек аттары укталган болгаш укталбаан болур. Укталбаан демдек аттары чогаадылга кожумаа чок болур. Чи жэ э: *чараш, ховар, нарын, чиик, улуг, борбак, шцшпең, шоваа*.

Укталган демдек аттары:

1. Чогаадылга кожумаактарының дузазы-биле тургустунар:

1) **-лыг** (ооң фонетиктиг вариантылары: *-лиг, -ныг, -ниг, -нуг, -нцг, -тыг, -тиг, -туг, -тцг, -дыг, -диг*) Чи жэ э: *харылзаалыг, эргелиг, самныг, имниг, номнуг, ыттыг, эптиг, буттуг, цттцг, талдыг, челдиг*.

2) **-зыг** (ооң фонетиктиг вариантылары: *-зиг, -зуг, -сыг, -сиг, -суг*) Чи жэ э: *малзыг, чигирзиг, дозузуг, чассыг, эътсиг, чуксуг*.

3) **-кыр** (ооң фонетиктиг вариантылары: *-кир, -кур, -кыр,*

-гыр, -гир, -гур, -гур) Ч и ж э э: *чугаакыр, эъткир, оккур, сүткүр, маңгыр, чедингир, суггур, дүрзүгүр.*

4) **-кы** (ооң фонетиктиг вариантылары: - *ки, -ку, -кү, -гы, ...*) . Ч и ж э э: *кышкы, иштики, кудуку, күскү, чайгы.*

2. Ийи дөстүң каттышканындан тургустунар: *омак-хөгүг, дааш-шимээнниг, орлан-эрес, чазый-хоптак.*

367. Дараазында сөстөр-биле чүлүг? деп айтырыгга харыылаар демдек аттарындан тургускаш, кожумактарынын шыйыңар. Оларны ажыглап, 1–2 домактан чогаадыңар.

Ном – номнуг, тон – ..., кежик – ..., дуңма – ..., бызаа – ..., бажың – ..., хөлге – ...

368. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар. Демдек аттарын тургузуунуң аайы-биле сайгарыңар, хамаарышкан сөзүндөн кандыг айтырыгны салырын тодарадыңар. Демдек адынга дөмей болза-даа, өске айтырыгга харыылаттынып чоруур сөстөрни тывыңар.

Мен Буян-Бадыргыны эң-не баштай Дагыыр-Тей оваазын Буурул ноян дагып турда, көргөн мен. Кара былгаар кадыг идиктиг. Көк торгу тоннуг, кызыл чычыы курлуг.

Буян-Бадыргы ак шырайлыг, бажының дүгү кедергей кара, кежегези арай чиңгежек. Кыдырык кара карактары даады хүлүмзүрүп чоруур. Кырлаңзымаар думчуктуг болгаш ортумак сынныг кижиге. Чүве чугаалаарга, үнү тода болгаш хоюг дыңналыр.

Ноян дүжүмет кижилерге доңгун, шыңгыы негелделиг чораан. Чогум чоок кижилеринге, дузалакчыларынга эмин эрттир чымчак кижиге чүве. (*М.Кенин-Лопсанныы-биле*)

1. Буян-Бадыргы дугайында чүнү билер силер? Ооң дугайында дараазында мергежилгеде медээни номчуңар. 2. Буян-Бадыргының идик-хеви кандыг болганыл? 3. Ооң арын-шырайы, даштыкы хевири, аажы-чаңы кандыгыл?

☞ **369.** Монгуш Буян-Бадыргының бичиизинде аажы-чаңы, мөзү-бүдүжү кандыг чораанының дугайында М.Б. Кенин-Лопсанның “Буян-Бадыргы” деп чогаалындан азы Интернет четкилеринден немей тып, эштеринге сонuurгат.

Монгуш Буян-Бадыргы – Тыва күрүнениң үндезилекчизи. Ол 1892 чылдың апрель 25-те Бээзи кожууннуң Улуг-Аянгаты эриинде Оваалыг-Хемчигеш аксынга эрес чылгычы Монгуш Номчуланың өг-бүлезинге төрүттүнгөн.

Ооң азыраан адазы – Хайдып ноян, иези – Дыртыгына. Ук аттың моол дөзү Буян-Бадрах, ону Буян-Бадыргы деп тывалар алдаржыткан. Буян-Бадрах дээрге Буян Бодарадыр дээн уткалыг ат болур.

Ол өөредилгеге кызымак. Орус, тыва, моол, төвүт дылдарны бичиизинден билир. Ооң чугаалаан чүвези ханы уткалыг, бодамчалыг, бадыткалдыг, бүзүренчиг. Улус-чон ооң дыл билирин, угаанныын кайгап сонuurгаан. (М. Кенин-Лопсанны-биле)

☺ **370.** “Дүрген бодан” деп оюнга идепкейлиг киржиңер. Онаалганың харызын тывыңар. Демдек аттарын тыпкаш, олар чүвөлөрнү кандыг ылгавыр демдээн илереткенин тайылбырлаңар. Тыпкан сөстериңер-биле 1-2 домактан чогаадыңар.

1. Чигирзиг ногааларны адаңар: *чеснок, морковь, свёкла, согуна, помидор, редис, репа, огурец.*

2. Ажыг чимисти адаңар: *груша, виноград, ананас, яблоко, дыня, лимон, банан, апельсин.*

✎ **371.** Домактардан укталган демдек аттарын ушта бижээш, тургузуун сайгарыңар.

1. Оглунуң угаанныг, томаанны хөлчөк, авазынга ёзулуг эш апарган. 2. Пөрүк чаңныг оолдар, уруглар-даа чоруур. 3. Бырлаңмаа угбай карарып көстүр моюндуруктуг, элээн хөлбегер кышкы тоннуг, холдарында хол-хаптарлыг-даа болду. 4. Ол угбазынга дүктүг чылыг хөйлең, кылынзымаар кара пөстен даараан юбка-даа садып берди. 5. Күзел-оолдуң долбанныг* кызыл чаактарының өңү хуулуксап, сырый хавак кирбиктерлиг, чарашсымаар ала карактарынга чаштар бүлдеңейнип келген. (М. Дуюнгар)

🔊 **372.** Дараазында “Күскү сесерлик” деп чурукка хамаарышкан сөзүглелди номчуп таныжыңар. Авторнуң ажыглааны демдек аттарын тыпкаш, оларның канчаар тургустунганын тайылбырлаңар.

*Долбан – кижиниң чаактарының думчук чоогунда достак черинде кызылзымаар өң; долбанныг – долбан шыпкан, кызыл.

КУСКУ СЕСЕРЛИК

Бистиң сесерлиивис бойдустуң чайгаар бүткен булуңу. Чодур-чодур чодураалар, аараң-шаар будуктарлыг бора талдар, кадын кыстар дег хөнү чаагай хадыңнар парк дургаар мандып өскөн. Дытчыгаштар олбук болган бүрүлерин деженипкен, боданганзыг тургулаар.

Орай күскү арыг онзагай. Агаарның магалыын чүү дээр. Хөрек долдур тынып алырыңга, чайгаар-ла сергелең апаар. Сесерликте чадаң үнүштүг шырыштар-даа, оът-сигенниг аяңнар-даа бар. Аңаа кылаштаарга, ёзулуг айдыс чыттыг. Кижиниң төрөөн булуңу деп чүве ол ыйнаан. (*Ч. Чаптыгы-биле.*)

§53. Шынарының демдек аттары, оларның чадалары

373. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар. Чүвелерниң шынар-демдээн, өңүн, хемчээлин, хевирин илереткен демдек аттарын тодарадыңар.

ДАГЛАР

Тываның даглары, сыннары* узун хемчээлдиг, кыры оргу-дески, ийлери** кадыр-берт. Саян сыннарының кыры ооргаларлыг, баштарында мөңге харлар хөй. Таңды-Ууланың оргулааштарының*** кырында озалааш**** хаялар, кожагарлар, мажалыктар***** нептерээн. Ындыг тайгаларны тыва улус шаандакы үеден бээр мөөрүктөр деп адап турар.

Мөңгүн-Тайга — Тывада эң бедик даг. Ооң бажын хөвөң ышкаш көгжегер ак булуттар дуй алган турар. Сеңгилецниң калбак-делгем тайгазы дээрже шиштелип үнгөн.

* *Сыннар* — шөйлүп чоруй барган улуг даглар, бедиктер.

** *Ий* — дагның, бедик черниң чуук талазы.

*** *Оргулааш* — оргу чер, дески чер, деспек.

**** *Озалааш* — өскелерден шала ырак, хайыы, кыдыында.

***** *Мажалыктар* — ховуда тей.

Бойдустан чурумалдыг чараш, сураглыг тураскаалдарын билип, сактып алыңар. (“Тыва дугайында чугаалар”)

1. Тываның даглары, сыннары кандыгыл? 2. Тыва улус кандыг черлерни мөөрүктер деп адап турарыл? 3. Үстүнде сөзүглелде демдек аттарының ужур-дузазын тайылбырлаңар. 4. Хуу чүве аттарын тодараткаш, оларның ылгавыр демдээн илереткен сөстөрдөн тывыңар.

Шынарының демдек аттары чүвелерниң шынар-демдээн, өң-чүзүнүн, хемчээлин, хевирин илередир. Чижээ: *солун кичээл, бүзүрелдиг эш, карала аът, кызыл чечек, бедик херим, ыргак ыяш.*

Шынарының демдек аттары **өйүнде, кошкадыр** болгаш **күштелдирер** деп үш чадалыг.

Өйүнде чада шынарның азы демдектиң кошкак азы күштүүн тайылбырлаvas, анаа-ла шынар азы демдек илередир демдек адының кожумак чок дөзү болур. Чижээ: *кара карак, сарыг хову, борбак чигир.*

Кошкадыр чада: *-жак//-жек; -зымаар//-зимээр, -зумаар, -зүмээр, -сымаар, -симээр; -ылдыр//-илдир, -улдур, -үлдүр* деп кожумактар болгаш *арай, шала* деп дузалал сөстөрниң дузазы-биле тургустунар. Чижээ: *чугажак, бичежек, аксымаар, каразымаар, боралдыр, көгүлдүр; арай көк, шала чиг.*

Күштелдирер чада: *-гыр//* ооң вариантылары: *-гир, -гур, -гүр, -кыр, -жир, -кур, -күр* деп кожумактарның дузазы-биле болгаш *эң, тергиин, кедергей, дыка, чингир, аажок* деп сөстөрниң дузазы-биле тургустунар. Чижээ: *аккыр, көккүр; эң күштүг, тергиин чараш, дыка эки.*

Шынарының демдек аттарының күштелдирер чадазы мындыг арга-биле база тургустунар: *кып-кызыл, сап-сарыг, боп-борбак.*

Чувелерниң хевирин көргүзер демдек аттары деңнелге чадаларын долузу-биле тургузуп шыдавас. Оларның чүгле чамдызы күштелдирер, кошкадыр чадаларны тургузуп шыдаар. Чи жээ, *аскак, кыдырык, чандаш* дээн ышкаш демдек аттары чүгле өйүндө чадада ажыглаттынып чоруур.

374. Дараазында чуруктарга ниити аттан чогаадыңар. Бердинген сөстөргө тааржыр демдек аттарын ажыглап, домактардан чогаадыңар. Чуруктарда демдек аттарын деңнеңер.

Арын-шырайы: *хөглүг, бодамчалыг, хирең ...*

Кирбиктери: *узун кара, шала чолдак, ...*

Бажы: *узун кылагар чаштыг, ...*

Идик-хеви: *бөртүг, чолдак тоннуг, чылыг хөйлеңниг, ...*

Буттары: *кызыл-даван, идиктиг, ...*

Холу: *билектээштиг, лимбилиг, ...*

Чер: *оът-сигенниг, чечектерлиг, ...*

Анай-хураганы: *ак, чаш, дыдыраш, ...*

Чурукчунуң ажыглаан өңнери: *сарыг, көк, ногаан, ...*

375. Дараазында домактардан шынарының демдек аттарын тодараткаш, чадаларын айтыңар.

1. Ном дугайында бүгү делегейниң сураглыг кижилери чараш, ханы уткалыг бодалдарны бижээн. 2. Француз чогаалчы А. Доде: «Номнар – эң-не шынчы өңнүктер. Амыды-

ралдың эң-не берге үелеринде олар-биле кижі сүмележир” деп чугаалаан. 3. Каарганның казырыктыг даваннарының өңүнден улуг-ла ылгалбас бөзүргей чоон кара дазыл, чер кырынче хөкпейип үнүп келген дамырын хүнге дөгөп, таалап чыткан. (А. Даржай.) 4. Бисти аалдың казыралар дег улуг кара-кара база көк-көк ыттары кээп уткудулар. 5. Артыш кара аъттыг, а почтачы доруг аъттыг. (М. Эрген.)

 376. Сөзүглелде демдек аттарын тыпкаш, шынарының демдек аттарының чадаларын тодарадыңар.

Кадык мага-ботта бедик хей-аът бар.
(Орус улустуң үлегер домаа)

МАГА-БОТ ДАДЫКТЫРАРЫНЫҢ АРГАЛАРЫ

Дадыккан мага-бот чайгаар камгалалдыг. Ол өл-шыкка, соокка белен алыспас.

Агаар-бойдуштуң кадыг-берге болганындан тыва улус хүннүң, арыг агаарның, соок сугнуң, харның дузазы-биле мага-ботту дадыктырып чораан.

Мага-бот дадыктырылгазы ылым чаш үден эгелээр. Чаа төрүттүнген уругну дус, саржаг холумактыг суг-биле, а бир айлыындан алды айлыынга чедир кара шай-биле чуп дадыктырар. (Х. Ооржактыы-биле)

1. Мага-ботту чүге дадыктырарыл? 2. Кадыкшыл быжыктырарының кандыг аргаларын билер силер? 3. Силер күш-шыдалыңарны канчаар дадыктырып турарыңарны бжиңер. Ажыглааныңар демдек аттарының чадаларын айтыңар.

 377. Кыска сөзүглелди сонуургап номчуңар. Сактып алыңар.

Бистиң кулактарывыс дээрге үннерни дыңнап каар кайгамчыктыг организм-дир. Кулактар дааш-шимээнден, күштүг, ыткыр үннерден коргар. Кулактарны дыгый дүрүп

каан хөвөң-биле аштаар. Кулакты чидиг баштыг чүве-биле чушкуп болбас! (А. Плешаков.)

● **378.** Дараазында сөстөрни кижиниң назынын барымдаалап бөлүктөңөр. Оларны ажыглап, “Келир үеде кандыг ава (азы ача) болур мен?” деп темага даап бодаашкыныңарны 5–6 домакка илередиңер.

Чөнүк, улуг, ушпа, улуг назылыг, чаш, кырган, ылым чаш, ортумак назылыг, ылчыргай чаш, хензиг, ынай, ылым.

§54. Демдек аттарының темалыг бөлүктери

Тайылбырны кичээнгейлиг номчуңар.

Тыва дылда кижилерниң азы дириг амытаннарның аажы-чаңын, мөзү-бүдүжүн, чүвөлөрниң өңүн, дириг амытаннарның чүзүнүн илереткен демдек аттары хөй. Оларны чүвөлөрниң шынар-демдээн, өң-чүзүнүн көргүзөр демдек аттарыга хамаарыштырар. Бистиң төрөөн дылывыс оон аңгыда чүвөлөрниң хевирин азы хемчээлин көргүзөр демдек аттары-биле байлак. Чи ж ээ, чүвөлөрниң хевир-дүрзүзүнүн, даштыкы демдээниң, дуртунуң, дооразының, кылын, чугазының, ишкириниң, деңзизиниң дээш өске-даа талаларының аайы-биле демдектерин көргүзөр. Чүвениң бүткөн материалын илередир болгаш өске-даа демдек аттары портрет, пейзаж, интерьер (эт-херексел) чурумалдарына хөйү-биле ажыглаттынып турар.

Ынчангаш демдек аттарын дараазында темалыг бөлүктөргө чарып турар: чүвөлөрниң **шынар-демдээн, өң-чүзүнүн, хевирин, хемчээлин** көргүзөр демдек аттары.

Чүвөлөрниң өңнерин көргүзөр демдек аттары: *ак, кара, көк, ак-көк, кызыл, ягаан, сарыг, ногаан, хурең, ...*

Дириг амытаннарның чүзүнүн көргүзөр демдек аттары: *ак, кара, сарыг, хурең, бора, калдар, шилги, ала, ...*

😊 **379.** “Чеди өднүг челээш” деп оюнга киржип, дараазында өң-чүзүн илередир демдек аттарының аразындан челээште бар өңнерни тывыңар.

Ак, калдар, кара, ала, көк, ак-көк, бора, кызыл, ягаан, сарыг, ногаан, хүрең, шилги, дарс кара, сап-сарыг, кара ногаан, сарала, кула.

Кижилерниң **аажы-чаңын, мөзү-бүдүжүн, характерин** көргүзөр демдек аттары: *кижизиг, эвилең-ээлдек, биче сеткилдиг, сагыш човаачал, оожум, дүрген, ...*

Дириг амытаннарның **аажы-чаңын** көргүзөр демдек аттары: *чааш, эмдик, цзер, чазый, хоюган, ызырар, ...*

🔊 **380.** Чурукта көргүскен уругларның дугайында даап бодаашкыныңарны демдек аттарын ажыглап тургаш, чугаалаңар. 3-4 харылзаалыг домактардан тургузуңар.

Ажыглап болгу дег демдек аттары: *топтуг, чымчак, арыг-силиг, оожум, кижизиг, мөзүлүг, ак сеткилдиг, экииргек, буянныг, эвилең-ээлдек, угаанныг, хөглүг, чазык, хомудаачал, билииргек, өнчүзүрек, далаш, изиг, ...*

381. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар. Демдек аттары хамаарышкан сөзүнүң кандыг демдээн илередип чоруурун тодарадып тайылбырлаңар.

Тывалар Сибирьниң өске бүгү үндезин чоннары-биле бир дөмей, мага-бот талазы-биле олардан онзагай ылгалыр чүвези чок, шала безерек дурт-сынныг.

Ынчалза-даа кедергей узун дурт-сынныг кижилер ам-даа Тываның чер бүрүзүнде ховар эвес таварышкылаар. Ындыг кижилерниң бирээзи шаанда Хемчик, Чыргакы ынчаар чурттап чораан Куулар уктуг Дүндүк-Хараар деп шолалыг кижичораан дижир чүве. Ол кавыда черле ындыг чугаа бар: кушта куу улуг, кижиде Куулар улуг дигилээр. Дүндүк-Хараар узун-даа болза, улустуң чугаалаары дег “турган чагы ышкаш шиштегер” база эвес, дурт-сыны чазадак, делгем эгиннерлиг, боткур-сөөккүр, эът-ханы долу эр болган. Холунуң адыштары какпак-хүүрек хире улуг. Элээди шаанда хүрежип чораан эш-өөрү Кууларның ийи холу кыскаш-ла, ийи буду быра-ла дижир.

Күжүр эр тутса мөге-даа, сөглезе сөстүг-даа, черле берге кижичораан бооп-тур ийин. (Ч.Чап.)

1. Сибирьниң үндезин чоннары кандыгыл? 2. Дүндүк-Хараарны чүге ынчаар шолалап каан деп бодаар силер? 3. Өске улустан чүзү-биле ылгалып турарыл?

382. “Эжимге мактал” деп оюнга киржиңер.

1. Бүдүн класс 3 хире бөлүккө чарлып алгаш, бот-боттарыңа эки мактал сөстөрүң айыткан үениң дургузунда чугаалаар. Чижээ, *Сайдаша сен чараш сен, Орлан сен угаанныг сен, ...* 2. Силерниң мөзү-бүдүжүңерге хамаарыштыр эштериңерниң чугаалаан сөстөрүң сактып алыңар. 3. А чамдык сөстөрүң силерге чүге чугаалавады? Боданыңар.

383. Чурукта дириг амытанның адын тодараткаш, ооң хевир-дүрзүзүн база аажы-чаңын көргүзөр демдек аттарын ажыглап, 3–4 домактан чогаадыңар.

бажының кезектериниң хевири:
*калчан, марбыгыр, кыстынчак, соол-
бургай, ...*

мыйызының хевири: *адыр-быдыр,
долгашкак, шиш, чолдак, ...*

кулактың хевири: *сүцр, халбы-
гыр, кыстынчак, докпак...*

кудуруунуң хевири: *ходугур, сем-
дер, саглагар...*

дуртунуң хевири: *семдер, селбегер,
чоон, ...*

● **384.** Дараазында чүве аттарынга тааржыр хемчээл илередир демдек аттарындан (дорт болгаш ыргак (дорт эвес) хемчээлди илередир, девискээрниң азы кандыг-бир чүвениң ниити шөлүнүң хемчээлин, температураның хемчээлин илередир) немеңер:

Орук – *саң дорт, каалама, дыйлагар, делгем, хостуг,
шөлээн, ...*

Шөл – *дески, калбак, чалбак, оргу, ажык, ...*

Шай – *чылбай, чылымзык, соок, изиг, ...*

Агаар – *изиг, чылыг, чыккылама, кыржаң соок, ...*

🔊 **385.** Дараазында чурукка чүвелерниң даштыкы демдээн барым-даалап хевир көргүзөр демдек аттарын ажыглавышаан, кыска сөзүг-лелден бижинер.

1. Чылдың кандыг үезин чуруктарда көргүскен-дир?
2. Уруглар кандыг идик-хеп-тигил? Оларның демдектерин адаңар. 3. Бичии чаштарның арын-шырайындан чүну билип ап болурул?

🖋 **386.** Чүвениң бүдүн азы бүдүн эвезин, ишкирин көргүзөр хемчээл илередир демдек аттарынга тааржыр чүве аттарындан тывыңар.

Бүдүн ..., чартык ..., чарык ..., оюк ..., самдар ...; оңгар ..., мадар ..., ишкир ..., терең ..., дырылааш

387. Чүвениң хемчээлин барымдаалап хевир көргүзөр демдек аттарының чижектерин ажыглавышаан, чурукка кыска сөзүгелден бижинер.

1. Бичии хемчээл: *чыкпак* аът, *ырбыска* оол, *сыгыр* карак, *докпак* кулак, ...

2. Долу хемчээл: *мочак* шыңган, *долу* барба, *семис* шапы, *дозур* карак, *дыгылчак* моюн, *тырың* мага-бот, *бопугур* чаак, ...

3. Артык, улуг демдек: *хөлбегер* тон, *халбыгыр* кулак, *шөртегер* ижин, *чөлбүгур* аас, *салбагар* чаш, *семдер* кудурук, *адыр* мыйыс, *опагар* чүък, *чодур* терек, *чоржак* дискек, *араазай* аът, *дартагар* барба, ...

4. Долу эвес азы четче эвес: *курзук* диштер, *шаараш* пөс, *чадагай* шөл, ...

388. Дараазында демдек аттары чүвениң кандыг хемчээлин илередип турарын тодарадыңар: *чүвениң узун дурту*, *узуну*, *чолдаа*, *бедии*, *чавызы*, *эң эвээш хемчээли*, *борбак хемчээли*.

Шиш, шиштегер, кожагар –; узун, шөйбек, шөйдүнчек –; чолдак, безерек, чышпынчак –; сөөккүр, дүндүүштелчек, бедик –; чавыс, чыкпак, чавыт –; хензиг, докпак, ырбыска –; достак, опагар, төгерик –

389. Удурланышкак уткалыг демдек аттарын тывыңар.

шапкын суг – ..., суггур чаъс – ..., салам уруг – ..., чөлдүр молдурга – ...

● **390.** Сөзүглелде демдек аттарының ужур-дузазын тайылбырлаңар.

– Эт-септиң чамдыы ам-даа аптара-хааржакта, дүрүг-шарыгда олчаан болбазыкпа. Айлаттынып четтикпедивис. Ынчалза-даа сонуургап көрүңер – дээш, кожам үш өрээлди дескиндир эдерти. Эт-херекселдиң хөйү-даа, шыыраа-даа кончуг. Хеп сугар, аяк-сава шыгжаар шкафтары нарын болгаш аар өртектиг. Оруннары пружиналарлыг, кылагар-кылагар баштарлыг. Диван, радиоприёмник, гармошка, дошпулуур, хевистер, плющ чоорганнар...

Кухнязы дыка делгем бажың. Ооң ийи чартыында бир шөе тыртар, узун, бир анаа чиңгежек столду салган.

(С. Сүрүң-оол)

1. Сөзүглелде адап турар эт-септи амгы үеде ажыглап турар бе? 2. “Бистиң бажыңывыс” деп темалыг чогаадыгга амгы үеде непергей ажыглаттынып турар эт-септиң шынар-демдээн тодаргай тайылбырлап бжиңер.

§55. Хамаарылганың демдек аттары

391. Шупту демдек аттары чүвелерниң ылгавыр демдээн илередир. Ынчалза-даа ылгавыр демдектер аңгы-аңгы болур. *Чулцг?* деп айтырыгга харыылар демдек аттарлыг каттыжышкыннардан тывыңар.

Үлегери: *бызаалыг инек, уруглуг ие, дугуйлуг машина.*

... хой, ... өшкү, ... тон, ... дээр, ... элик, ... бажың, ... ном, ... уруг.

Хамаарылганың демдек аттары чүвелерниң өске чүвеге хамааржыр демдээн, үе азы туружунуң аайы-биле демдээн илередир, ч и ж э э: *бөрттүг оол, күскү дүжүт, часкы хат, дүнеки чаъс, даштыкы эжик.*

● **392.** Домактарны кичээнгейлиг номчунар. Укталган демдек аттарын тывыңар, олар хамаарышкан сөзүнүң чүзүнүң аайы-биле демдээн илередип турарын тайылбырлаңар.

1. Сандан – чаагай чыттыг, мурнуу чүктүң ыяжы. 2. Шаажаң – чер-делегей бүдүп турар шагда тывылган тергиин шынарлыг ак дойдан кылган эт. 3. Олар эрес-дидим аныяк кижилер болган. 4. Үүрмек кызыл көшкелерлиг, ужу-кыдыы шала көстүр чуулчак хевирлиг улуг хорум болду. 5. Арга-Чарыкта Хоор-Өөс дээр хемниң ногаан көк шыктыг шынааларында өөр-өөр дуруяалар узун-кыска кылдыр кыйгыржып, улуг эзимнерде хектер чаңгыландыр эдип, тулаа куштары ыяңгылыг ырлажып эгелээн. 6. Эртенги хүн көдүрлүп кел чораан. (*Чоптуң-оол Чочагар*)

Дараазында үлегер-биле демдек адын тодарадып турар демдек аттарын ушта бжиңер.

Үлегери: *кадыр хаялыг (д.а+д.а)*.

2. Дараазында сөстөрниң утказын улуг улустан айтырып азы словарьларны ажыглап тургаш, тайылбырлаңар. Сөзүглелди номчуңар, демдек аттарын тывыңар.

Үлегери: *көшке* — кадыр ийде чуглуп бадып болгу дег хая-даш, хар болгаш ындыг черден хая-даштың, харның чуглуп бадары.

чуулчак – ... ; хорум – ...; шынаа – ...; шаттар – ...; дүдүскек –

Бистиң чурттап турар суурувус Суг-Аксы Хемчик биле Ак ийи аразында хөлбеңнээн көктүг шынаада болгаш, хая-даш деп чүве билир эвес бис. Ындыг-даа болза, долгандыр дагларга хаажылаткан болгаш Кызыл-Тайганың өңү ылап кызыл, оон кудулдур Хөр-Тайганың өңү көк, хүн ажар талада дистинген дагларывыс бора-көк, а Хемчик ол чарыында шаттар куу бооп кээрде, долгандыр дүдүскек өттүр чаңгыс-ла Мөңгүн-Тайга даглары агара берген турар.

Тываның карталарында эң-не кара-хүрең өң-биле Мөңгүн-Тайганы көргүскен болду. (М. Ховалыг)

393. Адаанда каттыжыышкыннарны чылдың үезин барымдаалап чурумчудуңар. Демдек аттары кандыг кожумактар-дузазы-биле тургустунганын тодарадыңар. Домактардан чогаадыңар.

Кышкы үе, чайгы одар, часкы суггат, күскү дүжүт.

394. Тывызыктарны тывыңар. Кандыг демдек аттарын ажыглаанын тодарадыңар:

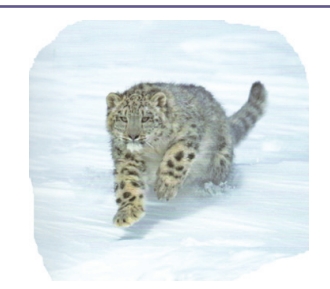
Кончуг семдер
хоюг дүккүр.
Күжүр семдер
күзүн сүткүр.

Сыг-сыг чоруктуг,
сыгыр кара карактыг.

395. Угаап боданыышкын. «Малды чүге өстүрерил?». Демдек аттарын ажыглап тургаш, тус темага кыска чогаадыгдан бижирер.

1. Тывада азырал амытаннарга чүлөр хамааржырыл?
2. Оларны кандыг кижилер өстүрүп турарыл?
3. Малдың ажык-дузазы чүдел?

396. “Ак-көк сыннарның чурттакчылары кандыгыл?” деп оюнчарышка бөлүк аайы-биле киржиңер. Дараазында амытаннарның аттарын адаңар, оларга хамаарышкан демдек аттарын кайы бөлүк хөйүнү тывырыл, уткан болур.

§56. Демдек адының синтаксистиг хүлээлгези

397. Дараазында домактарны бөлүк аайы-биле үлежип алгаш, демдек аттарын тыпкаш, кандыг домак кежигүнү болуп чоруурун тодарадыңар. Сөөлгү домакты ушта бижээн, домак кежигүннеринге башкы-биле сайгарыңар.

1. Дүмбей (кандыг?) арга иштинде үнген сиген (кандыгыл?) көк хевээр, а ооң кырында ногаан (кандыг?) шергилер шурашкан, бир оймакта хек-даван частып келгени (кандыгыл?) шуут тоолзуг. 2. Одаг чоогунда өске (кандыг?) ыттар ээргизи чаңгыланган. 3. Эртенги (кандыг?) сырын мага-ботта сиңе берген чылыгны тарадыр үрүпкен. (*Маадыр-оол Ховалыг*). 4. Савыяа (кандыг?) бөрттүг (чүлүг?), долу (кандыг?) арынныг (чүлүг?) болгаш күштүг (кандыг?) үннүг (чүлүг?), күдер боттуг (чүлүг?) эрес (кандыг?) ашак, Викторнуң адазы, хенертен алгыра берген. 5. Кайгамчык улуг кара ой (кандыг?) аъттар чүткүп, оранып, бут кырынга туруп турганнар. 6. Хенертен мурнунда тергеден узун (кандыг?) сынныг (чүлүг?), делгем (кандыг?) эгинниг (чүлүг?), аккыр баштыг (чүлүг?) аныяк (кандыг?) оол тура халып келген. 7. Узун (кандыг?) сынныг (чүлүг?), силиг (кандыг?), кара-кызыл (кандыг?) галстуктуг (чүлүг?), экидир базып каан бора (кандыг?) хөрөктээштиг (чүлүг?) оол турган. (*А. Фадеев*.)

Демдек аттары домакка **тодарадылга** база **сөглөкчи** болур. Бир эвес демдек ады хамаарышкан сөзүнүң мурнунга чоруур болза, ол *кандыг?* азы *чүлүг?* деп айтырыгларга харыылаттынмышаан, тодарадылга болур. А хамаарышкан сөзүнүң соонга чоруур болгаш кандыгыл? деп айтырыгга харыылаттынар болза, сөглөкчи болур. Чижээ: 1. *Бедик ногаан* (кандыг?) *херим артында ызырар ыттың ээргизи дыңналган*. (*Ш. Суваң*) 2. *Чылыг* (кандыг?) *агаар соок*

(кандыг?) *агаардан* (кандыгыл?) *чиик*. 3. *Эки* (кандыг?) *аданың оглу* (кандыгыл?) *сергек*, *эки* (кандыг?) *иениң кызы* (кандыгыл?) *шевер*. (*Үлегер домак*.)

Үстүндө домактарда *бедик*, *ногаан*, *чылыг*, *соок*, *эки* деп демдек аттары тодарадылгалар; *чиик*, *сергек*, *шевер* деп демдек аттары сөглөкчилер болуп чоруур.

398. Бердинген домакты кежигүннерге сайгаргаш, демдек аттарының домакка ролюн тайылбырлаңар.

Бедик сыннарлыг, калбак, делгем ховуларлыг, шапкын хемнерлиг кайгамчык улуг Азий диптиң төп кезээнде Тыва Республика чыдар. (*К. Шактаржык, В. Биче-оол*)

● 1. Үстүндө домакты «Школа девискээрининң ногаанчыдылгазы» деп темага ажыл-иш тоожуушкуну кылдыр сайзырадыңар. Чижээ, домакты мынчаар уламчылап болур: *Ооң төвү — Кызыл хоорай 2014 чылда 100 чыл оюн демдеглен эрттирген. Школачылар онзагай солун ажылдарны чоруткан.*

Бистиң школавыс девискээрин чаагайжыткан. ...

Ажыглаар сөстөр: *аваангыр, шалыпкын, шынарлыг, дүжүттүг, суггаттыг, тарымал, дузалыг...*

399. Кыска сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, орус дылче очулдуруңар. Орус дылда демдек аттары кандыг домак кежигүнү болуп чоруурун деңнеңер.

КЛАЗЫВЫС НАЙЫРАЛДЫГ

Бистиң клазывыс эп-найыралдыг, үлегерлиг, солун. Оолдар, уруглар спортчу маргылдааларга, хоорай болгаш республика чергелиг мөөрейлерге идепкейлиг киржип турарлар.

Алдын-кыс — тергийн эки өөреникчи. Танаа-Херел — ёзулуг мөге. Ол шимченгир оюннарга ынак, ынчангаш күш-шыдалы кончуг сайзыраңгай. Клазывыс активи солун оюннарны бо-ла эрттирген турар.

Чогаадыкчы, демниг, харыысалгалыг эштерлиг болганымга өөрүп чоруур мен.

 400. Ийи бөлүккө чарлып алгаш, “Кым дүргенил?” деп оюнга идепкейлиг киржиңер.

1. Делегейде кандыг өңнүг чечектер барыл, тывыңар.

а) Самбырага өң чок бүрүлерлиг чечекти бөлүктүң бир кежигүнү чуруптар;

б) Чечектиң бүрүлеринге өңнер илередир демдек аттарын бижиир. Кайы бөлүктүң уруглары хөйнү тыпканыл, уткан болур

2. Тыва кижиниң аажы-чаңыга, мөзү-бүдүжүңгө хамаарышкан демдек аттарындан тывыңар.

 401. Демдек аттарын тыпкаш, ужур-утказын тайылбырлаңар.

Татар садыгжы Мыкылай ол. Ону ол кавының араттары эки таныыр. Ооң тывалаары-даа амыр. Чогум боду эвилең, хөглүг, сөс-домааның келингири кедергей. Олурганнарны каттырты кааптары аңаа оюнчук. Садыглап келгенде, кандыг-даа өг эртпес. Бараан-сараанын мактай бергенде, чеже-даа хирелиг бараан болза, дээрге үндүрүп кааптар. Садып алыкчының албас-даа аргазы чок.

Мыкылайның турум садыглаар чери – ишкээр, Хемчикте. Аңаа чедер дизе, улуг артты аजार, үш хемни кежер, калбак ховуларны эртер. Чоржаң аъттыг кижини ара хонуп чедер. Ол маңаа садыглаарыңа ынак. Чүгө дээрге ооң алыс чурту – Алтайда. Төрөөн чери-биле аргыжар оруу бо. Мал-маган, өлүк-кеш чедирип алырда, эптиг, чоок. *(С. Сурцун-оол)*

 1. Мыкылай деп кымыл ол? 2. Ооң даштыкы хевири, аажы-чаңы кандыгыл? 3. Хемчикке чедер орук кандыгыл? Мыкылай чүгө аңаа садыглаарыңа ынагыл? 4. Амгы үениң сайгарлыкчы садыгжылары кандыгыл? 2–3 домакка илередип көрүңерем.

402. Дараазында үлегер домактарның утказын тайылбырлаңар, демдек аттарының кандыг кежигүн болуп чоруурун хайгаараңар. Демдек аттары кирген үлегер домактардан сактып бжиңер. Кандыг домак кежигүнү болуп чоруур-дур, адаан шыйыңар.

Агы* чечээ — ажыг,
артык сөс — анчыг.

Дыт — чөвүрээлиг,
сөс — чөрүлдээлиг**.

Чаңын билчир — чоок төрөл,
дылын билчир — хан төрөл.

403. Угаап боданыышкын. «*Ыяшты чүге тарыырыл?*». Демдек аттарын шын ажыглап, бодалыңарны илередиңер.

Чогаадыгга дараазында айтырыгларга харыыларны ажыг-лаңар: **1.** Кандыг ыяштарны тарып болурул? **2.** Оларны тарыырынга кайы үе эптигил? Чүге? **3.** Кандыг черлер таарымчалыгыл?

Демдек адының морфологтуг сайгарылгазының чижээ.

Часкы хцнцц херелдери уругнуц кадыр хавактыг арнынга дээй берген. (И. Бадра)

1. Чугаа кезээ. Лексиктиг утказы. **2.** Айтырыы. **3.** Укталбаан азы укталганы. **4.** Шынарының азы хамаарылганың. **5.** Шынарының демдек ады болза, чадалары (кошкадыр, өйүнде, күштелдирер). **6.** Синтаксистиг ролю.

<i>Шынарының демдек ады</i>	<i>Шынарының демдек ады</i>
<i>Аас-биле:</i>	<i>Аас-биле:</i>
<i>Кадыр</i> деп сөс чүвениң хевирин көргүзөр, демдээн илередип турар, ынчангаш домакта демдек ады болур. Тускай чугаа кезээ. <i>Хавактыг</i> (кандыг?) — <i>кадыр</i> ;	<i>Часкы</i> деп сөс чүвениң хамаарышкак демдээн илередип турар, ынчангаш домакта демдек ады болур. Тускай чугаа кезээ. <i>Хцнцц</i> (кандыг?) — <i>часкы</i> ;

*Агы — черге чаттылдыр үнер аксымаар өңнүг, чаагай чыттыг эм оът.

** Чөрүлдээ — маргылдаа.

укталбаан демдек ады, чүге дизе чаңгыс дазылдан тургустунган; шынарының демдек ады, өйүндө чадазында; домакка тодарадылга болур.	укталган демдек ады, чүге дизе <i>-кы</i> деп кожумак дузазы-биле тургустунган; хамаарылганың демдек ады, домакка тодарадылга болур.
<i>Бижимел:</i>	<i>Бижимел:</i>
<i>Кадыр</i> — д.а, кандыг?, укталбаан, шынарының, өйүндө чада, тодарадылга.	<i>Часкы</i> — д.а., кандыг?, укталган, хамаарылганың, тодарадылга.

404. Дараазында домактарны кежигүннерге сайгаргаш, демдек аттарының морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

1. Ыттарның соондан ырыктааш чүвүрлерлиг болгаш майкаларлыг кызыл-даван үш оол маңнажып келди. (М. Эрген)
2. Тенек кижиге багай, терек бүрүзү ажыг. (Ү.Ө)
3. Наталья Дойдаловнаның чаагай сеткилдиг, чымчак чылыг холдуг кырган-авазының омур-хевири бүлүртүң көстүгүлөп каап турган. (Е. Танова)

Демдек адынга катаптаашкын

1. Демдек ады өске чугаа кезектеринден канчаар ылгалып турарыл?

2. Ооң домакка синтаксистиг ролю кандыгыл, кайы чугаа кезээнден салдыгган айтырыгга харыылаарыл?

3. Демдек аттарының канчаар тургустунарын тайылбырлаңар.

4. Демдек адының кайы бөлүү хөй ажыглаттынып турарыл?

5. Кандыг демдек аттары чадаларлыгыл? Олар тус-тузунда канчаар тургустунарын чижектер-биле бадыткаңар.

6. Демдек адының чугаага ужур-дузазын түңнөңөр.

405. Дараазында девискээр аразының хемчээлин илередир демдек аттарын кичээнгейлиг номчааш, оларны дараазында бөлүктөрнүң кайызынга хамааржырын тодарадыңар: элээн ырак азы чоок хемчээлди илередир. Оларны ажыглап тургаш, домактардан чогаадыңар.

1. Талыгыр, узун, узак. 2. Херии, чоок, чоок-кавы.

 406. Дараазында демдек аттарын ажыглап сөс каттыжышкыннарындан тургузуңар. Демдек аттарын утказының аайы-биле бөлүктөңөр: чүвениң кылын, чуга хемчээлин, чүвениң деңзи аайы-биле хемчээлин, девискээрниң шөлүнүң хемчээлин, борбак чүвениң хемчээлин илередир сөстөр.

Үлегери: *чоон дым.*

1. Достак ..., борбак ..., төгерик ..., сыгыр ...
2. Чоон ..., чүм ..., негей ..., чуга ...
3. Делгем ..., хос ..., хостуг ..., шөлээн ...
4. Аар ..., салам ..., чиик ..., дүк-хап ...

 407. Демдек аттарын хамаарышкан сөстери-биле кады номчуңар, укталбаан азы укталганын шинчилеңер, кожумактарын айтыңар. Бирги домакты кежигүннерге сайгарыңар.

Шала часкаар кыштаг тускай чурумалдыг. Аал коданының хары эрип, ыжык черлер бусталгылап тургулаар. Серилерде мөңгүн соруулдардан кылаң дамды частың шыгының дыңзыг согуглары дег дыңналгылаар. Шыксыг агаар безин өдексиг. Кыжын шоолуг көзүлбес бора-бора куштар мижирешкен, чаш хураганнар алгырышкан, анайлар көржең кырында дешкилешкен турар. (*В. Серен-оол*)

1. Часкы дыштанылгаларда кыштаг четкен силер бе? 2. Шала часкаар кыштаг кандыг-дыр? 3. Частың соонда чылдың кандыг үези келирил? Ооң чурумалын көргүскен харылзаалыг 6–7 домактардан тургузуңар. 4. Дараазында демдек аттарын болгаш деңгелелерни ажыглаңар: *тайгалыг, одар-белчиирлиг, чараш, эргим,*

чурумалдыг, арыг, онзагай, мөңгө, арыг агаарлыг, ногаан шыктыг, хцннээрктиг, аңныг-меңниг, чечек-чимистиг, хем-сугларлыг; хевис ышкаш, торгу ышкаш, кылаң дээр дег, көрүнчүк дег... .

408. Дараазында сөзүглелдерде кижилерниң даштыкы хевирин болгаш аажы-чаңын уран-чечен көргүзерде кандыг чугаа кезээ улуг рольдуг болганын тайылбырлаңар.

I

Өгнүң херээжен ээзин Ичин дээр. Ак шырайлыг, сыгырзымаар кара карактарлыг, шимченгир, эрес-шоваа кижиге. Сыгыр даңдан тургаш, инектерин саап, мал-маганын эмзирип, тараазын хооруп, соктап кааптар. Ол хире ажылгыр хирезинде, холдарының салаалары узун, шилгедек.

Бажының суук дүктерин дыргак-биле бөле хап алган. Кулактарында кызыл даш-биле кылган мөңгүн сыргалар. Холунда билзектери база мөңгүн. Суугузунга каш чээргенни каггылап каап, шай хайнып турар аразында, алгызын эдирээлеп олурган. Улуг отка шай дораан хайныр. Сарыг шай аңдарлы бээрге, ыяш омааш-биле кудуп алган шайын дашкаар үнгөш, Ичин чашкылаан.

II

Өгнүң эр ээзи аңнап-меңнеп, аът-малын ажаар, хоюн кадарар. Доржунуң топтуг-томааннын чон кайгаан. «Чыткан хой тургуспас, чүстүг сиген сый баспас» кижиге. Шоолуг чүве ыттавас. Чүве айтырган кижиге ооң харызын манап шаг боор. Бир таакпызын тип алгаш, төндүр тырткаш, дараазындаазын тип алгаш, олудун эдип, чөдүрүп алгаш, ам кээп харыылаар. Сөзү тода, кыска, дорт. Артык сөс черле сөглөвөс. Доржу тыва кижилерде чок дээн уктуг коң хаайлыг. Ол бедик болгаш артында ужу ыргайып бады келген. Карааның өңү сарыг-даа, көксүмээр-даа ышкаш, ужуру билдинмес. Ол өгнүң дүндүүнге чеде бер чазып турар узун.

Улус ону угаанныг деп хүндүлээр. Алгы-кеш эттеп турда, ол дег кижичок. Инек кежин дораан чымчадыр ууштап аар. Баг, дужак, сыдым кылырынга ол ынак. (*Артык Ховалыг*)

1. Өгнүң эр, херээжен эелери кымнарыл? 2. Маадырларның даштыкы омур-хевири, аажы-чаңы кандыг-дыр? Деңнеңер. 3. Силерниң ада-иеңерниң онзагай талаларын чугаалаңар.

409. «Ачамны (авамны) чүц дээш хүндүлээр мен?» деп айтырыгны канчаар угаап бодап турарыңны тайылбырла.

Дараазында сөстөрүни ажыгла: *өгбелер, чөлөңгиши, ёзучаңчыл, чүдүлге; үлегерлиг, ажыл-ишчи, арыг-силиг, эрес-кежээ, шудургу, дешпик; хүндүлээчел чорук, улуг кижичи, чаш уруг, күш-ажылга ынак... .*

410. “Бистиң азырал амытаннарывыстың аажы-чаңы” (азы өң-чүзүнү) деп төлөвилелден тургузуңар.

Дараазында планны ажыглаңар:

1. Азырал амытаннарның кайы-бирээзин шилип алыңар. Чижээ: **Бода мал:** *бызаа, молдурга, инек, буга, шары, сарлык, кулун, богба, агт, бе, аскыр... . Шээр мал:* *анай-хураган, дөтпө, хой-өшкү, хуна, серге, кошкар*

2. Шола аттан берип, дүрзү-хевиринге, аажы-чаңыңа, өң-чүзүнүңе, онзагай демдектеринге хамаарышкан демдек аттарыңдан бөлүктөп чыып бижиеңер. Чижээ:

Чүвө аттары	Хуу (шола) аттары	Ылгавыр демдектери	Кылдыныглары
ыт	Эгерек, Ак-Хол, Черликпен, ...	семдер, кара, ак холдуг, коданчы, бүзүрелдиг, ...	ээрер, камгалаар, ...
инек	Дагыр-Мыйыс, Дөңгүр, Үзер-Инек ...	сүткүр, чааш, ажыктыг, шилги, имниг, шокар, ...	эдер, бустаар, ...

САН АДЫ

§57. Сан адының утказы

411. Бердинген сөстөрни кичээнгейлиг номчааш, адаанда онаалгаларны күүседиңер.

Дөрт, алдылаар, ийис, ийи муң беш, чеден, бирги, он-он, үштээр, алды-чеди.

1. Ук сөстөрниң аразындан чүве аттары болгаш кылыг сөстөрин тыпкаш, оларны ийи аңгы одуругга ушта бижип алыңар. 2. Арткан сөстөр кандыг айтырыгга харыылаар-дыр, тодараткаш, үшкү одуругга ушта бижип алыңар. 3. Ушта бижип алганыңар сөстөрниң кайыларын утказын өскертпейн, чурагай-биле (саннар-биле) бижип болурул? 4. Бо кичээлге өөренир теманы тодарадырын оралдажыңар.

Сан ады — чүвениң болгаш кылдыныгның сан-түңүн азы дугаарын илередир болгаш каш? кашкы? каш дугаар? деп айтырыгларга харыылаар чугаа кезээ.

412. Чурукту көрүңер. Саннар хүн бүрү кайда ажыглаттынып турарыл база бердинген чурукта саннар чүнү көргүзүп турар-дыр, чугаалажыңар. Боттарыңар чижектерден бериңер.

413. Сөзүглелди номчааш, айтырыгга харыылаңар.

Орус алфавитте 33 үжүк бар, тыва дылда оон 3 үжүк хөй – 36. Ол дээрге ө, ц, ң деп тыва сөстөрдө таваржып чоруур үжүктөр-дир. Орус дылда 20 ажык эвес үжүк, 11 ажык үжүк болгаш з, ь бар. Тыва дылда каш ажык эвес, каш ажык үжүк барыл?

Сан адын бижикке араб (3, 15, 201), рим (VI, IX, XXI) чурагайлар-биле болгаш үжүктөр-биле демдеглээр (бирээ, тос, чүс сес).

414. Үзүндүдө үжүктөр-биле демдеглээн сан аттарын араб чурагайлар-биле солувушаан, дүжүрүп бижинер.

Бо суурнуң орнунга үш хире чадыр өг, бо дүне хонганывыс ышкаш ийи казанак, чер үңгүрлерден өске чүү-даа турбаан. Ам мында чүгле аңчыларның саны чүс ажыг. Оларның олча-омаа: муң беш чүс киш, бежен муң дииң, балык-байлаң, кат, тоорук. Кайызын чок дээрил! (С. Тока)

415. Номчуңар. Карартып каан сөстөр кандыг айтырыгларга харыылаар-дыр, бөлүктөп ушта бижинер.

Бичиимде чүве. Ынчан 10 харлыг турган мен. Чыскаал чоокшулап, челер, чыраалаар, чүгүрүк аъттарын чон соодуп, үргүлчү үзүүргедип-ле* турган чүве. Мени чиик, бичии кижии дээш болганчок-ла аът мундуртур. Ол хирезинде-ле чер албас мен, бирде үш-дөрт аът соондан келир, бирде аъттан сывырлыш чыдып каар, а чамдыкта адактың соондан-даа кээр. Шыны херек, черле бирги, ийиги черинден кээп көрбээн мен. (О. Сувакпиттии-биле)

● Бөлүк бүрүзүнүң тус-тузунда ниити уткаларын тодарадыңар. Ук сөстөр кандыг чугаа кезээнге хамааржырыл?

*Үзүргедип — аътты чарыш мурнунда халыдып, шенеп белеткээри.

 416. Сан аттарын шын адавышаан, номчуңар.

Тыва ХХ чүс чылдың эгезинге чедир 150 хире чыл иштинде маньчжур-кыдат дарлал адаанга турган. Тыва 1914 чылдың апрель 17-де Россия империязының Урянхай крайы деп ат-биле ооң протекторады* апарган. Ол-ла чылын Тываның төвү Кызыл (мурнунда Белоцарск, Урянхайск деп эрги ийи аттарлыг база турган) үндезилеттинген. 1921 чылдың август айында Тыва Арат Республика тургустунган. 1944 чылдың октябрьның 11-де Тыва ССРЭ-нің составынга Тыва автономнуг область кылдыр каттыжып кирген. 1961 чылда Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республика, 1991 чылда Тыва Совет Социалистиг Республика, а 1993 чылдан бээр Тыва Республика апарган. Бо хүннерде Тывада 17 кожуун, 5 хоорай, 121 суму бар. (Ю. Дарбааны-биле)

 1. Үзүндүде сан аттары кандыг аргалар-биле демдеглеттингенин айтыңар. Сан аттары сөзүглелде кандыг хүлээлге күүседип (чүнү айтып) чоруурул, тайылбырлаңар. **2.** Араб болгаш рим сан аттарын кандыг таварылгада ажыглаан-дыр? **3.** Сөөлгү үш домакта сан аттарын сөстөр-биле солуп, дүжүрүп бжиңер.

417. Араб болгаш рим чурагайларны хүн бүрүнүң амыдыралында кайда ажыглап турарыл база оларның кайыларын өскелеринден хөй азы эвээш ажыглаарыл, хайгаараңар. Эскериглериңерге даянып алгаш, кыска “Саннар делегейи” деп чогаадыгдан бжиңер.

§58. Сан адының морфологтук тургузуу. Бөдүүн, нарын, каттышкан сан аттары

418. Бердинген саннарны сөстөр-биле бжиңер. Адаанда онаалгаларны күүсединер.

3, 30, 33.

* *Протекторат* – ийи даштыкы чурттар аразынга хамаарылгаларда бир чурт өске чурттуң чагыргазының адаанга турарын боду эки ёзу-биле хүлээп алыры.

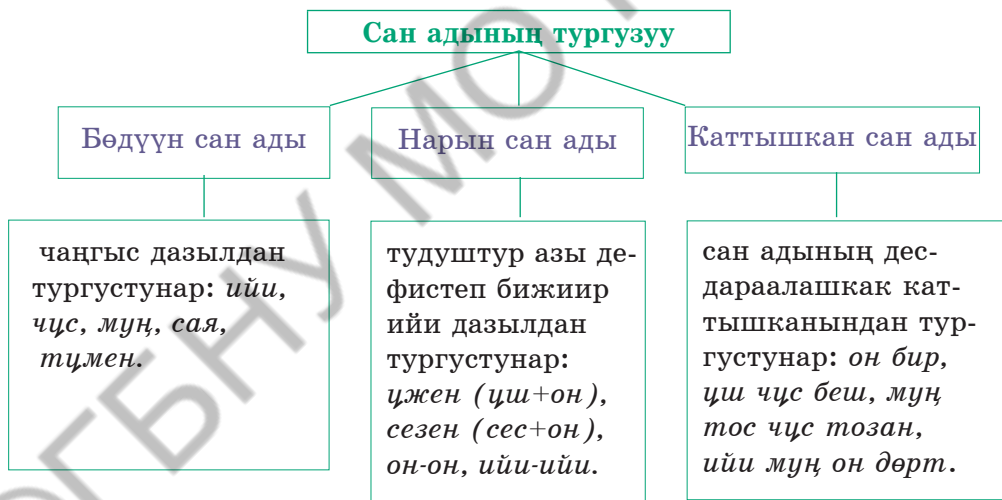
● 1. Бижип алган сөстериңерде чүү чүве дөмейлешкек-тир? База ук сөстөр аразында чүзү-биле аңгылажып турарларыл, тайылбырлаңар. 2. Кандыг сан аттарын бөдүүн сан аттары дээрил, кандыгларын нарын болгаш кандыг сан аттарын каттышкан дээрил, тодарадырын оралдажыңар.

419. Адаанда одуругларның тус-тузунда артык сан аттары кире берген, оларны тодараткаш, шиитпириңерни тайылбырлаңар.

- 1) чеди, түмен, үш, чүс, он, тозан;
- 2) чеден, сезен, тос-он, беш-беш, чээрби, ийи-чаңгыс;
- 3) үш чүс беш, чүс он алды, сая, тос муң үш чүс.

Түмен — 10 000 (он муң)

Сая — 1 000 000 (миллион)

420. Сан аттарын шын адавышаан, номчуңар. Сан аттарын тургузуунуң аайы-биле аңгылап, оларны үжүктер-биле демдеглевишаан, таблицаны долдуруңар. Нарын болгаш каттышкан сан аттарын тургузуунуң аайы-биле сайгарыңар.

Таптыг-ла 70 чыл бурунгаар фашистиг Германия-биле дайынче Тыва Арат Республикадан 11 танкычы, 2 ужудукчу, 206 кавалеристер чорупкан, оларның аразында 10 аныяк кыс аъттаныпкан. Эки турачыларның иштинден Морозов аттыг дивизия гвардиязының улуг лейтенантызы Сат Бүрзекей, улуг сержант Дөңгүр-Кызыл Ховалыг, Түметей Оюнга 1944 чылда Совет Эвилелиниң Маадыры аттарны тыпсыр деп турган. Ынчалза-даа документиленниң чиде берген турган хараазы-биле барык 60 чыл эрткенде, Россияның Президентизиниң Чарлыы-биле эскадроннуң ук 3 дайынчызынга Ада-чурттуң Улуг дайынының Орденнерин тывыскан. Бедик шаңналды оларның ажы-төлү хүлээп алган. (*“Шын” солунундан*).

Сан адының тургузуу		
Бөдүүн сан ады	Нарын сан ады	Каттышкан сан ады

421. Үжүктер-биле демдеглээн сан аттарын араб чурагайлар-биле солувушаан, дүжүрүп бжиңер.

Индий шүлүкчүлерниң «Даштан кылган шүлүглел» деп адап турары Тадж-махал мавзолейин чээрби муң кижичээрби ийи чыл дургузунда дүн-хүн чокка ажылдап тургаш тудуп каан. Ону база-ла делегейниң «Чеди хуулгаазыннарының» бирээзи деп санаар апарган. (*Е. Танова*)

● Сан аттарының тургузуунуң аайы-биле бөлүктөрүн айтыңар.

✂ **422.** Тывызыктарны тыпкаш, сан аттарын тургузуунуң аайы-биле тайылбырын бербишаан, бөлүктөп адаңар.

Алдын теректин
адыры — он ийи.
үнген бүрүзү —
үш чүс алдан беш.

Дөрт аътты чарыштырган,
бир оолду хөөмейлеткен,
ийи оолду дураннаткан,
адазынга баштаткан,
аптаразын чүктээн.

Адыр сандан ыяштың будуу он ийи²,
будук санында үжен² кушкаш,
кушкаш бүрүзүнүң аксында чээрби дөрт² тараа.

Ийи холдуң салаалары чежел?
Үжен өшкүнүң мыйызы кажыл?
Ийи инектиң буттары кажыл?
Бир кижиниң дөрт мөчүзүнүң салаалары кажыл?

423. Бердинген бөдүүн сан аттарындан нарын болгаш кат-тышкан сан аттарын тургускаш, оларның-биле харылзаалыг 5 домактан чогаадыңар.

Он, үш, чеди, алды, ийи, бир, тос, чүс, муң, сая, түмен.

САН АТТАРЫНЫҢ БӨЛҮКТЕРИ

§59. Түң сан ады

Сан ады утказының аайы-биле **түң, дугаар, аңгылаар, чоокшуладыр, үүрмектээр, чыыр** сан аттары деп бөлүктөргө чарлыр.

424. Номчааш, адаанда айтырыгларга харыылаңар.

И. Ярыгин аттыг Спорт комплексинге апрельдиң 22-де Кызыл хоорайның школалыларының аразынга эштириниң аңгы-аңгы хевирлеринге маргылдаа болуп эрткен. Элээди оолдар аразынга брас хевиринге **1-ги черни 5 дугаар** гимназияның өөреникчизи Хомушку Саян дистанцияны 2,7 минута эжингеш, алган. Оон чүгле **оннуң бири²** секунда соңнай

8 дугаар школаның өөреникчизи Монгуш Херел келгеш, 2 дугаар болган. 4 дугаар школаның өөреникчизи Биче-оол Саша 0,3 минута озалдап келгеш, 3-кү черни ээлээн. Ниитизибиле брас хевиринге 25 спортчу оол, 17 кыс уруг киришкен.

1. Сөзүглелде кирген сан аттары кандыг айтырыгга харыылаарыл база олар кандыг утка илередип, чүнү айтып турарларыл? 2. Ук сан аттарын утказының аайы-биле кандыг бөлүктерге хуваарыл? 3. Ук сан аттары сан-түңнү чүнүң дузазы-биле илередип турардыр, тайылбырлаңар. 4. Сөзүглелден түң сан аттарын ушта бижип алгаш, олар чүнүң дузазы-биле илереттингенил, тайылбырлаңар.

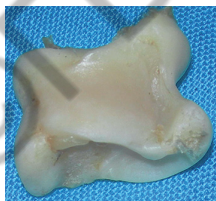

Түң сан ады чүвелерниң сан-түңүн (*уйу, дөрт, чээрбитос*), көргүзөр болгаш к а ш? ч е ж е? деп айтырыгларга харыылаар.

425. Сөзүглелди номчааш, ында кирген сан аттарын тыпкаш, олар чүнү көргүзүп турардыр, тайылбырлаңар.

ДӨРТ БЕРГЕ

Дөрт кажык-биле берге тыртар деп бир оюн бар. Шээр мал кажыының дөрт талазын дөрт чүзүн мал ады-биле адап турар: хой, өшкү, аът, инек. Ойнакчы кижидөрт кажыкты холга арбактап алгаш, черге дүжүрер. Бир эвес дүжүрген кажыктар дөрт чүзүн мал бооп дүшкен болза, ол кижиниң хууда аас-кежиин, бай, каас, тодуг чоруу ында илереттинген деп санаар. Дөрт кажыкты ынчалдыр дүжүрери берге, оюнну

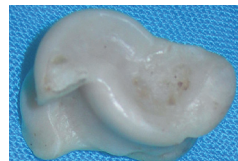
хой талазы

өшкү талазы

аът талазы

инек талазы

ынчангаш “Дөрт берге” деп адаан. Ук оюнга ийиден хөй кижиги киржиб ойнаар. “Дөрт бергени” чаңгыс кижиги төлгө кылганда база дүжүрөр. (И. Самбуунуу-биле)

426. Номчуңар. Түң сан аттарын тыпкаш, оларны араб чурагайлар-биле демдеглевишаан, хамаарышкан сөзү-биле кады ушта бижирер.

Ам-на Кара-кыс уругнуң чанынга баргаш, ону оожум тудуп алган. ...Ам топтап көөрге, арны-бажы курут шыйбак. Бажының дүгү селберерип калган. Ийи кылдыр өрүп каан чашчыгаштарының бир талазы чештинип калган. Ол бантиги-биле анайының мойнундан баглааш чедип алгаш чораан болган. Бантиктериниң чараш деп чүвезин. Чаңгыс талазы-ла бир метр чартык хире. Чаңгыс каът платъелиг. Оозу мүнне узун чеңниг. Ийи хонук иштинде та каяа хонуп чораан. Анайы-биле-ле азыранчып чораан хевирлиг. Кара-кыс уругну өөнче аппарат чыдырда-ла, ол холга удуп калган. (М. Кужугет)

 427. Улегер домакты номчааш, утказын канчаар билип тур силер, сайгарып чугаалажыңар.

Ийи ыт аразынга сөөк кагба,
ийи кижиги аразынга сөс сөглеве.

Араб чурагайлар-биле демдеглеттинген түң сан адынга кожумактар немежирге, ук кожумактарны дефистеп бижир: 5-и, 10-нуң, 3-кү.

428. Номчуңар. Сан аттарын араб чурагайлар дузазы-биле демдеглевишаан, дүжүрүп бижирер.

Улуг кижиниң мөчү-сөөгүндө ийи чүс ажыг сөөк бар. Кижиниң мага-бодунда алды чүс бежен шыңган бар. Оларның ийи чүзү кылаш үезинде ажыглаттынар, дөртен үжү – хавакты дырыштырып турда, он чедизи – хүлүмзүрүп турда. (А. А. Плешаков)

429. Бердинген домактарда, үе (хүннер, айлар) айыткан сан аттарына чогуур кожумактарны немевышаан, скобкаларны ажытпышаан, кызыра бижирер.

Бистинч чуртувуста өөрөдилге чылы (сентябрь 1) эгелээр. өөрөдилге чылы 4 улдуңнуг. Бирги улдуң, ортумаа-биле 9 неделя, (сентябрь 1) эгелээш, (ноябрь 2) чедир үргүлчүлээр. Ийиги улдуң эң кыска, 7 хире неделя, (ноябрь 11) (декабрь 28) чедер. Үшкү улдуң (январь 13) (март 21) чедир ортумаа-биле 10 неделя үргүлчүлээр. Дөрткү улдуң (апрель 1) (май 30) чедир 8 неделя болур.

Школачылар күзүн (ноябрь 3) (ноябрь 10) чедир 8 хонук; кыжын (декабрь 29) (январь 12) чедир 15 хонук; чазын (март 22) (март 30) чедир 9 хонук; чайын (май 31) (август 31) чедир 3 ай дургузунда дыштаныр.

430. Чижектерни бодааш, оларны шын номчааш, бижип алыңар.

Чижээ: $250+84=334$ деп бодап алгаш, номчуур: “Ийи чүс беженге сезен дөрттү кадарга, түңү чи чүс үжен дөрт болур”. Чижекте бижип алыр: *250-ге 84-тү кадарга, түңү 334 болур.*

- 1) $145+64=...$; 2) $386+13=...$; 3) $884-300=...$;
4) $542-100=...$; 5) $622-14=...$; 6) $12:2=...$; 7) $5\times 6=...$

§60. Аңгылаар сан ады

Аңгылаар сан аттары чүвелерни хуваап, аңгылап көргүзөр. Чижээ: *Конфеталарны ийи-ийи кылдыр үлеп бээр. Чыжыргана дөстөрүн бир-бир кылдыр олуртур.*

Аңгылаар сан ады ийи дазылдан тургустунар, оларны дефис-биле аңгылап бижирер: *чи-чи, тос-тос.*

 431. Номчуңар. Аңгылаар сан аттарының шын бижилгезин тайылбырлаңар. Карартып каан сөстөрни тургузуунуң аайы-биле кандыг сөстөр дээрил, сактыңар.

Дыттарның болгаш хадыларның бүрүлери төктүп калгылаан, артканнары бичии шимчээшкинден-не ожукталып бадып турганнар. Ынчалза-даа селбегер пөштерниң болгаш шилгедек шивилерниң бүрүлери канчалбаан-даа... Пөштерниң селбегер будуктарының баштарында тоорук ийи-ийи², үш-үш² кылдыр кожалажыпкан, чамдыктарында чаңгыс-чаңгыс² бооп алган, арай **бадагар-бадагар** апарган турганнар. А шивилерниң чочагайлары **сүвүр-сүвүр** апарган тургулааннар. (О. Саган-оол)

 432. Бодалгалыг тывызыктарны тывыңар. Ында кирип турар сан аттарын бөлүктөп бжиңер. Чүгө ынчалдыр бөлүктээниңерни тайылбырлаңар.

1. Бызаа казанааның иштинде дөрт² азыг бар. Азыг бүрүзүнде-ле күске үңгүрү бар. Үңгүр аксында-ла бир-бир² күске олурган. Күске бүрүзүнүң дужунда-ла үш күске көстүп олурган. Казанакта шупту чеже күске барыл? 2. Шынаага кезек теректер баштарыңа тааннар кээп хонупкан. Бир терекке ийи-ийи таан олурарга, бир терек артып каар. А бир терекке-ле бир-бир таан олурарга, бир таанның олурар терээ чок апаар. Шупту каш таан, каш терек-тир? (“Матпаадыр” деп номдан)

 433. Аңгылаар сан аттарын кирип тургаш, харылзаалыг чугаадан тургузуңар.

§61. Чоокшуладыр сан ады

Чоокшуладыр сан аттары чүвелерниң санын чоокшуладыр (*ийи-үш, чеди-сес, беш хире*) көргүзөр болгаш кайы хире? чеже хире? чергелиг айтырыгларга харыылаар.

 434. Номчунар. Бердинген домактарны номчааш, ийи-бир деп сан адының илередип чоруур утказын тодарадыңар. Бодалыңарны бадыткап тайылбырлаңар.

1. Туран хоорай көстүп келди. «Бо-ла делгем шынаалар, кыйыг-кызааларны эртерге, оода ийи-бир өглер, калган чурт-даа көзүлбес кандыг аай черил? Бора-Шайдан-даа дора, кулактардан дезип, дөгере көшкүлей бергилээн тывалар бе моң?» кылдыр бир бодадым. (С.С.) 2. – Көрдүңөр бе, Кундустугну, таныттынмас болган. Маңаа та кажан чораан силер, мен-не ийи-бир ай болгаш кээримге, бир-ле чүве өскерилген, чаа тудуг тывылган турар. (С.Т.) 3. Херээ-женнерниң кайызы-даа бай ызыгууртан, аразында ылгалы ийи-бир-ле хар хире, бот-боттарыңга дөмей (Э.М.) 4. Сээң орнуңга маңаа ийи-бир хонукта хой кадарзын. (С.С.)

Чоокшуладыр сан аттары сан адынга *хире, шаа* деп хемчээл сөстөр немешкенинден (*чеди хире, 4 хире*) азы дес-дараалашкак ийи сан адындан тургустунган болур (*беш-алды, 8-9*). Чоокшуладыр сан аттары дес-дараалашкак ийи сан адындан тургустунган турда, ук саннарның аразыңга дефис салып бижиир: *бир-ийи, беш-дөрт, 17-18*.

 435. Номчунар. Бердинген домактардан сан аттарын тыпкаш, оларның илередип чоруур уткаларын тодарадыңар. Бодалыңарны бадыткап тайылбырлаңар.

1. Каш хой-өшкүлүг, саап ижер үш-дөрт хире инектиг, мунар аът-хөлү-даа бар. (И.Б.) 2. Ол бодундан ырак эвесте, мырыңай беш-алды базым черде, эрикче үерлээн хемниң чалгыыңга үндүр чалгыдыпкан куу терек төжек дазылды эскере тыртып каан. (А.Д.) 3. Уруглар чеде-сес хар чедип орда-ла, ат-шолазы дээр чүве бе, азы хүлээлге чүктешкизи тодарап кээр: кадарчы, чылгычы, чээргеннээр, ыяштаар дээш-ле баар. (С.С.) 4. Улуун Дандар дээр, арган, куу

шырайлыг, көк карактыг. А бичези тос-он хар хире. Адазыла олчаан. (С. С.)

436. Номчуңар. Сан аттары чүнү айтып турар-дыр, тодараткаш, оларны бөлүктөп бижиңер. Сан аттарында морфемаларны айтыңар.

Ада-ие кыстарыңга болгаш оолдарыңга ажил-агыйны кылып өөредип каар чораан. Үш хар чедир чаштарны өг иштинге айбылаар, ада-иезиниң тус-тузунда болгаш өг иштиниң херекселдерин ылгап, аттарын билген турар кылдыр өөредир. Дөрт-беш хар үезинде чаштарны хепти боду кедерин айтып бээр. Оол уруглар чээрген чыыштар, кыс уруглар өшкү сааптар апаар. Алды-чеди харлыг оолдар анай-хураганны тудуп турар апаар. Алды-чеди харлыг уруглар хевин чамаптар болу бээр. Сес, тос, он хар чеде берген оолдарга аът мундуруп, аът эзертедип өөредир. Аътты дужаар, киженнээр болгаш оъттуг черге өртедип өөредир. Кыс уруглар инекти саар, сүттү, шаарны хайындырар, чемни кылып турар апаар. Он бир – он үш харлыг элээдилер тараа тарыырыңга, сиген кезеринге шуут киржир. Оол уруг болза эр кижиниң аалыңга кылыр ажылын кылыш билген турар. Кыс уруг болза ава кижиниң ажылын болгаш хүлээлгезин ыяк билген болур.

(М. Б. Кенин-Лопсанныы-биле)

§62. Чыыр сан ады

Чыыр сан аттары чүвөлөрниң санын бөлүктөп, чыып (иелээ, үжелээ) көргүзөр болгаш канчаар? канчалдыр? деп айтырыгларга харыылаар.

437. Ырны номчуңар, ында чыырының сан аттарын айтыңар. Ырны доктаадып алыңар.

Үжелээ² бис, дөртөлээ² бис, оой-ээй.

Үжен² кижиниң шинчилиги бис, оой-ээй.

Дөртелээ бис, үжелээ бис, оой-ээй.
Дөргөн² кижиг шинчилиг бис, оой-ээй.
Бежелээн² бис, алдалаан² бис, оой-ээй.
Бежен² кижиг шинчилиг бис, оой-ээй.
Алдалаан бис, чеделээн² бис, оой-ээй.
Алдан² кижиг шинчилиг бис, оой-ээй.

Чыыр сан аттары чүглэ 2-ден 10-га чедир саннардан *-алаа (-елээ), -алаан (-елээн), -алдырзы (-елдирзи)* деп кожу-мактарның вариантыларының дузазы-биле тургустунар: *алдалаа, алдалаан, алдардырзы; чеделээ, чеделээн, чеделдирзи.*

438. Номчунар. Чыыр сан аттары кирген домактарны ушта бижир.

Өөрээнимни чүү дээр! Дем-не казып алган, дизиглиг бестеримни белекке бээримге, орус сөс адааш, мойнунга кедирип алгаш, каттыргылаап, «чинчи чараш» дигиледи. Иелээн² эмеглежип тургаш, база бир дизиг бести казып алдывыс... Бир-ле хүн кежээликтей Солаан-оол-биле иелээн Улуг-Хемге эштип тур бис. Эжим сал ындынче ырады эштип чоруй, ойталап чыдып алгаш, суг агымы-биле ыяшкылаштыр, салдап бадып кагды... Надежда Боярова, мен, Саваар-оол үжелээн² Улуг-Хемни аъттар четкеш, хемелеп кежип чытканывыс хенертен сагыжымга кирип келди. (Д. Бегзи)

§63. Дугаар сан ады

Дугаар сан ады чүвелерниң чыскаал-чурумун, дугаарын көргүзөр болгаш кашкы? каш дугаар? каш дугаарында? деп айтырыгларга харыылаар.

439. Дугаар сан аттарын чугаада шын адап ажыглаан-дыр бе эскерип көрүңер. Дугаар сан адын шын ажыглап чугаалаарының чижектерин бижи.

АЪШ-ЧЕМ САДЫЫ №40

Номери 40 аъш-чем
садыы

Россия Федерациязының
эртем болгаш өөрөдилге
ямызы

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ
МБНӨШ №2

Кызыл хоорайның
дугаары 2 школа

30

ТГУ
Минздрав
Автодор
Больничный

30 дугаарлыг
автобус

Дугаар сан ады түң сан адынга *дугаар* деп сөстүң немежириниң болгаш *-гы, -да* деп кожумактарның дузазы-биле тургустунар.

Сан ады араб чурагайлар-биле илереттинген турда, ук кожумактарны дефистеп бижиир: *1-ги, 5-ки; 3-те, 4-те.*

440. Номчуңар. Дугаар сан аттарын тывыңар, оларның шын бижилгезин сактып алыңар.

Маады Чечек 11 харлыг. Ол Кызылдың 9 дугаар школазының өөреникчизи, 5-ки класста өөренип турар. Чечектиң эң сонуургаар эртемнери – дыл болгаш чогаал. Ол номчуттунарынга ынак. Чечекке сан кичээлин күүседиринге ооң акызы Комбу дузалажыр. Ол 10-гу класста өөренип турар. Комбу физика, сан эртемнеринге ынак, ынчангаш келир үеде инженер болурун күзөп чоруур. Оон аңгыда Комбу школазының бут бөмбүүнүң командазының “4” дугаарлыг ойнакчызы. Февраль 23-те Комбунуң командазы республика чергелиг школачылар маргылдаазынга 1-ги черни алган. Чечек акызынга чоргаарланыр.

441. Номчааш, адаанда онаалгаларны күүседиңер.

ОРХОН-ЕНИСЕЙ БИЖИМЕЛДЕРИНИҢ ТУРАСКААЛДАРЫ

17-ги чүс чылдың төнчүзүндө эртемденнер Енисей хемниң унундан хая-даштарда сиилбээн бижик тып алганнар. Ооң соонда шак ыңдыг бижиктиг хая-даштар Моолда Орхон деп хемниң унундан тывылган. Ол дээрге амгы үеде Орхон-Енисей бижик тураскаалдары-дыр. Шак ыңдыг бижик бо девискээрден аңгыда, Киргизияда, Алтайда база тывылган. Бо хүннерге чедир ниитизи-биле 145 бижик тураскаалы ажыттынган, оларның 72-зи Тываның девискээринден тывылган. (Э. Ондарныы-биле)

● 1. Сөзүглелде кирген сан аттарын хамааржып чоруур сөстери-биле эге хевиринче кирибишаан, ушта бижичер. 2. Ук сан аттары утказының аайы-биле чүнү илередип турарыл база сан аттарының кандыг бөлүктеринге хамааржырыл? 3. Сан аттарының шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Чүвелерниң дугаары скобкалыг азы улуг сектиг араб болгаш рим чурагайлар-биле илереттинген болза, оларны номчуурда ук саннарга турарының падежиниң *-да* (*-де*, *-та*, *-те*) деп кожумаан немеп тургаш номчуур: **1), 1.** – бирээде, **2), 2.** – ийиде, **3), 3.** – үште, **V.** – беште, **VI.** – алдыда, **VII.** – чедиде.

Дугаар сан аттары үжүктөр-биле (бирээде, ийиде, ...) демдеглеттинген турда, домакка оларны биче сек-биле аңгылаар.

442. Номчуңар. Дугаар сан аттары кирген домактарда бижик демдектериниң салдынганын тайылбырлаңар. Үжүктөр-биле демдеглээн дугаар сан аттарын чурагайлар-биле демдеглевишаан сөзүглелди кызыра бижичер.

Төрөөн Тывавыстың чериниң кырының онзагайын болгаш ында үнүштерниң нептерээнин эскерип каан боор силер. Бирээде, Улуг-Хем биле Хемчиктиң ыйгылааштарында база Барыын Саянның мурнуу ийлеринде кургаг ховулар, а Убса-Хөл ыйгылаажында, Таңды-Ууланың мээс чарыктарында чартык куруг ховулар колдап турар. Ийиде, Бии-Хем биле Каа-Хем бассейнеринде, Барыын Саян болгаш Таңды-Ууланың сыннарының соңгу ийлеринде, хемнер уннарында арга-ыяш үнүп турар. Үште, бедик дагларда, арга-ыяш куржааның үстүндө даглар тундрасы калбарып чаттылган. (В. Л. Биче-оол, К. О. Шактаржыктыы-биле)

§64. Сан аттарының домакка хүлээлгелери

Сан аттары хамааржып чоруур сөзүндөн салган каш? чеже? кашкы? каш дугаар? деп айтырыгларга харыылавышаан, чүвениң сан-түңүн болгаш дугаарын тодарадып, домакка тодарадылга болур: *Уруг беш* (каш?) *карандаш садып алган. Уран биле Чимис ийиги* (кашкы?) *одуругнуң, бир дугаар партазында олулар.*

443. Төөгүлүг үзүндүдөн сан аттары болгаш оларның хамааржып чоруур сөстөрүн ушта бижээш, хамааржып чоруур сөстөрүндөн айтырыгларны салыңар.

1935–1936 чылдарда Чөөн-Хемчик кожууну чурттуг Куулар Чамыяң ийи удаа республика наадымынга, дөрт удаа өске спортчу маргылдааларга шүүлгөш, “ТАР арзылаңы” деп хүндүлүг шоланы алган. Оон дараазында чылдарда үш удаа үжүүрлөшкөн. Чон ону “Арзылаң Чамыяң” деп шолалай берген. К. Чамыяң 108 кг деңзилик турган. (И. Самбуу)

● **1.** Сөзүглелде улуг үжүктөр-биле бижээн чүве аттарын кандыг чүве аттары дээр ийик, сактыңар. Ук чүве аттарын адааш, тустузунда олар чүнү илередип турар-дыр, тайылбырлаңар.

444. Домактарда сан аттарынче хамааржып чоруур сөстөрүндөн айтырыгларны салып, ук сан аттарының домакта кандыг кежигүн болурун тодараткаш, шыйыңар.

1. Ийи² алдын шокар ховаган чечектер баштап, сывыржып, бот-боттарынга дегжи каггылап, чалгыннары-биле каккылажып чораан. 2. Бөмбүк теп, конькилеп өспээн бежен² ажыг харлыг ашак-даа, чеди-сес харлыг оолак-даа бистиң суурда чок. 3. Айдың беш класс дооскан соонда, лагерь-даа барбаан. 4. Ынчан бешки² класска өөренип турган мен. Чаа чылга чедир каш-ла хонук арткан. Ийиги², эң-не кыска улдуң төнер чоокшулаан. (А. Даржай)

445. Бердинген сөстөрдөн каш? чеже? кашкы? каш дугаар? деп айтырыгларга харыылаар, чүвениң сан-түңүн болгаш дугаарын айтып чоруур сан аттарын немеп бжиңер.

Куш, чадаң ыяш, чечек, школа, каът, класс, соңга, өөреникчи.

● Сан аттары домакта кандыг кежигүн болуп чоруурларыл, тодараткаш, шыйыңар.

446. Үстүндө мергежилгеде бердинген сөстөргө уткаларының аайы-биле тааржыр сан аттарын немей кирибишаан, оларның-биле аразында харылзаалыг чугаадан чогаадыңар.

Сан аттары хамааржып чоруур сөзү чок чорааш, домакка харыылап чоруур айтырыгларынга дүүштүр **кол сөс, сөглекчи, немелде** болур: *Ийи ийи – дөрт. Ондан ийини казыыр.*

447. Номчуңар. Сан аттары домактарда кандыг кежигүннер болуп чоруурун көргүзүңер.

Сын чурттуглар тооруктуң үнүжүн үш бөлүккө хуваар⁴. Бир будук бажында чүгле чаңгыс тоорук турза, ол багай дүжүт-түр. Ийи-үш турза, эки. А дөрт-беш тоорук будукту

ээй тыртып бадыра келген турза, ол кончуг эки дүжүт.
(*М. Эргентии-биле*)

448. Номчуңар. Үзүндүдө бодалганы бодап турган бичии оол кайда чазыпканыл, шын түңнелге кээринге аңаа дузалажыңар.

... А мен бодалга номун алгаш, номчуп көрдүм: “Оол биле уруг аргадан тооруктап чораан. Олар шупту 120 тоорук дүжүргөн⁴. Уруг оолдан ийи катап эвээшти дүжүргөн. Оолда болгаш уругда тус-тузунда чеже тоорук барыл?”

Бодалганы номчааш, артында каттырыпкан мен. “Чүү адам бодалга боор? – деп бодадым. – Мында кижиле билбес чүү боор? Тодаргай-дыр, 120-ни 2-ге үлээр⁴. 60 болур. Ынчангаш уруг 60 тоорук дүжүргөн-дир. Ам оол чечени дүжүргенин тывар херек. 120-ден 60-ны казыыр⁴. 60 болур. Бо канчап мынчап барды? Олар дең дүжүргөн апарды, а бодалгада уруг ийи катап эвээш тоорук дүжүргөн дээн ышкажык. Ага! 60-ны 2-ге үлээр. 30 болур. Ынчаарга уруг 30, а оол 60 тоорук дүжүргени ол бе?” Харызында оол 80-ни, уруг 40-ни дээн мындыг. (*Н. Носов*)

Сан адының морфологтуг сайгарылгазының чуруму

1. Сан адының утказы (түң, аңгылаарының, дугаар, чоокшуладырының, чыырының сан ады).

2. Эге хевири.

3. Сан адының тургузуунуң аайы-биле бөлүү.

4. Сан адының падежи.

5. Хамааржып чоруур сөзү.

6. Домакта синтаксистиг хүлээлгези.

Чижээ: Мен бирги одуругда олулар мен.

1. Мен к а й ы одуругда олулар мен? – *бирги*. *Бирги* деп сан ады кандыг-бир чүүлдүң дугаарын айтып чоруур, ынчан-

гаш, **дугаар сан ады** дээр. 2. Эге хевири – *бирги*. 3. Тургузуунуң аайы-биле – бөдүүн. 4. Т.п. 5. Хамааржыш чоруур сөзү – *одуруг* (бирги одуруг). 6. Домакта тодарадылга болуп чоруур.

449. Сөзүглелди номчуңар. Сан ады кирген домактарны ушта бижип алгаш, адаанда онаалгаларны күүседиңер.

КАЖЫК-БИЛЕ АЪТ ЧАРЫШТЫРАРЫ

Бо оюнга 2-ден 5–6 чедир ойнакчылар киржир⁴. Ынчалза-даа оларның саны оон көвей-даа бооп болур. Оюнну ойнаарда, кажыктарны аайлап белеткеп алыр. Ойнакчы бүрүзү бодунга бир-бир кажыктарны ап алыр. Олар чарышка киржир “аъттар” болур. “Берге тыртар” дөрт кажыкты база аңгылап алыр. Арткан “Аъттың маңын” хемчээр 50–70 кажыкты “аът” талалыг кылдыр дистиништир тургузар. Дистинчек кажыктарның бир ужунуң ийи талазынга чарыш “аъттарын” чыскаай тургускулап алыр. Оюн эгелээр. Оюнну эгелээр кижини “берге тыртып” тодарадып алыр. Бирги ойнакчы “берге тыртар” дөрт кажыкты дүжүрер. Дүшкен кажыктарда чеже “аът” дүшкен болдур, ол кижиниң “аъды” ынча санныг аът маңы хемчээр аътты эртер. Шак ынчалдыр ийиги, үшкү ... ойнакчылар оюнну уламчылаар. “Аът маңы” хемчээр кажыктарның төнгөн ужунга четкен кижини тиилекчи болур. (*И. Самбуунуу-биле*)

● Уткаларының аайы-биле ук сан аттары кандыг бөлүктерге хамааржырыл, тодарадыңар.

§65. Сан адының нарын сөстөр тургузары болгаш быжыг сөс каттыжышкыннарынга киржилгеzi

450. Бердинген сөстөрни номчуңар. Мындыг чергелиг сөстөрни кандыг сөстөр дээр ийик, сактыңар. Сан аттары бо сөстөрдө кандыг утка кирип турарыл, чугаалажыңар.

Алдан-Маадыр, сес ай, Чаңгыс-Карыш, Чеди-Хаан, тос-карак.

451. Домактарда *чаңгыс* деп сан адының ажыглалын хайгаараңар. Ук сан ады кандыг сөстөр-биле кады ажыглаттынып чоруурул база олар кандыг утка илередип турарыл, тайылбырлаңар; оларны орус дылче канчаар очулдуруп болурул?

1. Ирбиш көк-көк хаялыг дагның бажындыва үнүп чыдырда, кээргеннер база катап чир-шоң кылынганнар... Дың кара чаңгыс пөштүң чанындыва үне бергеш, Ирбиш шала кудуладыр харап турган. (М.К-Л) 2. Дөш улам бедип орган. Кара чаңгыс пөш үнген туруг кырынче үне бергеш, оон хараарга, дуу-ла, хем дүвүндө өө азарганчыг ак мөөгү ышкаш көзүлгөн. (Ш. К.) 3. Эренмаа ажык, топтуг кижидээриң шын. Чаңгыс-ла чээним, дың чаңгыс-ла утбамның кара чаңгыс уруу-дур. (Д. Б.)

452. Амгы тыва чугаада чылдың айларын *бир ай, ийи ай, үш ай, дөрт ай, беш ай, алды ай, чеди ай, сес ай, тос ай, он ай, он бир ай, он ийи ай* деп адап турар. Ол нарын сөстөр болур. Нарын сөстөрнүң ударениезиниң шын адалгазын сактып, айларның аттарын шын ада.

Чылдың айларын мурнунда тыва улус мынчаар адап чораан:

кыштың ортаа айы – 1 ай, январь;
кыштың адак айы – 2 ай, февраль;
частың башкы айы – 3 ай, март;
частың ортаа айы – 4 ай, апрель;
частың адак айы – 5 ай, май;
чайның башкы айы – 6 ай, июнь;
чайның ортаа айы – 7 ай, июль;
чайның адак айы – 8 ай, август;
күстүң башкы айы – 9 ай, сентябрь;
күстүң ортаа айы – 10 ай, октябрь;
күстүң адак айы – 11 ай, ноябрь;
кыштың башкы айы – 12 ай, декабрь.

🔊 **453.** Номчунар. *Үш, чеди, тос* деп сан аттарының ажыглалын хайгаараңар. Ук сан аттары кирген быжыг сөс каттыжыышкыннарының илередип турар уткалары тайылбырлаңар.

1. Хонар черивиске *үш дүн ортузунда* чедер бис. (Ш. С.)
2. Чеди өкпези туруп кээр. 3. Чаг тогланчызы октап болбас. Октаткан чаг тогланчызы кижиге: “*Частың чеди сарыг хун-нериниң бирээзинде сени мен шиве*” – деп кыжаныр чүведир. (М. К.) 4. Черин-чуртун ээлеп чоруур, *чеди чузун малын* малдаан, кыжын, чайын ижин салбас кызымаккай малчын чону кандыг ийик? (М. К.) 5. Бестиг-Кара дээр, чудурук хире кара кушкаштар даңгаар аңаа чемнээр боор чүве. *Тос-тостуң* чыккылама соогунда безин сугже кире халааш, оон бир-ле чүве ызырып алган үнүп кээр чүве. Та чүү кончуг доңмас амытан. (К. К.) 6. Ынчангаш мен, сес-тос харлыг бодум, чүгле «туткууш», «манаакай» эвес, а тараачын болгаш уруглар ажаакчызы мергежилдиң *тос дерин* тозаалдырзын амзаан мен. (С. С.) 7. Шаа барып чагырчыларның *тос эрээзин* артаар эрлер апаар оң – деп, ашак эрес-даа, ээлдек-даа карактары-биле бисти өттүр көрүп, чүрээвис чымчадыр чугаалады. 8. *Тос чылгы долганып четпес* алдын өргээ. (Тоолдан).

● 1. *Үш, чеди, тос* деп сан ады кирген сөс каттыжыышкыннарын ушта бижээш, оларның утказының тайылбырын бижип алгаш, сактып алыңар. 2. *Үш, чеди, тос* деп сан адын чугаада оон ыңай канчаар ажыглап турарын билир силер бе, чугаалажыңар.

§66. Сан адын чугаага шын ажыглаары

Түң болгаш чоокшуладыр сан аттары хөй чүүлдер илередип чорда, хамааржып чоруур сөзү чаңгыстың санында ажыглаттыңар: *беш ном, он ийи инек, үжен кижиге, беш-алды яблок, чээрби шаа инек.*

454. Улуг сектер орнунга чогуур сестерни кирип бижи.

Класста 22 ... бар. ... бөгүн зоопаркче экскурсиялап чораан. Зоопаркка олар 3 ... көргөн. ... – араатан сүт чемиштиглер деп башкы тайылбырлаан. Дараазында уруглар 2 ... чанынга доктааганнар. Олар улуг мыйыстарын чоргаар тудуп, таваар сигенин чип турганнар. ... – оът чиир амытаннарга хамааржыр деп башкы чугаалаан. Уруглар өске-даа дириг амытаннарны көргөннер: 3 ..., 1... база беш-алды ...

Хереглээр сөстөр: сыын, сыннар, өөреникчилер, өөреникчи, адыглар, адыг, сарбашкын, бөрү, крокодил.

Түң болгаш чоокшуладыр сан аттары-биле кады *це* болгаш *чүвениң узун-кысказының, ишкириниң, аар-чиигиниң хемчээлин* айтыр сөстөр (хемчээлдер) ажыглаттынар: 2.30 шак (ш), 15 хире минута (мин), 10–15 сантиметр (см), 1,5 метр (м), 3–5 километр (км), 1 литр (л), 100 грамм (г), 1 килограмм (кг), 2 тонна (т), 100 рубль (руб.), 50 көпеек (көп), 50 хуу (%).

455. Номчунар. Төөгүлүг чогаалдан үзүндүдө чүнүң хемчээлин канчалдыр айтып каан-дыр, хайгааравышаан, амгы үеде ук хемчээлдерни канчаар ажыглап турарын чугаалажыңар.

Ийи айның 2-ниң хүнүнде ук майгында бар хамык бараанның өртээ 32852 акша 74 көп. болду. Чаңгыс сумунуң иштинге безин ол хире акшаның барааны чыдарын бодаарга, араттарны бараан-биле хандыраар талазы-биле 1935 чылда кончуг-ла сагыш салган-дыр. Чамдык барааннарны ап көөрге: далган бир тонна бар, ... шээр мал 959 баш, саржаг 1684 кил, дүк 4637 кил, тарбаган 8783, сарыг дилги 141, бөрү 25, аң эъди 4990 кил... (С. Токаны-биле)

● Сан аттарының айтып чоруур чүүлдери болгаш хемчеглер аттарын амгы үеде канчаар хурааңгайлап бижип турарын айтып-пышаан, кыдыраашче демдеглеп бижичер.

Билип алыңар! 1936–45 чылдарда Тыва Арат Республиканың валютазы акша турган: 1 акша, 3 акша, 5 акша, 10 акша, 25 акша.

1 акша 1 рубльга дең турган.

Үениң хемчээлин болгаш кижиниң, дириг амытанның хар-назынын айтырда сан аттарының аразынга тире кирип бижиир таварылгада, айыткан үениң аразы илереттинген болур. Чижээ, 3–4 шак дээрге, 3 биле 4 шактың аразында база 6–7 харлыг уруг дээрге, назыны алды-чеди хар аразында дээни болур. А үе-назын хемчээлин 3-4 шак хире, 6-7 харлыг хире деп айтып турар болза, ук хемчээлди чоокшуладыр айтып турары болур.

Өске хемчеглерге хамаарыштыр сан аттарының аразында дефис хемчегни чоокшуладыр айтыр: 3-4 километр дээрге, 3-4 километр хире; 1-2 килограмм – 1-2 килограмм хире дээн.

456. Номчааш, адаанда айтырыгларга харыылаңар.

Улуг-ла хөл бо. Узун дурту 39-40 километр-даа чедип турар. Дооразы 12 километр. Тереңи каш-даа чүс метр бар ыйнаан. Хөлче Азас хемден эгелээш беш тайга хеми кире аккан⁴. Чүгле чаңгыс хем үне аккан – Доора-Хем ол. Шаанда бо хөлдү тос-тос ортулуктуг Тожу хөл деп адап турган. Шынында-ла тос ортулуктуг хөл бо. (Л. Чадамба)

● 1. Узүндүде кирип турар сан аттарын тыпкаш, олар бижикке чүнүң дузазы-биле демдеглеттинген-дир, тайылбырлаңар. 2. Ук сан аттары уткаларының аайы-биле кандыг бөлүктерге хамааржырыл? 3. Сан аттары чүвениң хемчээлин, санын канчалдыр илередип чоруурлар-дыр?

457. Адаанда чарлалды көргөш, айтырыгларга харыылаңар.

ТЕАТР

Кассаның ажилдаары:

пон.-пятн. 12.00–16.00

сб., вс. 16.00–18.00

- 1) Театр кассазы кайы хүннерде ажилдаар-дыр?
- 2) Театр кассазы вторникте каш шакта ажиттыңар-дыр?
- 3) Касса четвергте каш шакка чедир ажилдаар-дыр?
- 4) Театр кассазының дүштээр шагы бар-дыр бе?
- 5) Касса дыштаныр хүннерде каш шактан каш шакка чедир ажилдаар-дыр?

458. Чарлалдарны номчааш, адаанда онаалгаларны күүседиңер.

МУЗЕЙ	АПТЕКА	УРУГЛАР ЭМЧИЗИНИҢ АЖЫЛДААР ЧУРУМУ
<i>Ажылдаар хүннери:</i> вт.–вс.	<i>Ажылдаар шагы:</i> 8.00–21.00	Эжеш хүннерде: 8.00–12.00
<i>Ажылдаар шагы:</i> 10.00–17.00	<i>Дүштээр шагы:</i> 12.00–13.00	Саарзык хүннерде: 14.00–16.00
	<i>Дыштаныр хүн чок</i>	

1. Чарлалдарда үени канчаар айыткан-дыр база ону канчалдыр шын номчуп билип алырыл? 2. Бодуңарның шилип алырыңар-биле бир чарлалды эжиңерниң “Музей (аптека, уруглар эмчизи) канчаар ажилдаарыл?” деп айтырыыңа харыылаңар.

459. Адаанда айыткан шак-үени тыва болгаш орус дылдарга номчуңар.

Чижээ: 8.00 – сес шак, восемь часов; 18.15 – алды шак он беш минута, шесть часов пятнадцать минут, четверть седьмого.

10.30 – ...; 13.00 – ...; 15.10 – ...; 17.35 – ...; 19.15 – ...;
20.45 – ...

 460. Чарлалдарны номчааш, ында тус-тузунда чүнүң дугайында бижээн-дир чугаалаңар.

20.V. 2015 Филармония 18.00	29.VIII. 2015 14.15, 17.30, 20.00
КОНЦЕРТ Күрүнениң ыры, танцы-сам ансамбли “САЯН”	“ГАРРИ ПОТТЕР”
Өртээ: 250 р.	Өртээ: 150–400 р.

461. Сан аттары чүнү айтып турар-дыр, тайылбырлаңар.

Ол аалга тургаш, 2 айның 5-тиң хүнүндө Көге-Даваа деп арттап ажар деп дугуруштувус. Хүннүң байдалын көөрүвүске, 12 шак чеде бергенде, аъттандывыс. Каргыны куду баткаш, 15 километр хире чоруп олургаш, Көге-Даваа деп артче белди одурту чортуп үндүвүс. Чолдак-Орук деп ойну өрү чортуп олур бис. Мурнувуста 200 ажыг хой оъттап чор⁴. Ооң ындында 20-30 хире сарлык чор⁴. (С. Токаныы-биле)

462. Номчааш, адаанда бердинген онаалгаларны күүседиңер.

...Бо бажың чанынга келген кижини саазында азы блокнотта бижип алган адресин топтап көргөш: «Кавказ бульварының тос дугаар бажыңы бо бе?» деп айтырар болзала, ол Наташага келген деп дораан билип каар мен. Бир катап Наталья чуртунче чоруй барганда, база-ла улустар чедип келген. Шупту-ла кара-кара аныяк оолдар, уруглар холдарында бөлүк чечектер туткулап алгылаан. Чугаалажы бээримге, Ортаа Азиядан келген Надяның артекчи эштери болган. (Е. Танова)

1. Сөзүглелде чугаа кымның дугайында чоруп турарыл? 2. Сөзүглелдин иштинде кайы домакта адрес айыттынган-дыр, домакты

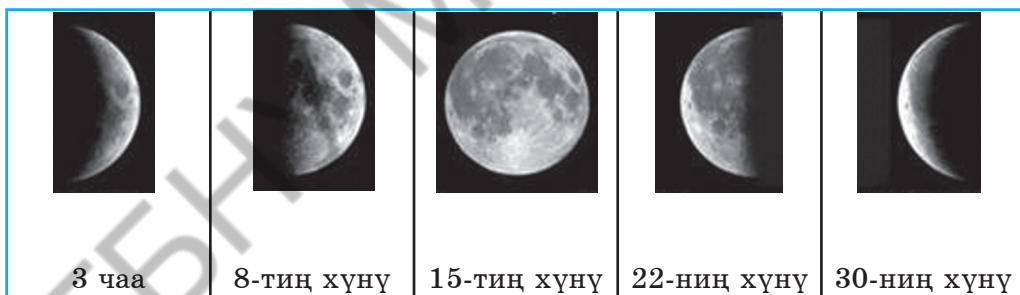
тыпкаш, ыыткыр номчуңар. **3.** Боттарыңарның долу адрестериңерни (суур азы хоорайыңар, кожуунуңар база кудумчуңар адын болгаш бажың, квартира дугаарын) аас-биле чугаалап, оларны кысказы-биле бжиңер.

463. Номчуңар. Сөзүглелде кирген сан аттарының шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Тыва улус үениң эргилдезин шагдан тура айдан билип ап чораан. Ол санаашкынны “Ай календары” деп адап турарының ужуру ол. Айның каштың хүнүн мынчалдыр тодарадыр: чаа үнген Ай айның 3 чаазында көстүп келир; айның улгадып оран чарты 8 чаа болур; долу Ай турда, айның ортаны, азы 15-тиң хүнү дээр; айның бичелеп оран чарты – 22-ниң хүнү; ай төнүп чорда, дээрге Ай көзүлбес апаар.

Хүннерни Ай-биле санаар чаңчыл чүгле тываларга эвес, өске-даа чоннарга бурунгу үеде турган. Ынчангаш-ла 30 хонуктуң адын дээрде Ай-биле бир дөмей “ай” деп, а орус дылда “месяц” деп адап турары ол.

1. Ай календары ёзугаар бөгүн каштың хүнү-дүр, тодарадыңар.
2. Улуг үжүк-биле эгелеп бжиир Ай болгаш биче үжүк-биле эгелеп бжиир *ай* деп сөстөрни кандыг сөстер деп адаар ийик база ук сөстөрниң баштайгызын чүге улуг үжүк-биле эгелеп бжиирил, сактыңар.

ТЫВА ХЕМЧЕГЛЕР

Чувениң узунун хемчээр:

илиг (беш илигге чедир санаар); мугур сөөм, узун сөөм; карыш, кыры дурту; чартык-кулаш (төш чарты); кулаш, базым дээш оон-даа өске.

Чувениң ишкирин хемчээр: адыш, кош адыш, аяк ишти, хува аяк ишти дээш оон-даа өске

464. Домактарда тыва улустуң ажыглап чораан хемчеглериниң чижектерин номчуп таныжыңар. Ук хемчеглерни айтып өөрениңер, бот-боттарыңарга көргүзүңер.

1. Сыырткыыш бажыңга дириг курттуг-байлаң ылдыртып алгаш, кулаш хире шортанны бо-ла ушта соп алган турар. (К.К.) 2. Карыжаар! Хемчээр дээни ол-дур. Ол шагда кым-даа доктаадып кагбаан, кайда-даа бижип кагбаан, чоннуң ындыг чаңчылы турган: карыш четпес балык өлүрүп болбас. (К.К.) 3. Дөр бажыңда дөрт аптараны дизе чыскаапкан. Бир аптараның адаанда-ла, мугур сөөм хире, үш бир борбак дугурук ыяшты салып каан. Аптара биле чер аразында көк-көк сигеннер хөлбеңнедир хадып чыткылаар. (М.К-Л.) 5. Хүн биле даг бажының аразы мырыңай чаңгыс илиг арткан тур. (К.К.) 6. Сугже баар орукту куспак четпес чоон, ушкан дыт доора чыдыпкан. Ооң узуну чээрби-үжен базым хире бар. (А.Д.) 7. Адыш ишти чаъс суу ишкениңден ийикпе, азы чаъс суунуң арыг агаарының оът-сиген чыды холумактыг айдызыңдан чүве ийикпе, Калга-оол шору сергеп келген. (А.Д.)

● Бодуңарның кандыг-бир херекселдериңерни үстүңде хемчээлдер ёзугаар хемчээгеш, бижип алыңар.

САН АДЫҢГА КАТАПТААШКЫН

465. Сөзүглелде частырыгларны тыпкаш, айтыңар. Шын ажыглалын бижип алыңар.

Михаил Доржуевич болгаш Анна Көк-ооловна Салчактар – ажылчын, кежээ улус. Олар хууда ажыл-агыйында 500 ажыг хойларны, 26 саар инектерни база чылгы малды тудуп турар. Оларга улуг оглу өг-бүлөзи-биле дузалажып турар. Өске 3 уруглары школада өөренип турар.

466. Номчааш, адаанда бердинген онаалгаларны күүсединер.

Тываның девискээринин хөй кезии даглар болгаш сынар, эвээш кезиин хемнер шынаалары, оргулааштары ээлээн. Тываның эң бедик даа – Мөңгүн-Тайга. Ооң бедии 3976 метр. Дагның бажы чайын безин мөңгө харлар, меңгилер-биле шыптынган болгаш хүн караанга мөңгүннелдир чайынналып чыдар. Республиканың эң улуг болгаш Россияның эң-не көвей суглуг хеми – Улуг-Хем. Улуг-Хемниң ниити узуну 3000 километр ажыг, ооң 700 километр хирези Тывага хамааржыр. Тывада 800 ажыг улуг, биче хөлдер бар. Оларның эң улуглары болгаш хөй кезии Тожуда. Тываның эң чавыс чери – Хемчик хемниң Улуг-Хемче кирген аксы – далай деңнелинден 540 метр бедик. (В.Л. Биче-оол, К.О. Шактаржыктыы-биле)

● 1. Сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турарыл? 2. Мында сан аттары чүнү көргүзүп турарыл? 3. Сан ады-биле кады чорааш, чүве адының шын эвес ажыглаттынганының чижээн сөзүглелден тыпкаш, ыткыр номчуңар. Канчаар шын ажыглаттынарын айтыңар. 4. Сан аттарының айтып чоруур чүүлдерин ушта бижип алыңар.

467. Номчуңар. Сан аттарының тургузуунуң аайы-биле бөлүктөңөр.

Республикада 34 аржаан, 11 эм малгаштыг хөл бар⁴. Тываның эң улуг, сураглыг аржааны “Үш-Белдир”. “Үш-Белдир” аржаанга бир катап чораан кижини ону катап-катап көрүксей бээр. “Үш-Белдир” дээрге Кызыы-Хем, Шикшит, Белим деп үш хемниң белдирлешкек черинде аржаан. Ол

үш хемниң белдириниң аайы-биле ону ынчаар адаан. Шак ол үш белдирниң бир эрииниң кырында чылыг-чылбайдан эгелээш, 80 градус чедир хайнып чыдар изиг суглар үнүп чыдар. (В.Л. Биче-оол, К.О. Шактаржык)

468. “Чаңгыстың шаа чок, көптүң күжү мөге” деп үлегер домакта кандыг утка сиңгенил деп айтырыгга харыылап, аңаа хамаарыштыр бодалдарыңарны чижектер-биле бадыткавышаан, кыска чогаадыгдан бжиңер.

469. *Түң, чыыр, хуваар, цурмек* сан аттарын ажыглап тургаш, дараазында айтырыгларга даянып, клазыңарга статистиктиг шинчилелден чоргузуңар:

● 1) Клазыңарда каш өөреникчи барыл, оларның ортумак назыны кажыл; 2) Клазыңарда каш оол, каш кыс уруг барыл. Оолдар биле уругларның сан-түңүнүң ылгалы кандыгыл (кымнар кымнардан кайы хире хөй азы эвээжил); 3) Класста каш кижиге спорт, уран чүүл, ... сонургаарыл.

Бодуң хынан!

1. Саннар амыдыралда канчаар ажыглаттынып турарыл?
2. Саннарны бижикке канчаар илередип турарыл?
3. Сан ады чүнү илередип чоруурул?
4. Сан ады кандыг тургузуглуг болурул?
5. Сан ады утказының аайы-биле кандыг бөлүктерге хувааттынып турарыл?
6. Сан аттары домакка кандыг хүлээлге күүседип чоруурул?

§67. Сөс каттыжыышкыны

470. Бердинген чижектер чүзү-биле ылгалып турар-дыр база олар тус-тузунда чүнү илередип турарыл?

арга	шыргай арга
суг	соок суг
бүрү	терек бүрүзү
будук	ыяштың будуу
булут	бир булут
сылдыс	ийи сылдыс
хадыыр	күштүг хадыыр
углаар	хемче углаар

Сөс-даа, сөс каттыжыышкыны-даа чүвелерни, кылдыныгларны азы ылгавыр демдектерни адаар. Ынчалза-даа сөс каттыжыышкыны, сөске бодаарга, оларны улам тода адаар, чүге дээрге чагырткан сөс чугула сөстү тодаргайлап, ыла-вылап турар: *чагс – суггур чагс, хадыыр – күштүг хадыыр.*

471. Бердинген сөс каттыжыышкыннарында чугула болгаш чагырткан сөстерни тодарадыңар. Чугула сөстен чагырткан сөсче айтырыглардан салыңар. Үлегери: *Кызымаккай өөреникчи.*

1. Кадыр даглар, оваарымчалыг чоруур, узун орук, хемниң даажы, дүнеки чорумал. 2. Хоолулуг оът-сиген, чалгаан далай, оожум хадыыр, сиген чыды, агаарның чылыы, бораңгай дээр. 3. Эки ажыл, шынчы туруш, бедик харыысалга, ажылга бердинер, эчизинге чедирер, кызымак чорук.

● Бердинген сөс каттыжыышкыннарының бөлүктөрүниң кайыбирээзин шилип алгаш, оларның дузазы-биле аразында харылзаалыг чугаадан тургузуңар.

Сөс каттыжыышкыны дээрге ийи азы оон-даа хөй сөстөрнүң лексиктиг болгаш грамматиктиг уткаларының талазы-биле каттышканы. Сөс каттыжыышкыны чугула (өзек) болгаш чагырткан сөстөрлиг болур. Чагырткан сөс чугула сөстен үнген айтырыгга харыылап, ол сөстүң утказын тайылбырлап чоруур. Чижээ, *чаа* (кандыг?) *ном*, *чеди* (каш?) *өөреникчи*, *Чинчинийң* (кымның?) *акызы*, *чараштыр* (канчаар?) *бижиир*, *кйно* (чүнү?) *көөр*. Мында *чаа*, *чеди*, *Чинчинийң*, *чараштыр*, *кино* дээрге чагырткан сөстөр, а *ном*, *өөреникчи*, *акызы*, *бижиир*, *көөр* дээрге чугула (өзек) сөстөр.

472. Бердинген сөстөргө сөс каттыжыышкыннары болу бээр кылдыр утка талазы-биле тааржыр чагырткан сөстөрдөн немеп, сөс каттыжыышкыннарындан тургузуңар.

Үлегери. *Ном: солун ном, чаа ном, эргижирээн ном, ховар ном, чаңгыс ном, эжимниң ному, чогаалчының ному, уруглар ному, ...*

Ава: ...

Ача: ...

Спортчу: ...

Ажылчын: ...

Башкы: ...

Маңнаар: ...

Озалдаар: ...

Ажылдаар: ...

473. Домактарда сөс каттыжыышкыннарын тодараткаш, ушта бижинер. Олар кандыг чугаа кезектери-биле илереттинген-дир айтыңар.

Даай-авам суг тайгага чайлааш, катап күзээнге көжүп келген. Часкы эжеш ийи дуруяа өөр-өнер өскен, дөң сайларда чоргаар кылаштажып, чемнээн чорлар. Чанынга чоокшулап чеде бээрге, ийи дуруяа ажы-төлүн хопталап, чалгыннарын чайып, кыпсынчыг алгыржы бээр. (*Т. Карыманыы-биле*)

474. Бердинген сөстөрдөн сөс каттыжыышкыннарындан тургузуңар.

Чазын, хүн, школа, кудумчу, беш, удавас, чыл, хоорай, өөренир, чечек, класс, башкы, садыг, дыштанылга, ойнаар, ажылдаар.

● Тургузуп алган сөс каттыжыышкыннары-биле аразында харылзаалыг чугаадан тургузуңар.

Сөс каттыжыышкыннарының чугула сөстөри янзы-бүрү чугаа кезектеринден (чүве адындан, демдек адындан, наречиеден, кылыг сөзүндөн) тургустунар болгаш чугула сөстөрин барымдаалап, сөс ышкаш, эге хевирлерлиг болур.

Чижээ, бир эвес чугула сөс чүве ады болуп чоруур болза, ооң эге хевири чаңгыстың санының адаарының падежи болур, а кылыг сөзүнүң эге хевири – келир үе хевири болур: *Сериин хөлегеге элээн дыштанган бис* деп домакта *сериин хөлегеге* деп сөс каттыжыышкынының эге хевири – *сериин хөлеге* болур; *элээн дыштанган бис* деп сөс каттыжыышкынының эге хевири – *элээн дыштаныр*.

475. Номчуңар. Чугула сөстөрдөн чагырткан сөстөрже айтырыглардан салбышаан, сөс каттыжыышкыннарын тыпкаш, оларны эге хевиринче киирбишаан, ушта бжиңер.

Бир күзүн Чодур ашак-биле диинчеп чор бис⁴. Диинч эртен кырны кырлады чемнээр чүве болгай. Ийи-чаңгыс диинчерге таваржыш, каъттың кырын өрү чоктап ор мен. Ынчап чоруй кара пөштер аразынга келдим. Диинч изиниң хөй деп чүвези аажок, ол хиреде боттары көзүлбес. (*С. Пюрбюңцү-биле*)

476. Үзүндүден сөс каттыжыышкыннарын ушта бижээш, эге хевирин айтыңар.

Лена хем дургаар кайы-бир солун черни дүрзүлөп чурупла чораан⁴. Кыдыраашта чүү чок дээр: элдептиг эриктер-

даа, хемниң чалгыы-даа, сал сөөрткен теплоход-даа, эрик кыдыында аал-даа, хем кыдыында эликтер-даа, хадың, шиви-даа, чараш тей, дүрзүнчүг даглар... Алла номун тудуп алган, ырадыр дүү-ле ногаан аргаларлыг бедик сыннарже харанып турар. (Л. Чадамбаныы-биле)

§68. Сөс каттыжыышкыннарының грамматиктиг уткалары

Сөс каттыжыышкыннарының тургузуу ооң грамматиктиг утказы-биле холбаалыг. Чи жээ, *ак хар, дайынчы өңүк, ханы оңгар, бедик даг* чергелиг сөс каттыжыышкыннарының тургузуу (чугула сөзү – чүве ады, а чагырткан сөзү – демдек ады) болгаш грамматиктиг утказы дөмей: чүвени болгаш ооң ылгавырлыг демдээн илередир.

Сөс каттыжыышкыннары тургузуунуң аайы-биле *демдек ады + чүве ады, сан ады + чүве ады, чүве ады + чүве ады, чүве ады + кылыг сөзү, наречие + кылыг сөзү* деп схемаларлыг болур.

477. Бердинген сөстөр кандыг чугаа кезээнге хамааржырыл, оларга утка талазы-биле тааржыр сөстөрни немей тыпкаш, оларның грамматиктиг уткаларын тодарадыңар. Өзек сөстен чагырткан сөсче айтырыгларны салбышаан, схемаларын айтыңар.

Үлегери: $\overset{\text{кандыг?}}{\sqrt{\quad}} \times$ *Кайгамчыктыг болуушкун* – демдек ады + чүве ады.

- 1) Уран, кежээ, ажилчын, чылыг, сииреш ...
- 2) Мерген, чидиг, чарт, кара, чаш ...
- 3) Бедик, кадыр, сүүр...
- 4) Күштүг, довурактыг, дүвүлүг ...
- 5) Чараштыр, арыг кылдыр, частырыглыг ...
- 6) Эки, багай, ортумак, күзелдии-биле ...

478. Үзүндүде *демдек ады+чүве ады, сан ады+чүве ады, чүве ады+чүве ады* деп схемаларга дүгжүр сөс каттыжыышкыннарын тус-тузунда бөлүктөп ушта бжиңер.

Чайгы дунааргай хүннерниң бирээзинде Ачылыгның Ак-Хемге ыяш даамалы Ыдам-биле иелээ чоруп олур бис. Үнген бойдузунуң каас-чаражы-даа кедергей чер. Чүс-чүс чылдарда өзүп үнүп келген чодур дыттар, хөнү, суук пөштер, дең-дески чойганнар изиг хүнче удумзураан ышкаш ылым-чылым тургулаан. (*К. Аракчааныы-биле*)

479. Үзүндүлерде *чүве ады+кылыг сөзү* деп схемага дүгжүр сөс каттыжыышкыннарын чагырткан сөзүнүң падеж кожумааның хевириниң аайы-биле тус-тузунда бөлүктөп ушта бжиңер.

1. Шевер-Кадай кыс кижиниң даараныр, сырыттына-рындан эрткеш, эр улустуң эзерин дерип, чонаан сырып, деспе, төрөпчизин каастап эгелээн. (*Ч.Ч.*) 2. Ак-Мойнак кезек сыыгайнып, бирде Дандарже, бирде Мерген Опановичиже, бирде чарыже көрүп каап туруп-туруп, ээрбишаан караңгы шыргай эзимче караш-ла дээн. (*М.Э.*) 3. Улаан-Булуңдан аалдарынче чанган аныяктарның ырызы Ак кыдыының оруктарындан, Кезек-Терек, Дөрт-Терек кавызындан дыңналып кээп турган. (*Е.Т.*)

● Үстүнде домактарда хуу чүве аттарын тыпкаш, оларның тургузуун тодарадыңар база шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Сөс каттыжыышкыннарында сөстөрниң холбаалары

§69. Каттыжылга холбаазы

Сөс каттыжыышкыннарынга болгаш домакка сөстөрниң холбаазы дөрт хевирлиг болур: каттыжылга, хамаар-жылга, башкарылга, тааржылга.

Чагырткан сөс чугула сөске чүгле утка талазы-биле, туружун ёзугаар мурнундаазы соондаазынга хамааржыр холбааны к а т т ы ж ы л г а дээр: *ногаан шык, улуг бажың, ийи стол, сески класс*. Каттыжылга холбаазы тургузуунуң аайы-биле чүве ады болгаш демдек адының, чүве ады болгаш сан адының аразында холбаа болур.

480. Сөзүглелден үзүндүде каттыжылга холбаалыг сөс каттыжышкыннарын тыпкаш, ушта бижирер. Өзек сөстен чагырткан сөсчө айтырыгны салып демдеглеңер.

Бир чыл эрткенде, Сыынак ёзулуг тош апарган. Инектер-биле оъттап чоруткаш, олары хем эриинге оргулаашка турда, Сыынак коргунчуг кадырларже челип үне бергеш, инектерниң бараанын харап каап, кадыр хаялар аразынга чааскаан оъттап турар. Ол ынчаар-ла ферма инээ-биле кады үш чыл одарлап келген. Ийи дугаар чылында Сыынактың чараш-чаагайы, хөрлүү дам барган, артында ийи өргөн мыйыстарлыг. А үш харлыында Сыынак ам-на хевир-шинчизи кирген, сес адыр чатпагар мыйыстарлыг, бедик шыыраа-даа хөлчөк болган. Ам инектер оон коргар, сестир апарган. (*К. Аракчааны-биле*)

481. Үлегер домакты номчуңар. Ында сөс каттыжышкыннарының холбааларын айтыңар. Үлегер домактың утказын тайыл-бырлаңар. Харыыңарны бадыткаңар.

Шапты бижек эътке дыынмас,
чалгаа кижии ишке дыынмас.

482. Номчуңар. Каттыжылга холбаалыг сөс каттыжышкыннарын айытпышаан, оларның тургузуун болгаш грамматиктиг уткаларын тодарадыңар.

Чайгы хүн бодунуң херелдерин² харам чогу-биле саарып турган⁴. Ынчан хөлегеге безин дыка дунааргай. Ындыг

үеде хем кыдыынга баарга, магалыг-ла. Сериин чалгын оон кажан-даа ыраар эвес⁴. А сугже мойт кылдыр кире халый бээрге, дыка-ла эки. Кыптыгып турган изигни бырлаңнааш чалгыглар ушта чалгып алгаш барган ышкаш сагындырар. А сугдан үнүп келирге, хем кырының чиик салгыны мага-ботта арткан изигни чый тудуп алгаш, хемни куду далажыптар. Изиг хүнде хемге магалыг-ла! (Е. Танова)

● Каттыжылга холбаалыг сөс каттыжыышкыннарындан кирип тургаш, “Часкы хүннер” деп чогаадыгдан бжиңер.

Сөс каттыжыышкыннарының сайгарылгазы

Сайгарылганың чуруму:

1. Чугула (өзек) болгаш чагырткан сөстөрни тодарадыр, айтырыгны салыр.

2. Чугула сөс кандыг чугаа кезээнге хамааржырын демдеглээр.

3. Чугула сөстүң чугаа кезээн тодарадыр.

4. Сөс каттыжыышкынының холбаазын тодарадыр, ук холбааның илереттингенин айтыр.

Сайгарылганың чижээ:

Быжыг кадыкшыл

Аас-биле сайгарылга:

Быжыг кадыкшыл деп сөс каттыжыышкынында чугула сөс – *кадыкшыл*. Кандыг кадыкшыл? – *Быжыг*. Чагырткан сөс – *быжыг*. Чугула сөс – чүве ады, чагырткан сөс – демдек ады. Чугула сөс болгаш чагырткан сөстөр уткаларының аайы-биле катчып чоруур, ук сөс каттыжыышкыны каттыжылга холбаалыг.

Бижимел сайгарылга:

д.а. \downarrow ^{кандыг?} \times ч.а.

Быжыг кадыкшыл

483. Каттыжылга холбаа-биле тургустунган сөс каттыжышкыннарын орус дылче очулдур.

Чиңге дурт-сын, тырың мага-бот, арган кижиге, дорт думчук, кара чаш, сарыг чаш, хүргүл карактар, шаңгыр карактар, кажар карактар, чуга эриннер, борбак арын, шөйбек арын, чазык шырай, муңгаргай шырай, долбанныг чаактар, делгем хөрек, дыңзыг хол, ажилчын холдар, сииреш холдар.

§70. Хамааржылга холбаазы

484. Номчу. Адаанда кирип турар чогаалдар аттарын чүү чүве ниитилештирип турар-дыр?

С.А. Сарыг-оол “Аңгыр-оолдун тоожузу”, С.К. Тока “Араттың сөзү”, С. С. Сүрүң-оол “Лейтенантының даалгазы”, Е.Т. Танова “Иениң салым-хуузу”, В.Г. Короленко “Макарының дүжү”, А. С. Пушкин “Капитан уруу”.

Чагырткан сөс хамаарыштырарының падежинде, а чугула сөс хамаарылга кожумактыг болур холбааны хамааржылга холбаазы дээр.

Хамааржылга холбаазы кандыг-бир чүүлдүн өске чүүлге хамааржырын илередир болгаш ийи чүве адының азы чүве ады уткалыг хереглеттинген сөстөрнүң аразында холбаа болур. Хамааржылга холбаазында чугула биле чагырткан сөстөр кымның чүзү? чүнүң чүзү? деп айтырыгларга харыылаар. Чи жээ, *авазының оглу, мээң сорулгам, арганың ыяжы, оолдарның улуу.*

485. Үзүндүден хамааржылга холбаалыг сөс каттыжышкыннарын тыпкаш, оларны эге хевиринче киирбишаан, ушта бижирер. Өзөк сөстен чагырткан сөсчө айтырыгдан салып демдеглеңер.

Үлегери: *арганың шыргайы.*

Арганың шыргайындан ийи шоваа оглун эдерткен улуг хүрең адыг үнүп келген. Адыг бир оглунуң читкезинден ызыргаш, сугга былгап эгелээн. Адыгның өске оглу соок сугдан корткаш, дезип чорупкан. Авазы аңаа чеде бергеш, часкагылапкан. Оон баштайгызы ышкаш, сугга кээп, база былгай берген. Кургаг черге үндүрүп каарга, олар эжингенинге хөлчок амырап турганнар. (В. Бианкини-биле)

● Сөзүглелди 4–5 домак-биле улай чогаадып төндүрүңер.

Хамааржылга холбаалыг сөс каттыжыышкында чагырткан сөс хамаарыштырарының падежинин кожумаа-биле хевирлеттинмээн-даа болур. Ындыг таварылгада чагырткан сөстүң падеж хевирин айтырыг салып тургаш, тодарадыр. Чижээ, *кудук* (чүнүң?) *суу*, *тайга* (чүнүң?) *тооруу*.

486. Хамааржылга холбаалыг сөс каттыжыышкыннарында чагырткан сөстөрнүн хевирлеттингенин хайгаараңар. Оларны ийи бөлүккө аңгылап бжиңер.

Часкы хүн карааның шонуп турары аажок. Дыка-ла үр кылаштап, шаа төнгөш, Сайын Каа-Хем эриинде кадыр хавакты куду одуруглай маңнап бадыпкан. Хем эриинге келгеш, аңаа чунуп, суг ижип алгаш, дытка чөлөндир олуруп алган. Дыттың чаш бүрүлери частырынга белеткенип, борбайгылай бергилээн. Хем эриин хаажылай үнген анай-хаактарның бүүрекчигештери дүктегер сарыг-ногаан апаргылаан. (Е. Танова)

Хамааржылга холбаалыг сөс каттыжыышкынының сайгарылгазының чижээ

Мээң сорулгам

Аас-биле сайгарылга:

Мээң сорулгам деп сөс каттыжыышкынында чугула сөс – *сорулга*. *Кымның сорулгазы?* – *Мээң*. Чагырткан сөс – *мээң*.

Чугула сөс – чүве ады, чагырткан сөс – чүве ады. Чугула сөс биле чагырткан сөс ийи талалыг холбаа-биле катчып чоруур: чугула сөс чагырткан сөстү хамаарыштырарының падежинде турар кылдыр негээр, чагырткан сөс чугула сөстү хамаарылга хевиринге турарын негээр. Ук сөс каттыжышкыны хамааржылга холбаалыг.

Бижимел сайгарылга

а.о. $\sqrt{\text{кымның?}}$ × ч.а.

Мээң сорулгам

487. Бердинген сөс каттыжышкыннарының схемазын тургузуңар.

Ачамның ажылы, аваңның аржыылы, кырган-ачазының хөрөктээжи, кырган-авазының шайы, акымның тону, угбамның чуруу, дуңмаңның ойнаараа, башкының кичээли.

Хой эъди, диң кежи, тебе дүгү, инек сүдү, аът кудуруу, дагаа чуургазы, адыг дыргаа, сыын мыйызы, аржаан суу.

- 1. Сөс каттыжышкыннары-биле 5 домактан чогаадыңар.
- 2. Сөс каттыжышкыннарын орус дылче очулдуруңар.

488. Орус дылда сөс каттыжышкыннарын тыва дылче очулдургаш, оларның бежи-биле домактардан чогаадыңар.

Лисий хвост, медвежья берлога, беличье дупло, птичье гнездо, заячьи уши, волчий след, рысья добыча.

489. Улегер домактарны номчуңар. Хамааржылга холбаалыг сөс каттыжышкыннарын айтыңар, кожумактарын шыйыңар.

Чоннуң сөзү – алдын,
чогаал сөзү – чечен.

Сеткилдиң бичези херек,
эртемниң улуу херек.

Тооруктуң үрүңү – иштинде,
домактың утказы – шынныында.

● 1. Хамаарылга холбаалыг сөс каттыжыышкыннарында хамаарылга хевири тургустунуп турда үн өскерлиешкиннерин тайылбырлаңар. 2. Үлегер домактарда сиңген уткаларны канчаар билип тур силер, тайылбырлаңар. Оларның кайы-бирээзин шилип алгаш, утказын тайылбырлап, кыска чогаадыгдан бжиңер.

 490. Номчуңар. Каттыжылга болгаш хамааржылга холбааларының дузазы-биле тургустунган сөс каттыжыышкыннарын бөлүктөп ушта бжиңер.

Ус кушкаш дээрге, эргек ышкаш бичиизинге-даа чалынмас, кайгамчык уран-шевер, кажар амытан боор: ооң уязының ак болганы база ужурлуг де, ак хадың унунга уя беленде-ле дээрбечи хартыганың караанга эскерттинмес болдур ийин. Ооң оглу дың чаңгыс чуурга болур чүве-дир. Дың чаңгыс оглунуң тыны дээш ындыг кончуг карак кызыл амытан-даа дээр-ле болгай. Ус-кушкаштың уязы тыва кижиниң уруг кавайы ышкаш хөй-ле ада ызыгуурун дамчып келир. Салгал бүрүзү ону чаартып, шеверлеп, ус дарганнар ышкаш каастаар, ынчангаш ус-кушкаш деп аттыг болган эреспей-дир. (Ч. Куулар)

● 1. Чугула сөстөрүндөн чагырткан сөстөрүнче чогуур айтырыгларны салбышаан, сөс каттыжыышкыннарының тургузуун болгаш грамматиктиг уткаларын тодарадыңар. 2. Ус-кушкашты кандыг кижилер-биле деңнеп болурул? Силерниң билириңер кижилерниң аразында ындыг кижилер кымнарыл? Оларның дугайында кыска чогаадыгдан бжиңер.

§71. Башкарылга холбаазы

491. Бердинген чүве аттары болгаш кылыг сөстөрүн номчуңар. Кылыг сөстөрүндөн чүве аттарынче чогуур айтырыгларны салбышаан, сөс каттыжыышкыннарындан тургузуңар.

Үлегери: *аяк чуур – чцнц чуур?*

аяк	ойнаар
хомус	ужар
шүлүк	удуур
орун	номчуур
солун	сагыыр
кудумчу	доктаадыр
чурум	кежер
хоорай	чоруур
самолёт	чуур

Чагырткан кандыг-бир сөс (чүве ады азы чүве ады уткалыг ажыглаттынган өске чугаа кезээ) хамаарыштырарының падежинден аңгы доора падежте, а чугула сөс кылыг сөзү болур холбааны башкарылга дээр.

Башкарылга холбаалыг сөс каттыжыышкынында чугула сөс (кылыг сөзү) чагырткан сөстүң кандыг падеж хевиринге турарын башкарып турар. Чижээ, *солунга* (чүге?) *бижиир*, *сугну* (чүнү?) *тигер*, *бажыңче* (чүже?) *кирер*, *школадан* (чүден?) *цнер*, *пашта* (чүде?) *хайынган*.

492. Бердинген сөс каттыжыышкыннарының кежигүннериниң аразында харылзааларны айтыңар.

Чижээ: 1) *чараш чечектер*; 2) *чараш чечектерни магадаар*.

1. Солун ном, солун номну номчуур; чылыг хөрөктээш, чылыг хөрөктээш даараар; мүннү ижер, изиг мүннү ижер.

2. Чуртунга чоргаарланыр, төрээн чуртунга чоргаарланыр; ажылынга бердинер, ынак ажылынга бердинер; кичээлге белеткенир, бирги кичээлге ыяк белеткенир, суурга дыштаныр.

3. Хоорайже чоруур, танывазы хоорайже чоруур; бажыңынче чанар, бажыңынче дүрген чанар.

4. Сүттен ижер, чылыг сүттен ижер, телевизордан дыңнаар, солундан номчуур; вокзалдан кээр, вокзалдан орай кээр; тайгадан бадар, күскү тайгадан бадар.

● Үстүндө дөрт бөлүктө башкарылга холбааларының дугайында чүнү чугаалап болур силер? Бөлүк бүрүзүндө тус-тузунда чугула сөс чагырткан сөстен кандыг падежтерге турарын негеп турар-дыр?

Башкарылга холбаалыг сөс каттыжыышкынының сайгарылгазының чижээ

Бажыңны тудар

Аас-биле сайгарылга:

Бажыңны тудар деп сөс каттыжыышкынында чугула сөс – *тудар*. Чүнү тудар? – *Бажыңны*. Чагырткан сөс – *бажыңны*. Чугула сөс – кылыг сөзү, чагырткан сөс – чүве ады. Чугула сөс чагырткан сөстү онаарының падежинде турар кылдыр негээр, ук сөс каттыжыышкыны башкарылга холбаалыг.

Бижимел сайгарылга

ч.а. $\xrightarrow{\text{чүнү?}}$ к.с.
Бажыңны тудар

493. Сөзүглелден үзүндүдө башкарылга болгаш хамааржылга холбаалыг сөс каттыжыышкыннарын тыпкаш, оларны эге хевиринче киирбишаан, ушта бжиңер. Өзек сөстен чагырткан сөсчө айтырыгдан салып схемалай демдеглеңер.

Хүлер-оолдуң ачазы район үнүп, сургакчылай берген. Бажыңга чүгле ийи иешки артып калган. “Аваңның сөзүң дыңнап, аңаа эки дузалажып тур, оглум” – деп, ачазы Хүлер-оолга чагаан.

Бир эртен Хүлер-оол туруп келгеш, көөрге, авазы эртенги чемни белеткеп кааш, ажылдап чоруй барган болган. Ол чемненип алгаш, удаан орунун эдип каан. Ооң соонда стол кырында аяк-саваны чуггаш, чем шкавынга аппарып салгылаан. Хүлер-оол шалазын чүлгүп каапкан.

Хүлер-оолдуң авазы дүъште бажыңыңга келгеш, оглунуң дуза када бергенинге кайгамчык өөрээн. (*Х. Ойдан-оолдуу-биле*)

Башкарылга холбаалыг сөс каттыжыышкынында чагырткан сөс падеж кожумаа-биле хевирлеттинмээн-даа болур. Ындыг таварылгада чагырткан сөстүң падеж хевирин айтырыг салып тургаш, тодарадыр. Чижээ, *суг* (чүнү?) *узар*, *кат* (чүнү?) *чыыр*, *арга* (кайнаар?) *кирер*.

494. Домактарда хевирлеттинмээн падеж кожумаактыг сөс каттыжыышкыннарын ушта бижээш, морфологтуг сайгарылгазын күүседидер.

1. Кажаа тиинден бакылап көөрүмге, элиим көк сигенни бичиилеп чип каап, тазта сугну пактагылаан тур. Амыраанымны чүү дээр силер! “Ураа!” – деп алгырышкаш, өдек коптарган ачамга халып чеде бердим – “Элиивис сиген чип, суг ижип тур, ачай!” (К.К.) 2. Даш чок черге тараа тарып чиир, дазыл чок черден ай казып чиир. (С.Т.) 3. Коңгар ирей черле элдептиг, кыжын-даа, чайын-даа хем кежерде ыяап-ла адындан дүжүп алыр (А.Д.) 4. Бир катап база январьның кончуг соогунда тайга үнер апарган бис. (К.К.) 5. Хоюм кадарып чорааш, үжүк номчуп, доктаадып чоруур мен. (С.Т.)

495. Сөстөргө чогуур кожумактарны немевышаан, үзүндүнү номчунар.

Шаг шаандан тура тывалар кижии... адын онзалап көөр чораан. Чаш уруг төрүттүнерге, тускай ат... аңаа бээр. Уруглар чүве... шору билип турар апаарга, ада-иези оларга өске дөргүл-төрели... болгаш ха-дуңмазы... кижии бүрүзүнүң тустус аттар... айтып бээр. Ынчалзак олар... аттарын дорт адаар... хоруглуг деп өөредир. Кижилер... чиңгине аттарын солуур хүндүлел аттар... ада-иелери уруг-дарыын... чажындан тура айтып бээр. Кижиниң ад... – кижии... боду дижир. Ынчангаш тыва кижии хамыктың мурнунда арыг ад... бодаар чаңчылдыг, ол болза ада-өгбе... чагыы болур.

(М. Кенин-Лопсанныы-биле)

496. Үзүндүнү номчуңар. Каттыжылга, хамааржылга, башкарылга холбаалыг бир-бир сөс каттыжыышкыннарындан тыпкаш, оларның морфологтуг сайгарылгазын күүседиңер.

Дииң пөш тооруун, дыт болгаш шиви чочагайының үрезинерин, мөөгүлерни, кат-чимис аймаан чиир. Пөштүң тооруу болгаш дыттың, шивиниң чочагайы чок, кат-чимис чегей чылдарда дииң бир тайгалардан өске тайгаларже көжүп чоруй баар. Дииңнер эш-эш бооп алган чоруур, бир уяга ийи дииң хонар. Дииң кежинден үнелиг хеп аймаан кылып турар, а ооң кудуруун чурук чуруур бийир кылырынга ажыглап турар. *(В. Л. Биче-оол, К. О. Шактаржык)*

497. Үзүндүнү номчуңар. Каттыжылга, хамааржылга, башкарылга холбаалыг сөс каттыжыышкыннарын тыпкаш, адаан шыйып демдеглеңер, оларның морфологтуг сайгарылгазын күүседиңер.

Кижилер шиижекчигештерни кедергей чаптаар⁴. Оларның база өөрөнгени кончуг. Олар кижилерден тайга тооруунуң үрүңүн дилеп чиирлер⁴. Чараш шиижекчигештерни чөмгерер дээш кижилер тоорук сайын албан-биле садып алгаш чоруур. Тоорук сайын чара ызыргаш, адышка ургаш, сунарга, шиижекчигештер бир демниг олургулаптар. Олар шупту холга өөрөнмээн. Чамдыктарынга тоорук сайын черже чажып бээр апаар... *(Э. Донгак)*

498. Үзүндүнү номчааш, адаанда онаалгаларны күүседиңер.

Мээң отрядымның дугаары дөрт, хостуг үелерде волейбол, футболга, лаптууга кады ойнаар уруглар-ла хөй, тергииннерниң аразынга Сергей Шойгу, Ира Самбуу суглар болур. Бистиң дөрт дугаар отрядывыс маргылдааларга доктаамал тиилекчи боор. А дыштаныр хүннерде тайгатаңды кезиир, каттаар-тооруктаар, балыктаар бис. Ындыг

аян-чоруктар үезинде бойдустан каас-чаражын магадап, аңаа кам-хайыралыг болурун, ону камгалаарының дугайын уруглар-биле база-ла чугаалажы бээр бис. (Борис Казырыкпай, Буян Казырыкпайныы-биле)

● 1. Каттыжылга, хамааржылга, башкарылга холбаалыг сөс каттыжышкыннарын тыпкаш, оларның морфологтуг сайгарылгазын күүседиңер. 2. Сан аттары кирген домактарны ушта бижип алгаш, сан аттарының домакта хүлээлгелерин айтыңар.

499. Сөстерге чогуур кожумактарны немевишаан үзүндүнү номчуңар.

Аал-оранын..., төрөл-дөргүлүн... ырап, эр кижин аян-чорук кылып аъттаныштар үелер турар. Ону үдеп келген улузу: “Чорук-херээң чогуңгур, бүдүңгүр, орууң ак болзун!” – деп алгап-йөрээп үдээр. “Ак орук” дээрге тывалар... бурунгу өгбелери... бодалы-биле өөрүшкү, аас-кежик, чедишкин, амыдырал... Кижин төрүттүңге-ле амыдырал... ак оруун иезиниң ак сүд... эмгени-биле эгелээр. (Борис Казырыкпай, Буян Казырыкпайныы-биле)

● 1. Каттыжылга, хамааржылга, башкарылга холбаалыг сөс каттыжышкыннарын тыпкаш, оларның морфологтуг сайгарылгазын күүседиңер. 2. Демдек аттары кирген домактарны ушта бижип алгаш, демдек аттарының домакта хүлээлгелерин айтыңар.

 1. Сөс каттыжышкыны деп чүл? 2. Сөс каттыжышкынының сөстен ылгалы чүдел? 3. Сөс каттыжышкыны чүден тургустунган болурул? 4. Чагырткан сөстүң чугула (өзек) сөске хамаарыштыр хүлээлгези кандыгыл? 5. Сөс каттыжышкыннарында сөстерниң холбааларын айтыңар. 6. Каттыжылга холбаалыг сөс каттыжышкынында сөстер аразында канчалдыр каттышкан болурул? 7. Сөс каттыжышкыннарының хамааржылга холбаазын чүге ийи талалыг дээрил? 8. Башкарылга холбаалыг сөс каттыжышкынында сөстер аразында чүңүң дузазы-биле каттышкан болурул?

ДОПЧУЗУ

Эге сөс	4
Чаагай чолум, алдар адым сенде тудуш, Чалгын, чакпам болуп чор сен, Тыва дылым!.....	5

ЛЕКСИКА

§1. Лексика дугайында билиг	10
§2. Сөстүң лексиктиг утказы	12
§3. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр	18
§4. Сөстүң дорт болгаш доора уткалары	21
§5. Омонимнер.....	23
§6. Лексиканың темалыг бөлүктөри.....	27
§7. Синонимнер дугайында билиг.....	31
§8. Антонимнер дугайында билиг.....	35
§9. Табу (хоруглуг сөстөр) болгаш эвфемизмнер (ойзу адаан сөстөр)...	38
§10. Фразеологизмнер азы быжыг сөс каттыжышкыннары.....	43
<i>Лексикага каттаашкын.....</i>	48

ФОНЕТИКА. ОРФОГРАФИЯ

§11. Фонетика дугайында билиг. Чугаа органны болгаш чугаа үннери.....	51
§12. Артикуляция болгаш транскрипция дугайында эге билиг.....	53
§13. Дылдың үн системазы: ажык болгаш ажык эвес үннер.....	55
§14. Ажык үннерниң бөлүктээшкени	56
§15. Өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөр, оларны шын бижири.....	61
§16. Й үннүг ажык үжүктөр (<i>я, е, ё, ю</i>), оларны шын бижири болгаш ажыглаары	66
§17. Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкени. Дүлей, ыткыр, аяар ажык эвес үннер	69
§18. Күштүг, кошкак болгаш эң кошкак ажык эвес үннер	71
§19. Ажык эвес үннерниң үжүктөрин шын бижири.....	72
§20. <i>Т-Д, П-Б</i> деп үннерниң үжүктөрин шын бижири.....	75
§21. Сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чуруму. Сөске ажык эвес үннерниң дөмейлежири.....	77

ГРАФИКА. ОРФОЭПИЯ

§22. Графика, ооң хевирлери. Алфавит <i>э</i> болгаш <i>ь</i> демдектерни хереглээри.....	81
§23. Сөс иштинге ажык эвес үннерниң ыткыр болгаш дүлей хевирлериниң солчуру. Сөске кожумактарның немежир чуруму.....	85

§24. Слог болгаш ооң хевирлери. Сөстү көжүрериниң чуруму Ударение дугайында билиг. Тыва дылда ударениениң туружу, хевири. Фонетиктиг сайгарылга.....	87
§25. Орфоэпия дугайында билиг. Тыва орфоэпияның чугула айтырылары: нарын сөстерниң шын адалгазы.....	90
<i>Фонетикага катптаашкын</i>	91

СӨС ТУРГУЗУУ

§26. Сөстерниң уткалыг кезектери (морфемалар).....	92
§27. Дөс дугайында билиг.....	97
§28. Өскертилге кожумактары.....	98

СӨС ЧОГААДЫЛГАЗЫ

§29. Морфологтуг (кожумактыг) арга.....	101
§30. Синтаксистиг арга-биле (ийи дөстүң каттышканындан) чаа сөстү чогаадыры.....	105
<i>Сөс чогаадылгасынга катптаашкын</i>	110

МОРФОЛОГИЯ. ОРФОГРАФИЯ.

§31. Чугаа кезектери. Чүве ады	111
§32. Чүве адының ниити утказы, грамматиктиг демдектери	112
§33. Тодаргай болгаш туугай чүве аттары	115
§34. Хуу болгаш ниити чүве аттары	118
§35. Хуу чүве аттарын шын адаары болгаш бижири	121
§36. Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлери	124
§37. Чүве аттарының саны	128
§38. Чүве аттарының сан кожумактарын шын бижири	132
§39. Чүве аттарының хамаарылга хевири болгаш ооң кожумактары	134
§40. Чүве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бижири....	137
§41. Үлегерлеп алган чүве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бижири	141

ЧҮВЕ АТТАРЫНЫҢ ПАДЕЖТЕРИ

§42. Адаарының падежи.....	147
§43. Хамаарыштыларының падежи.....	151
§44. Онаарының падежи.....	154
§45. Бээриниң падежи.....	157
§46. Турарының падежи.....	160
§47. Үнериниң падежи.....	163

§48. Углаарының падежи.....	168
§49. Чүве аттарының падеж кожумактарын шын бижири.....	171
§50. Үлегерлеп алган сөстөрнiң сан, падеж хевирлерин шын бижири	172
<i>Чүве адынга каталтаашкын</i>	177

ДЕМДЕК АДЫ

§51. Демдек адының грамматиктиг утказы.....	179
§52. Демдек аттарының тургузуунуң аайы-биле бөлүктери болгаш чогаадылгазы.....	183
§53. Шынарының демдек аттары, оларның чадалары.....	188
§54. Демдек аттарының темалыг бөлүктери.....	192
§55. Хамаарылганың демдек аттары.....	197
§56. Демдек адының синтаксистиг хүлээлгези.....	200
<i>Демдек адынга каталтаашкын</i>	204

САН АДЫ

§57. Сан адының утказы.....	208
§58. Сан адының морфологтуг тургузуу. Бөдүүн, нарын, каттышкан сан аттары.....	210
§59. Сан аттарының бөлүктери. Түң сан ады	213
§60. Аңгылаар сан ады.....	216
§61. Чоокшуладыр сан ады.....	217
§62. Чыыр сан ады.....	219
§63. Дугаар сан ады	220
§64. Сан аттарының домакка хүлээлгелери	223
§65. Сан адының нарын сөстер тургузары болгаш быжыг сөс каттыжыышкыннарынга киржилгези.....	226
§66. Сан адын чугаага шын ажыглаары.....	228
<i>Сан адынга каталтаашкын</i>	234

СИНТАКСИС

§67. Сөс каттыжыышкыны	237
§68. Сөс каттыжыышкыннарының грамматиктиг уткалары.....	240
Сөс каттыжыышкыннарында сөстөрнiң холбаалары.	
§69. Каттыжылга холбаазы.....	241
§70. Хамааржылга холбаазы.....	244
§71. Башкарылга холбаазы.....	247
<i>Сөс каттыжыышкыннарынга каталтаашкын</i>	251

Учебное издание

ДОРЖУ Клара Бурбулдеевна
СУВАНДИИ Надежда Дарыевна
ХЕРТЕК Аржаана Борисовна
ООРЖАК Байлак Чаш-ооловна
САРЫГЛАР Чечек Алдын-ооловна
БАВУУ-СЮРЮН Мира Викторовна

Тувинский язык. 5 класс

Издание второе

Редактор *Баир О.М.*

Художники *Шалык Н.К., Чооду М.Ч.*

Технический редактор, верстка и дизайн *Ооржак Л.А.*

Корректоры *Чамьян В.Ш., Домур-оол У.Г.*

Подписано в печать 12.08.2016. Формат 70х90 $\frac{1}{16}$. Бумага офсетная.
Гарнитура PragmaC. Физ.печ.л. 16,0. Тираж экз. Заказ № .

Оригинал-макет подготовлен ГБНУ Министерства образования и науки
Республики Тыва “Институт развития национальной школы”,
667011, г. Кызыл, ул. Калинина, 1 б.

Отпечатано в ОАО ПИК “Офсет”, 660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51.

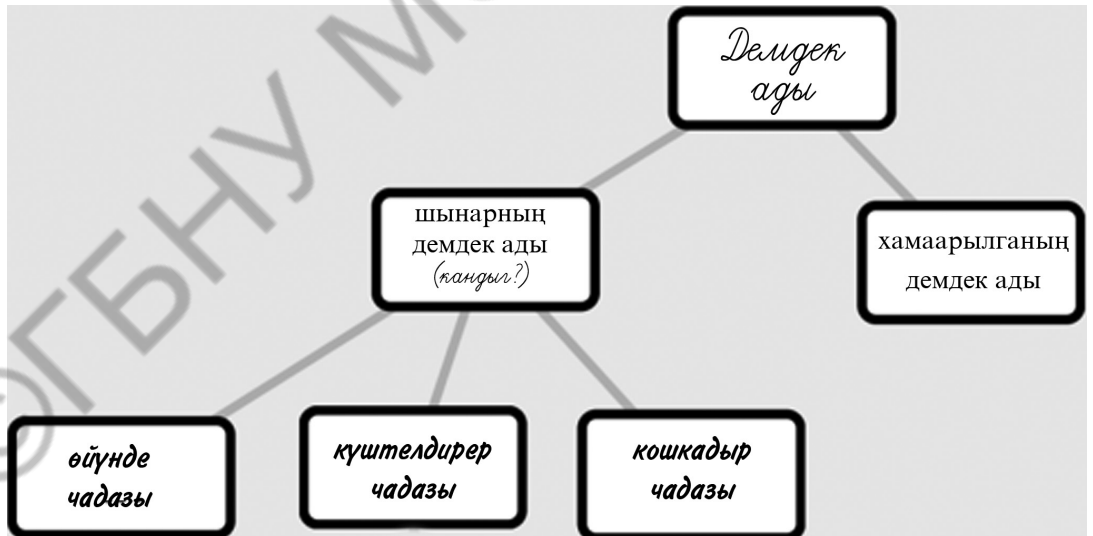

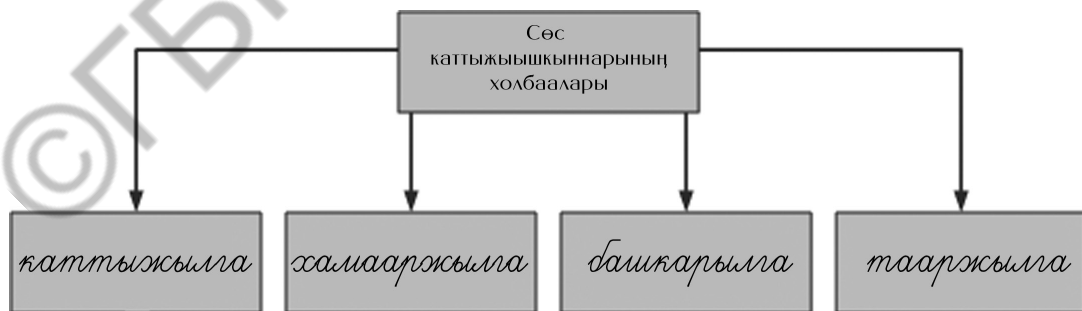
Тыва дылдың морфемалары:

- — дазыл
- — чогаадылга кожумаа
- — дөс
- — өскертилге кожумаа

Чүве адының падежтери

Падежтер аттары	Айтырыглары
адаарының хамаарыштырарының бээриниң онаарының турарының үнериниң углаарының	кым? кымнар? чүү? чүлер? кымның? кымнарның? чүнүң? чүлерниң? кымга? кымнарга? чүге? чүлерге? кымны? кымнарны? чүнү? чүлерни? кымда? кымнарда? чүде? чүлерде? кымдан? кымнардан? чүден? чүлерден? кымче? кымнарже? чүже? чүлерже?

Чураа кезектери

Жускай

- чуве ады
- демдек ады
- сан ады
- кылыг сөзү
- наречие

Дузамал

- эвилелдер
- эдеринчилер
- артынчылар

Аян сөзү